

11
2016 (249)

Щомісячний науково-практичний
юридичний журнал
видається з 1 січня 1996 р.

ПІДПРИЄМНИЦТВО, ГОСПОДАРСТВО і ПРАВО

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМ. АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА НАПрН УКРАЇНИ

Головний редактор

Крупчан
Олександр
Дмитрович

Редакційна
колегія:

Беляневич О.А.
Бобрик В.І.
Бичкова С.С.
Вавженчук С.Я.
Галантич М.К.
Долницький Б.
Дрозд О.Ю.
Коструба А.В.
Кубічек П.
Кузнецова Н.С.
Луць В.В.
Майданик Р.А.
Махінчук В.М.
Мельник М.І.
Торгашин О.М.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Максим Гетманцев

Завдання цивільного судочинства за ЦПК України
та ЦПК Республіки Молдова: порівняльно-правовий аналіз..... 4

Євгенія Ключова, Валерія Бойко

Актуальні проблеми регулювання діяльності внутрішнього водного транспорту.... 9

Олексій Кот

Способи захисту договірних прав..... 13

Марта Кравчик

Реалізація права споживачів на захист через призму категорії судового збору.... 19

Катерина Куцик

Класифікація заходів процесуального примусу у цивільному судочинстві..... 24

Микола Оприско

Проблеми теорії та практики визнання недійсними договорів щодо
розпорядження спільним майном, укладених без згоди другого з подружжя.... 29

Юлія Пилипко

Порядок повідомлення учасників товариства про проведення загальних зборів.... 33

Марія Плотнікова

Деякі питання розширення дії самоорганізаційних засад колективного
управління майновими авторськими та (або) суміжними правами..... 39

Тетяна Пономарьова

Окремі аспекти правової природи недійсних та неукладених договорів..... 44

Наталія Ходєєва

Фізичні особи як суб'єкти права на інформацію про стан свого здоров'я..... 48

Ірина Череватенко

Принципи безпосередності та диспозитивності у нотаріальному провадженні
щодо посвідчення безспірних прав..... 53

Олена Чернілевська

Спеціальні умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди,
завданої спільно кількома особами 58

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Оксана Вінник, Ірина Кравець

Господарські системи в умовах громадянського суспільства
і правової держави: правові аспекти взаємодії..... 62

Олена Гончаренко

Види саморегулювання господарської діяльності..... 68

Андрій Захарченко

До питання про юридичну природу управління об'єктами державної власності
(господарсько-правовий аспект)..... 73

Олександр Хрімлі	Інвестиційний міжнародний арбітраж як форма захисту прав іноземних інвесторів	80
Роман Шабанов, Микола Ждан	Щодо поняття господарсько-правових засобів державного регулювання економіки за законодавством України.....	84

ТРУДОВЕ ПРАВО

Ольга Бурлака	Види соціальної допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування.....	89
Ольга Храбатин	Колективний договір як акт забезпечення інтересів працівників підприємства, установи, організації.....	94

АГРАРНЕ ПРАВО

Сергій Коваленко	Правове регулювання профорієнтаційної роботи при підготовці кадрів для аграрного виробництва.....	98
-------------------------	---	----

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Михайло Бурдін	Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР.....	103
-----------------------	--	-----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Олексій Дрозд	Узгодження норм адміністративного та трудового права у сфері правового регулювання проходження державної служби в Україні.....	110
Альберт Єзеров	Повернення митницями надмірно сплачених коштів після скасування рішення про коригування митної вартості та картки відмови у судовому порядку: необхідність унормування.....	115
Катерина Жидченко	Адміністративно-правові аспекти оскарження дій (бездіяльності) органів державної влади з питань виплати одноразової грошової допомоги військовослужбовцям.....	121
Світлана Клімова	Види нормативних актів управління у сфері публічних фінансів.....	126
Микола Легенький	Проблеми і перспективи законотворчого забезпечення реформування освітянської галузі.....	131
Ксенія Мяснякіна	Загальний правовий аналіз зарубіжного досвіду визначення адміністративно-правового статусу територіальних підрозділів державних служб із надзвичайних ситуацій.....	135
Іван Охріменко	Оцінка ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції України: погляд на проблему.....	139
Каміль Примаков	Поняття та ознаки адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні ..	145
Руслан Сербин	Особливості меценатської, миротворчої діяльності та їх видів (адміністративно-правовий аспект).....	151
Марта Труш	Порядок набрання законної сили судовими рішеннями в адміністративній справі та особливості їх виконання.....	156

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Олександр Береза	Конституційна безпека Української держави: історико-правовий аспект.....	162
Ольга Лізунова	Роль та значення принципів інформаційного забезпечення виборів у механізмі реалізації виборчих прав.....	167

На першій сторінці
обкладинки –
пам'ятник
Магдебурзькому
праву в м. Києві

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Марина Дзевелюк

Номенклатура функцій сучасної держави171

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

Альона Азаркова

Організатор як суб'єкт масових заворушень177

Юрій Новосад

Про деякі проблемні питання, що пов'язані з визначенням
критеріїв оцінки діяльності прокуратури із запобігання злочинам.....182

Олена Федорчук

Предмет злочину, передбаченого ст. 376-1 КК України (незаконне втручання
в роботу автоматизованої системи документообігу суду).....186

КРИМІНОЛОГІЯ

Анжела Корягіна

Запобігання злочинності як різновид соціально-профілактичної діяльності...191

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Євген Лялюк

Загальні правила здійснення виклику слідчим, прокурором та судового
виклику як заходів забезпечення кримінального провадження.....197

КРИМІНАЛІСТИКА

Олена Козицька

Особа потерпілого як елемент криміналістичної
характеристики злочинів, вчинених відносно дітей.....202

ПРОКУРАТУРА

Олександр Шандула

Деякі проблеми якості та ефективності функціонування військових
прокуратур на сучасному етапі.....207

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Олександр Єлезаров

Особливості правового режиму морських просторів Арктики.....212

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Роман Шевчук

Ще раз про діалектичний метод у правознавстві.....216

Співзасновники:

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака

Національної академії правових наук України,

ТОВ «Гарантія», Адвокатське об'єднання «Gestors»

Видавець: ТОВ «Гарантія»

ISSN 2307-8049

Журнал є фаховим виданням з юридичних наук

на підставі Наказу МОН України № 1328 від 21.12.2015 (додаток № 8).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща)

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

серія КВ № 15779-4251 ПР від 02.11.2009 р.

Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва

ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

(протокол № 10 від 26.10.2016 р.)

Офіційний сайт: rpg-journal.kiev.ua

Підписано до друку 25.11.2016. Формат 70х108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25,58. Обл.-вид. арк. 23,05.
Тираж – 255. Замовлення № 10-183
Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»,
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.

© Товариство з обмеженою відповідальністю «Гарантія», 2016.
Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15779-4251 ПР від 02.11.2009 р.
Поштова адреса редакції: 01032, м. Київ, вул. Назарівська, 7-Б, оф. 4.
Тел./факс (044) 513-33-16.

УДК 347.9

Максим Гетманцев,

канд. юрид. наук, старший науковий співробітник
відділу юрисдикційних форм правового захисту
суб'єктів приватного права, судоустрою та судочинства
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України

ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЗА ЦПК УКРАЇНИ ТА ЦПК РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті автор здійснює формальний і змістовний аналіз нормативного закріплення завдань цивільного судочинства у ЦПК України та ЦПК Республіки Молдова, в результаті якого були виділені спільні та відмінні риси досліджуваного предмета.

Ключові слова: Україна, Молдова, цивільний процес, правосуддя, завдання цивільного судочинства.

Постановка проблеми. Здійснювана в Україні судова реформа має на меті утвердження самостійної і незалежної судової влади, що здатна захистити права, свободи та законні інтереси особи, суспільства та держави. Досягнення цього результату не видається можливим без виокремлення завдань цивільного судочинства та вивчення зарубіжного досвіду у цій частині, зокрема на прикладі законодавчого закріплення завдань цивільного судочинства сусідньої держави Республіки Молдови (далі – РМ).

Водночас інтеграційні процеси України та Молдови у світове співтовариство, прагнення обох держав відповідати провідним міжнародним стандартам у сфері судочинства, в тому числі гарантувати кожному право на справедливий публічний судовий розгляд цивільної справи в розумний строк неупередженим та незалежним судом, посилюють та актуалізують необхідність поглибленого вивчення цивільного судочинства обох сусідніх держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зауважити, що дослідженню питань законодавчої регламентації завдань цивільного судочинства у різні роки приділяли свою увагу такі вітчизняні науковці, як: О. В. Гетманцев, О. С. Захарова, В. В. Комаров, С. Я. Фурса, М. Й. Штефан та інші вчені. Порівняльно-правовий аспект цивільного процесуального права ставав об'єктом уваги багатьох учених, серед яких: С. В. Васильєв, А. П. Вершинін, Т. В. Зайвий, О. М. Здрок.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу завдань цивільного судочинства за ЦПК України та за ЦПК Республіки Молдова. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: провести аналіз основних понять і категорій, за допомогою яких здійснено нормативне закріплення завдань цивільного судочинства України та Республіки Молдова; виявити загальні тенденції розвитку законодавчих положень щодо завдань цивільного судочинства у вітчизняному та молдовському цивільному процесі; окреслити основні проблеми у змістовому наповненні завдань цивільного судочинства в цивільному процесуальному законодавстві цих двох держав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед варто відзначити, що в усіх сучасних правових системах цивільне процесуальне право розглядається як самостійна галузь права і в цілому трактується однаково, зокрема як система норм, які регулюють судовий порядок розгляду і вирішення приватно-правових спорів [1, с. 9]. Такий стан речей зумовлений спільним історичним минулим багатьох пострадянських держав. Як відзначає О. В. Кіріяк, панування радянського впливу на теренах багатьох європейських країн призвело до того, що у більшості країн колишнього соціалістичного табору була насаджена радянська правова система та рецепійовані основні правові інститути, у тому числі і цивільного процесуального права [2, с. 112].

При цьому однаково актуальними і для українського, і для молдовського цивільного процесу є загальні напрями поступального розвитку цивільного процесуального законодавства на базі колишньої радянської нормотворчої спадщини. Свого часу А. П. Вершинін зводив реформування цивільного судочинства пострадянських держав до таких напрямів: 1) розширення компетенції судів щодо розгляду цивільних, трудових і сімейних спорів; 2) реалізація у законодавстві принципів змагальності і диспозитивності, раніше проголошених лише в теорії та законодавстві, будучи насправді лише «ідеологічним прикриттям» слідчого і публічного судочинства; 3) спрощення процесу шляхом передачі справи на одноособовий розгляд судді; 4) закріплення правил заочного та наказного провадження; 5) посилення ролі другої інстанції при перегляді судових актів 6) реформування судоустрою, побудованого на трьохінстанційному принципі; це також питання юрисдикції, спеціалізації суддів, розвиток альтернативних форм вирішення спорів, уніфікація судових процедур, узагальнення юридичної термінології [3, с. 15].

Виділені вище загальні напрями реформування цивільного судочинства у державах колишнього Радянського Союзу рівною мірою притаманні як Україні, так і Республіці Молдова. Це зумовлено тим, що за часи незалежності цих двох держав паралельно відбувалися і вагомі історичні події міжнародного значення, як-то: визнання на міжнародному рівні і установлення дипломатичних зв'язків, формування правової бази двосторонніх відносин, співпраця у форматі міжнародних організацій та глобальних об'єднань. У цей час обидві держави пережили тектонічні перетворення суспільного устрою та структурно-функціональної будови державницьких утворень, що характеризувалися процесами інтеграції та дезінтеграції, а також детермінували перспективи і динаміку сучасних та майбутніх українсько-молдовських взаємин.

Водночас помилковим та упередженим буде відкидання того факту, що розвиток цивільного судочинства у двох цих державах позбавлений певних відмінних рис. Як відзначає С. В. Васільєв, аналіз цивільного процесуального законодавства пострадянських держав свідчить про те, що і в структурному, і у змістовому відношенні цивільне судочинство кожної країни має самобутній характер [4, с. 426].

Окрім цього, на сутнісний зміст завдань цивільного судочинства накладає свій відбиток і застосована у цій державі система підсудності. Як відзначає Т. В. Зайвий, у процесуальному законодавстві пострадян-

ських країн була збережена, за деякими винятками, традиційна тріада видів цивільного судочинства, а у якості данини сучасним тенденціям було додано новий вид цивільного судочинства – наказне провадження, який спрямований на одноособовий розгляд суддею вузького переліку безспірних цивільних справ за спеціальною процедурою. Зрозуміло, що наведена подібність має історичне пояснення: нормотворча діяльність цих держав тривалий час здійснювалась у межах єдиної теоретичної ідеології, а з набуттям суверенності ці країни зазнавали впливу схожих економічних та політичних чинників [5, с. 361].

Отже, можна стверджувати, що залишились загальні підходи регулювання цивільного судочинства, які можна простежити через завдання у цивільному процесуальному законодавстві Республіки Молдова. Так, нормативне закріплення цього питання міститься у ст. 4 ЦПК РМ, прийнятого 30 травня 2003 року, яка має однойменну назву «Завдання цивільного судочинства» [6]. Стаття з аналогічною назвою присутня і в єдиному кодифікованому акті – цивільно-процесуальному джерелі нашої держави – ст. 1 «Завдання цивільного судочинства» Цивільного процесуального кодексу України.

Сама конструкція ст. 1 ЦПК України нагадує ст. 4 ЦПК РМ, відповідно до якої завданням цивільного судочинства є правильний і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених або оспорюваних прав, свобод і законних інтересів громадян їх об'єднань, інтересів РМ, інших осіб, які є суб'єктами цивільних, сімейних, трудових та інших правовідносин [6].

Варто обов'язково наголосити на мовній близькості та територіальному сусідстві РМ з Румунією, цивільне процесуальне законодавство якої текстуально все ж більш наближене до цивільного процесуального законодавства пострадянських країн, у тому числі України. Тоді як Цивільний процесуальний кодекс Румунії (*Codul de procedură civilă*), хоча і проголошує демократичні принципи правосуддя, проте окремої статті, присвяченої завданням цивільного судочинства, не містить [7]. Отже, за змістом цивільне процесуальне законодавство Республіки Молдова у контексті визначення завдань цивільного судочинства в наш час корелює з тими національними цивільно-процесуальними системами, з якими ця країна в силу певних історичних обставин найбільш тісно пов'язана.

Що ж стосується фактичного змісту завдань цивільного судочинства в Україні та РМ, то, зважаючи на текстуальну подібність та ідентичність використаних формулювань та задекларованих ціннісних орієнтирів, для

здійснення правосуддя велике значення має не тільки мета цивільного судочинства, на яку спрямовано всю діяльність, але й способи її досягнення – справедливий та своєчасний розгляд. Так, ч. 1 ст. 1 ЦПК України встановлює: «Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Натомість ст. 4 ЦПК РМ закріплює: «Завданнями цивільного судочинства є правильний, здійснюваний у розумний термін розгляд цивільних справ з метою захисту порушених або оспорюваних прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, їх об'єднань, органів публічної влади, інших осіб, які є суб'єктами цивільних, сімейних, трудових та інших правовідносин, а також захист інтересів держави і суспільства, сприяння зміцненню законності, правопорядку, попередження випадків порушення закону» [6]. Виходячи зі змісту завдань цивільного судочинства за ЦПК України та ЦПК РМ, можна зазначити, що основною метою судової влади є захист прав, свобод і законних інтересів осіб, справи яких стали предметом судового розгляду. Сама природа правосуддя означає, що конфлікт, повинен бути вирішений на користь того суб'єкта, права якого порушені та оспорені.

Виходячи зі змісту ст. 4 ЦПК РМ, завданням цивільного судочинства було визначено правильний і здійснюваний у розумний строк розгляд справ з метою захисту порушених або оспорюваних прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, органів державної влади та інших осіб із різних правовідносин, де захисту прав і свобод людини надається пріоритет. Правильність розгляду означає законність судочинства, а розумний строк розгляду справи судом не є точно визначеним, він має відповідати обставинам справи.

Хоч у ст. 4 ЦПК РМ і не міститься трактування щодо неупередженості як одного із завдань цивільного судочинства на відміну від ЦПК України, загальна мета цивільного судочинства РМ та України зумовлена тим, що це є спосіб здійснення правосуддя та форма реалізації судової влади.

Справедливість (забезпечується на основі правильного встановлення фактичних обставин справи, їх юридичної оцінки, правильного тлумачення норм, що застосовуються), неупередженість та своєчасність (вимога своєчасності розгляду забезпечується цілим інститутом процесуальних строків, які встановлені законом), які зазначені в

ст. 1 ЦПК України, є характерними ознаками діяльності, що здійснюється в цивільному судочинстві. Також не можна заперечувати, що основною вимогою за ЦПК України до діяльності суду та учасників процесу з розгляду справи є справедливість, тоді як в ЦПК РМ – правильність.

Очевидно, що молдовський законодавець більш глобально підійшов до висвітлення цього питання, хоча простежуються і спільні риси з розумінням вітчизняних нормотворців. Така подібність пояснюється переважно територіальною близькістю, історичною та соціокультурною спорідненістю. Багатовікове географічне сусідство, конфесійна єдність, традиційний уклад та спільний цивілізаційний вектор державницького розвитку – все це зумовлює існування однакових методологічно-змістовних та фундаментально-ціннісних орієнтирів нормативно-правового регулювання. Проевропейська політика співробітництва наших держав є відображенням складних загальносвітових процесів трансформації законодавчих та правосудних моделей.

Якщо ж спробувати текстуально поділити ці норми на складові елементи, то розуміння завдань цивільного судочинства за ЦПК РМ можна структурно поділити на такі подібні положення:

1. *суб'єктні вказівки*, до яких необхідно віднести вказівку на адресатів цієї норми, а саме: фізичні і юридичні особи, державні органи та інші особи, які є суб'єктами правовідносин, а також держава і суспільство;

2. *об'єктні вказівки* – захист прав, свобод та інтересів різних суб'єктів, зміцнення законності і верховенства закону з метою запобігання порушенням закону;

3. *предметні вказівки*, до яких входять посилання на самі права, свободи та законні інтереси;

4. *роз'яснюючі вказівки*:

а) конкретизуючі положення – справедлива оцінка, у межах розумних причин;

б) уточнюючі положення – порушені або оспорені права, свободи та інтереси.

Якщо за таким же принципом спробувати виокремити понятійний зміст «завдань українського цивільного судочинства», то в результаті ми можемо простежити загальні, спільні прийоми законодавчої техніки:

1. *суб'єктні вказівки* – це фізичні особи, юридичні особи та держава;

2. *об'єктні вказівки*, тобто розгляд і вирішення цивільних справ;

3. *доповнюючі вказівки*:

а) конкретизуючі положення – з метою захисту прав, свобод та інтересів різних суб'єктів;

б) уточнюючі положення – порушені, невизнані або оспорені права, свободи та інтереси.

Такий детальний змістовно-структурний аналіз дає змогу наочно простежити одночасну схожість і відмінність в акцентуванні на дещо різних світоглядних орієнтирах законодавчих норм у тексті вітчизняного та молдовського цивільного процесуального законодавства, коли одні і ті ж фактично цінності та пріоритети опиняються на різних щаблях нормативної регламентації з огляду на те, які завдання виводяться парламентарями на перший план при здійсненні цивільного судочинства.

Попри це, і в українському, й у молдовському цивільному процесуальному законодавстві завдання цивільного судочинства розкриваються через мету, яка у нас більш наближена суто до цивільного процесу, а у наших молдовських сусідів є більш глобальною і втілюється у загальному формулюванні – «запобігання порушенням закону».

Як відзначає О. В. Гетманцев, мета і завдання об'єднані у змісті цієї статті, оскільки важливість використання двох понять пов'язана з подвійною сутністю цільових настанов, зумовлених послідовним розвитком цивільного процесу як нормативної моделі розгляду абстрактної цивільної справи. Тому, продовжує науковець, мета і завдання співвідносяться між собою як загальне і конкретне: мета тут акумулює завдання правосуддя в цивільному судочинстві, які, у свою чергу, виступають процесуальними засобами реалізації мети [8, с. 51].

Подібний спосіб нормативної регламентації завдань цивільного судочинства не позбавлений і певних недоліків, на які неодноразово звертали увагу вітчизняні дослідники цивільного процесуального права. Зокрема, йдеться про те, що вказівка на мету справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ (*захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави*) фактично дублює зміст ч. 1 ст. 3 ЦПК України, де зазначається, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів; це вкотре повторюється у ч. 1 ст. 4 ЦПК України, де закріплено, що, здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законодавством України.

На думку О. Братель, з метою усунення наявної правової суперечності законодавцю

достатньо було б обмежитись виключно перерахуванням завдань цивільного судочинства у вигляді «справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду цивільних справ», що має виступати керівним та імперативним орієнтиром у діяльності суддів [9, с. 5].

При цьому О. С. Захарова називає такий підхід вітчизняного законодавця до закріплення основних завдань цивільного судочинства новаторським, оскільки, на її думку, у ст. 1 ЦПК України відбувається отождествлення мети і завдань цивільного судочинства, що певною мірою продукується проблемами тлумачення цих слів фахівцями-дослідниками синонімічних рядів. Водночас вчена наголошує, що законодавець невдало застосував визначення засобів досягнення мети цивільного судочинства, що не відображає правової сутності цього явища та, з іншого боку, суперечить, мовним і формально-логічним правилам про способи позначення понять і категорій [10, с. 11].

Висновки

В контексті теми нашого дослідження визначальною рисою є те, що історико-політична спільність (з іншими країнами пострадянського простору, включаючи Україну) на шляху розбудови цивільного процесуального законодавства Республіки Молдова здійснила більший вплив, аніж просто дотичне територіальне розташування (до прикладу, з Румунією). Попри це в українському цивільному процесуальному законодавстві завдання цивільного судочинства розкриваються через мету, яка у нас більш наближена суто до цивільного процесу, а у наших молдовських сусідів є більш глобальною і втілюється у загальному формулюванні – «запобігання порушенням закону».

Визначення системного цілісного правильного наукового підходу до основних завдань цивільного судочинства та дослідження зарубіжного досвіду має велике значення для подальшого розвитку та реформування цивільного процесуального законодавства, формування ефективної системи правосуддя в Україні.

Список використаних джерел:

1. Здрок О. Н. Гражданский процесс зарубежных стран. Курс лекций : учебное пособие / О. Н. Здрок. – Минск. : БГУ, 2004. – 78 с.
2. Кіріак О. В. Цивільне процесуальне право Російської Федерації, Грузії, Польщі, Болгарії, Німеччини / О. В. Кіріак // Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинка. – К.: Алерта, 2016. – С. 112–121.
3. Вершинин А. П. Реформирование гражданского и экономического процессуального права в стра-

нах СНГ / А. П. Вершинин // СНГ: реформа гражданского процессуального права : материалы междунар. конф. / под ред. М. Богуславского и А. Трунка. – М. : Городец-издат, 2002. – 256 с.

4. Васильев С. В. Гражданское судопроизводство постсоветских государств: сравнительно-правовой анализ / С. В. Васильев // Правовое регулирование осуществления и защиты прав физических и юридических лиц : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвященной 90-летию профессора В. Ф. Чигира (г. Минск, 4-5 ноября 2014 г.) / редкол. : И. Н. Колядко (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Право и экономика, 2014. – С. 425–427.

5. Зайвий Т. В. Розвиток концепції видів цивільного судочинства у законодавстві пострадянських країн / Т. В. Зайвий // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 66. – С. 360–365.

6. Цивільний процесуальний кодекс Республіки Молдова : від 30.05.2003 № 225–XV. – 451 ст.

7. Codul de procedură civilă din România / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dreptonline.ro/legislatie/codul_de_procedura_civila_noul_cod_de_procedura_civila_legea_134_2010.phpwww.lawmoldova.com/law_moldova_rus.html

8. Гетманцев О. В. Поняття, мета та завдання цивільного судочинства: Цивільний процес України : підручник / О. В. Гетманцев // за заг. ред. д.ю.н., доцента М. М. Ясинка. – К. : Алерта, 2014. – 744 с.

9. Братель О. Новий погляд на проблемні питання визначення завдань та мети цивільного судочинства / О. Братель // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 4. – С. 3–12.

10. Захарова О. С. Завдання цивільного судочинства. Деякі теоретичні проблеми / О. С. Захарова // Адвокат. – 2009. – № 11 (110). – С. 10–13.

В статье автор осуществляет формальный и содержательный анализ нормативного закрепления задач гражданского судопроизводства в ГПК Украины и ГПК Республики Молдова, в результате которого были выделены общие и отличительные черты исследуемого предмета.

Ключевые слова: Украина, Молдова, гражданский процесс, правосудие, задачи гражданского судопроизводства.

The article author presents the analysis of the formal and substantive normative standards of tasks in civil proceedings by the CPC of Ukraine and by the CPC of Republic of Moldova, which resulted in the allocated common and distinctive features of the investigating object.

Key words: Ukraine, Moldova, civil process, justice, objectives of civil legal proceedings.



УДК 347.799.62

Євгенія Ключова,

канд. юрид. наук, доцент кафедри
господарського та транспортного права
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Валерія Бойко,

студентка юридичного факультету
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВНУТРІШНЬОГО ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ

Транспорт відіграє надзвичайно важливу роль у сучасному світі. За допомогою нього відбувається переміщення вантажів та людей. Одним з видів транспорту є водний транспорт, який, у свою чергу, поділяється на морський та річковий. На відміну від морського транспорту, річковий мало розвинутий в Україні. Хоча Україна й має достатній потенціал для розвитку річкового судноплавства, але для здійснення перевезень цю недостатньо. Для здійснення перевезень транспортом необхідне, перш за все, законодавче регулювання. Однак перевезення річковим транспортом в Україні на цей час законодавчо не врегульоване. Основний напрям розвитку річкових перевезень – це прийняття відповідного базового законодавства. Міністерство інфраструктури України вже зробило важливий крок для прийняття такого Закону – розробило законопроект «Про внутрішній водний транспорт». Тепер залишається сподіватися, що за нього проголосує необхідна кількість народних депутатів.

Ключові слова: транспорт, водний транспорт, внутрішній водний транспорт, судноплавство, річковий збір, судно.

Постановка проблеми. Для здійснення перевезень транспортом необхідне законодавче регулювання. Однак перевезення річковим транспортом на цей час законодавчо не врегульоване. Основний напрям розвитку річкового перевезення – це прийняття відповідного базового законодавства. Міністерство інфраструктури України вже зробило важливий крок для прийняття такого Закону – розробило законопроект «Про внутрішній водний транспорт». Тепер залишається сподіватися, що за нього проголосує необхідна кількість народних депутатів.

Мета статті – дослідження національного законодавства щодо регулювання діяльності внутрішнього водного транспорту.

Останні дослідження та публікації. Дослідженням даної проблеми займалися К. М. Михайличенко [1], Ю. Васков [2], представники Міністерства інфраструктури України [3].

Основні результати дослідження. Річки здавна служили важливими транспортними комунікаціями. Річкові шляхи мають низку переваг у перевезеннях порівняно із сухопут-

ними. По-перше, можливість транспортування великих вантажів, по-друге, наявність вже готових природних шляхів та менші капіталовкладення на утримання цих шляхів. Перевезення річковим транспортом економніше та екологічно безпечніше порівняно з іншими видами транспорту.

Річковий транспорт в Україні має давню історію. Наприклад, Дніпро був у свій час найважливішою частиною шляху «із варяг у греки». На сьогодні ж перевезення водними артеріями України занепало. Річкове судноплавство в Україні має можливість базуватися на великих річках стратегічного значення – Дніпрі, Дунаї, Південному Бузі, Десні, Дністрі.

На нашу думку, основною причиною занепаду є відсутність відповідного законодавства. Інші причини – це зношеність річкових суден, невідповідність глибин річок для безпечного судноплавства, невідповідність річкової інфраструктури міжнародним вимогам, відсутність фінансування.

Нині перевезення річковим транспортом регулюється лише Законом України «Про тран-

спорт» та Статутом річкового судноплавства СРСР. Однак перший нормативно-правовий акт містить лише загальні положення, а другий був прийнятий ще в 1955 році й хоч юридично діє, але фактично зовсім не відповідає сьогоденню.

Спроби прийняти Закон, який би регулював судноплавство на внутрішніх водних шляхах України, були ще в 2010 році, коли Кабінет Міністрів України ініціював ухвалення Закону «Про внутрішній водний транспорт». Законопроект був спрямований на визначення правових, економічних та організаційних засад діяльності внутрішнього водного транспорту, але не був прийнятий. У 2015 році Міністерство інфраструктури України розробило законопроект «Про внутрішній водний транспорт», який було подано до Верховної Ради України. Міністерство запропонувало створити сприятливі умови для розвитку перевезень вантажів та пасажирів внутрішніми водними шляхами та ініціювало в проекті закону певні новації: по-перше, створення Адміністрації внутрішніх водних шляхів; по-друге, відкриття внутрішніх водних шляхів для невійськових суден під іноземним прапором; по-третє, введення цільового річкового збору; по-четверте, спрощення процедур контролю під час входу/виходу суден у/з внутрішніх водних шляхів, пов'язаних із дотриманням безпеки судноплавства, митними та прикордонними формальностями; по-п'яте, приведення умов проходження шлюзами, а також порядок їх утримання у відповідність до практики провідних країн ЄС.

У пояснювальній записці до проекту вказується, що метою розробки проекту акта є правове врегулювання правовідносин у галузі судноплавства на внутрішніх водних шляхах, економічних та організаційних засад діяльності внутрішнього водного транспорту, сприяння розвитку берегової інфраструктури внутрішнього водного транспорту; покращення стану річкового господарства; сприяння розвитку на конкурентних засадах ринку послуг у сфері внутрішнього водного транспорту та залученню інвестицій, переорієнтації вантажопотоків на екологічний та економічний річковий транспорт тощо.

Ініціатори законопроекту запропонували також уведення цілорічного навігаційного періоду. На їхню думку, перерва в навігації може встановлюватися в разі виникнення несприятливих для судноплавства погодних умов, а також для проведення планових та аварійних робіт на судноплавних гідротехнічних спорудах. Також запропонували не справляти плату із суден за піднімання ферм мостів, що розводяться, вантажних суден, що здійснюватимуть плавання без вантажу, і пасажирських

суден, що здійснюватимуть плавання без пасажирів, з малих і спортивних суден, а також суден для розваг.

Міністерство інфраструктури пропонує створити Адміністрацію річкових водних шляхів України для утримання річкових водних шляхів, утримання та ефективного використання стратегічних об'єктів внутрішнього водного транспорту, забезпечення охорони та безпечної експлуатації об'єктів портової інфраструктури державної власності, зокрема гідротехнічних споруд, систем забезпечення безпеки судноплавства, справляння та цільового використання річкового збору, навігаційно-гідрографічного забезпечення на річкових водних шляхах, забезпечення функціонування річкової інформаційної служби. «Адміністрація може оказувати платні послуги, але при цьому витрати на отримання цих послуг будуть включені до витрат на підтримку внутрішнього водного транспорту» [2]. При Адміністрації річкових водних шляхів України планується утворити Раду з питань функціонування внутрішнього водного транспорту. «Утворення АВВШ шляхів фактично означатиме утворення ще одного державного монополіста, якому належатиме виключне право надання таких послуг, як навігаційно-гідрографічне забезпечення на річкових водних шляхах, забезпечення функціонування річкової інформаційної служби, утримання та використання стратегічних об'єктів внутрішнього водного транспорту» [1].

Тим більше, законопроектом передбачено вдосконалення державного регулювання у сфері внутрішнього водного транспорту, насамперед у розподілі адміністративних і господарських функцій; забезпечення ефективного утримання річкової інфраструктури; своєчасне виконання експлуатаційних днопоглиблювальних робіт на внутрішніх водних шляхах; забезпечення рівного доступу до річкової інфраструктури всім суб'єктам господарювання; створення умов для перерозподілу вантажопотоків із наземних видів транспорту на внутрішній водний транспорт для забезпечення збалансованого розвитку транспортної системи, збереження доріг та екології; зростання конкурентоспроможності внутрішнього водного транспорту; підвищення рівня безпеки на внутрішньому водному транспорті.

Важливою проблемою є пересування внутрішніми водними шляхами суден під іноземними прапорами. У той час, коли в Україні річковий транспорт занепадає, в сусідніх європейських країнах він стрімко розвивається. Тому відкриття пунктів пропуску через державний кордон України в річкових портах України дозволить збільшити товарообіг між країнами, а також міжнародне перевезення пасажирів річковим транспортом.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.10.2016 у річковому порту Києва буде відкрито міжнародний пункт пропуску через державний кордон України. Дане розпорядження прийнято з метою забезпечення реалізації Європейської угоди про найважливіші внутрішні водні шляхи міжнародного значення. Згідно з розпорядженням на території ПАТ «Київський річковий порт» та гідротехнічних споруд ДП «Адміністрація річкових портів» відкривається міжнародний пункт пропуску через державний кордон для річкового вантажопасажирського сполучення з постійним режимом функціонування та цілодобовим часом роботи. Очікується, що це буде сприяти полегшенню та розвитку міжнародних перевезень внутрішнім водним транспортом, збільшенню вантажних міжнародних перевезень у результаті розширення міжнародної торгівлі.

Судна, які під час каботажних перевезень будуть вимушені заходити в морські порти України та сплачують річковий збір, автори законопроекту хочуть звільнити від ряду зборів у морських портах, зокрема корабельного, маякового, санітарного, якірного, каналного, адміністративного. Судна, які будуть здійснювати міжнародне перевезення та сплачують річковий збір, під час проходу акваторіями морських портів також пропонується звільнити від вищевказаних зборів, крім адміністративного.

Пропонується також законодавчо закріпити поняття «річковий порт». «Річковий порт (термінал) – суб'єкт господарювання будь-якої форми власності, який на законних підставах використовує об'єкти інфраструктури внутрішнього водного транспорту для стоянки й обслуговування суден на річкових водних шляхах, обслуговування пасажирів, проведення вантажних, транспортних та експедиційних робіт, а також інших пов'язаних із цим видів господарської діяльності» [1].

Висновки

Прийняття закону, розробленого Міністерством інфраструктури України та внесе-

ного на розгляд до ВРУ, який регулюватиме перевезення внутрішніми водами України, дасть поштовх для ефективного розвитку даної галузі. Але він є лише опорним пунктом, оскільки, крім цього, для перевезення вантажів потрібно буде налаштувати річкову інфраструктуру.

Прийняття необхідного законодавства також дасть поштовх для національного та іноземного інвестування в розвиток річкових транспортних перевезень. А це, у свою чергу, стане стимулом для будівництва сучасних річкових суден, відновлення стану судноплавних шляхів, відновлення задовільного стану шлюзів, проведення днопоглиблювальних робіт.

Як висновок, можна додати, що в грудні 2015 року Комітет Верховної Ради України з питань транспорту на своєму засіданні зазначив, що Законопроект відповідає меті та завданням, поставленим у пояснювальній записці. У цілому прийняття та реалізація законопроекту сприятиме активізації розвитку внутрішнього водного транспорту і покращенню стану річкового господарства України, створенню умов для залучення інвестицій у галузь. Отже, вважаємо, що перші необхідні кроки зроблено, залишилось чекати позитивних дій з боку законодавчого органу.

Список використаних джерел:

1. Михайличенко К. М. Щодо ключових положень законопроекту «Про внутрішній водний транспорт» в контексті реформування економіки України [Електронний ресурс] / К. М. Михайличенко. – Режим доступу : http://soskin.info/userfiles/file/2015/9-10_2015/Mykhailychenko.pdf
2. Офіційний сайт Адміністрації морських портів України. Прес реліз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uspa.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4322:yurij-vaskov-teoreticheski-zakon-o-vnutrennem-vodnom-transporte-mozhet-byt-prinyat-uzhe-osenyu-2&catid=280&Itemid=603&lang=ua
3. Проект Закону про внутрішній водний транспорт від 04.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56230

Транспорт играет чрезвычайно важную роль в современном мире. С помощью него происходит перемещение груза и людей. Одним из видов транспорта является водный транспорт, который, в свою очередь, делится на морской и речной. В отличие от морского транспорта, речной мало развит в Украине. Хотя Украина и имеет достаточный потенциал для развития речного судоходства, однако для осуществления перевозок этого недостаточно. Для осуществления перевозок транспортом необходимо, прежде всего, законодательное регулирование. Однако перевозки речным транспортом в Украине в настоящее время законодательно не урегулированы. Основное направление развития речных перевозок – это принятие соответствующего базового законодательства. Министерство инфраструктуры Украины уже сделало важный шаг для принятия такого Закона – разработало законопроект «О внутреннем водном транспорте». Теперь остается надеяться на то, что за него проголосует необходимое количество народных депутатов.

Ключевые слова: транспорт, водный транспорт, внутренний водный транспорт, судоходство, речной сбор, судно.

Transportation plays a vital role in today's world. By means of him there is moving of load and people. One type of transport is water transport, which, in turn, divided into sea and river. Unlike sea transport, river had developed in Ukraine. Although Ukraine has sufficient potential for river navigation, but to carry traffic not enough. To make traffic transport necessary, first of all, the legislative regulation. However, transport by river transport in Ukraine at the moment is not legally regulated. The main direction of development of river transportation – is appropriate underlying legislation. Ministry of Infrastructure of Ukraine has taken an important step for the adoption of this law – has developed a draft law « About inland waterway transport». Now it is hoped that it will vote for the required number of deputies.

Key words: transport, water transport, inland waterway transport, shipping, collecting river, ship.



УДК 342.2

Олексій Кот,

канд. юрид. наук, старший науковий співробітник
відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України,
член Ради з питань судової реформи при Президенті України,
член Науково-консультативної ради при Верховному Суді України,
член Науково-консультативної ради Вищого господарського суду України

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ДОГОВІРНИХ ПРАВ

Стаття присвячена питанням захисту прав учасників договірних відносин у рамках правового регулювання Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України, в тому числі можливості застосування заходів оперативного впливу в силу прямої вказівки закону. Окрема увага приділена такому способу захисту судом цивільних прав та інтересів, як визнання правочину недійсним. Стаття також присвячена співвідношенню положень Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України щодо захисту прав учасників договірних відносин, зокрема, в частині місця договору серед джерел виникнення способів захисту порушених прав, а також в частині можливості встановити в договорі будь-які способи захисту прав, що не будуть суперечити законам.

Ключові слова: захист цивільних прав, недійсний правочин, нікчемний правочин, оспорюваний правочин.

Правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане із процесом трансформації правових приписів у площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового відновлення або захисту¹.

ЦК України 2004 року, на відміну від попередніх кодифікацій цивільного законодавства України, надав достатньо детальну регламентацію інституту здійснення та захисту цивільних прав. Є підстави стверджувати, що норми нового ЦК (окремі з яких були на час його прийняття якщо не революційними, то, як мінімум, дуже прогресивними для пострадянського суспільства) дали суттєвий поштовх розвитку фундаментальних цивілістичних досліджень в Україні, зокрема й вчення про захист суб'єктивних цивільних прав. Принагідно зазначимо, що окремі положення, які містяться в ЦК України, з'явилися, наприклад, у цивільному законодавстві Російської Федерації лише зараз².

Ч. 1 ст. 15 ЦК України встановлює, що кожна особа має право на захист свого цивільного

права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. За таких обставин можна стверджувати про те, що право на захист у контексті зазначеної статті розглядається як суб'єктивне право особи – учасника цивільних правовідносин, яке виникає в цієї особи у разі порушення належних їй цивільних прав та інтересів (зокрема, невиконання або несвочасне виконання зобов'язання, збереження або набуття майна без достатньої правової підстави тощо), невизнання цього права (наприклад, невизнання особи правонаступником реорганізованої юридичної особи, невизнання права власності на певне майно) або оспорювання цивільного права (зокрема, оспорювання права власності на майно, оспорювання права на спадщину тощо).

Як зазначає О. Д. Крупчан, право на судовий захист цивільного права та інтересу є ключовим елементом побудови цивільного права, який характеризується абсолютністю характеру, можливістю самостійно вирішувати питання щодо захисту або самозахисту через універсальність способів захисту³.

Ст. 16 ЦК України встановила досить широкий перелік способів захисту цивільних

¹ Див. Кузнєцова Н.С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. - Юридичні науки. - 2009. - Випуск 81. - С.100.

² Мова йде, зокрема, про Федеральний закон від 30.12.2012 № 302-ФЗ «О внесении изменений в главы 1, 2, 3, 4 Гражданского кодекса Российской Федерации», згідно якого в ст.1 ЦК РФ нарешті з'явилося правило про те, що учасники цивільних правовідносин мають діяти добросовісно.

³ Див.: Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: Монографія / За заг. ред. академіків НАПрН України О.Д. Крупчана та В.В. Луця. - К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. - С. 7.

прав та інтересів судом, переважна більшість з яких може використовуватися для захисту учасниками договірних правовідносин. До таких способів захисту, прямо передбачених ЦК, можна віднести:

- визнання правочину недійсним;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної шкоди.

Порівняльний аналіз положень ЦК України щодо захисту цивільних прав та ст. 6 ЦК УРСР 1963 р. дає підстави стверджувати, що законодавець у цілому зберіг підхід та концепцію захисту порушених цивільних прав. Водночас варто відзначити й певні новели у регулюванні зазначеного масиву цивільних правовідносин нормами ЦК України.

Передусім слід звернути увагу на те, що відповідно до ч. 2 ст. 16 ЦК України суд може захистити цивільне право або інтерес у будь-який спосіб, що встановлений договором або законом. Отже, за ЦК України сторони, укладаючи угоду, мають право передбачити особливі способи захисту своїх прав на випадок їх порушення контрагентом. На практиці це нормативне застереження може реалізуватися шляхом включення до договору певних **заходів оперативного впливу**, які узгоджуються сторонами та набувають статусу обов'язкових для сторін умов договору.

Утім Господарський кодекс України, що набрав чинності у 2004 році одночасно із ЦК України (надалі – «ГК» або «ГК України»), у ст. 20 встановив, що права та законні інтереси суб'єктів господарювання та споживачів захищаються шляхом, що передбачені ГК або іншим законом. Отже, на відміну від ст. 16 ЦК України, серед джерел виникнення способів захисту порушених прав учасників господарських відносин відсутній договір.

Ст. 235 ГК прямо передбачає, що за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції, тобто заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. При цьому до порушника господарського зобов'язання можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, які прямо передбачені договором.

Відповідно до ст. 236 ГК України у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативного-господарських санкцій:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання;
- відмова від оплати за зобов'язанням;
- відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;
- відмова від прийняття подальшого виконання зобов'язання;
- повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцентному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);
- встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їхньої якості тощо;
- відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, яка порушує зобов'язання тощо.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що ГК України фактично позбавив учасників т. зв. «господарських зобов'язань» можливості у своєму договорі встановлювати особливі способи захисту прав, які не передбачені ГК або іншим законом.

По-іншому слід оцінювати місце та роль договору в цивільних правовідносинах: відповідно до положень ст. 16 ЦК сторони договору можуть встановлювати в його тексті особливі способи захисту своїх прав. Це положення цілком відповідає принципам свободи договору, свободи підприємницької діяльності, які є одними з найголовніших приватноправових принципів у побудові ринкової економіки та стабільного торгівельного обороту.

Отже, концептуальна різниця правового регулювання інституту захисту прав за ЦК та ГК України полягає в такому. За ЦК сторони можуть у договорі встановити будь-які способи захисту своїх прав, що не будуть суперечити закону. Згідно ж із ГК України, який, по суті, скопіював підходи ЦК УРСР 1963 р., для застосування будь якого способу захисту порушеного права цей спосіб повинен не тільки передбачатися в законі, але й дублюватися в тексті договору, укладеного між сторонами.

Ще однією відмінністю ЦК від ГК України в аспекті інституту захисту порушених

прав є можливість застосування заходів оперативного впливу в силу прямої вказівки закону (навіть за відсутності будь-яких положень із цього приводу у тексті договору).

Зокрема, ст. 670 ЦК встановлює заходи оперативного впливу на продавця, якщо він порушив умови договору купівлі-продажу щодо кількості товару. Якщо продавець передав покупцеві меншу кількість товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, покупець має право вимагати передання кількості товару, якої не вистачає, або відмовитися від переданого товару та його оплати, а якщо він оплачений – вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми. Якщо ж навпаки – покупець зобов'язаний повідомити про це продавця. Продавець, отримавши таке повідомлення, має в розумний строк розпорядитися товаром, оскільки в іншому разі покупець отримає право прийняти весь товар.

У разі продажу товару неналежної якості покупець за договором роздрібної купівлі-продажу згідно зі ст. 708 ЦК України має такі права:

- вимагати від продавця або виготовлювача безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат, здійснених покупцем чи третьою особою, на їх виправлення;

- вимагати від продавця або виготовлювача заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахунком у разі різниці в ціні;

- вимагати від продавця або виготовлювача відповідного зменшення ціни;

- відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми.

Ч. 2 ст. 848 ЦК наділяє замовника за договором підяду правом відмовитися від договору та вимагати відшкодування збитків у разі, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим.

За ст. 1052 ЦК у разі невиконання позичальником передбачених договором позики обов'язків щодо забезпечення повернення позики (так само, як і в разі втрати забезпечення виконання зобов'язання або погіршення його умов за обставин, за які позикодавець не несе відповідальності), позикодавець має право вимагати від позичальника дострокового повернення позики та сплати процентів.

За таких обставин вбачається обґрунтованим висновок про те, що з прийняттям ЦК та ГК в українському правовому полі склалася досить нестандартна ситуація. Незважаючи на задекларований нашою державою шлях до формування розвинутої ринкової

економіки та дерегуляції договірних відносин між підприємницькими структурами (за винятком випадків, коли це суперечить інтересам держави чи суспільства), ГК України, на відміну від ЦК, звузив до мінімуму сферу застосування до підприємницьких відносин положень договору. Фактично можна стверджувати, що в ГК України закріплено принцип можливості застосування договірного регулювання взаємовідносин сторін лише за наявності норми закону, яка б це прямо дозволяла.

ЦК України має застосовуватися до регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання (по суті, до регулювання підприємницької діяльності) лише в частині, не врегульованій Господарським кодексом України, і це підтверджує судова практика. Отже, з формально юридичної точки зору (як би це прикро не звучало!) сфера застосування ЦК України – це в основному не врегульовані господарським законодавством підприємницькі відносини, а також особисті немайнові відносини. Як вже зазначалося, ЦК закріплює інший підхід до договірного регулювання правовідносин, зокрема інституту захисту прав сторін договору.

Таким чином, держава сконцентрувалася на регулюванні підприємницьких відносин та фактично відмовилася від принципу свободи договору у господарських відносинах. Підтвердженням цього є визначене статтями 179-181 ГК місце договору у регулюванні господарських відносин, його зміст, порядок укладення тощо. Вочевидь, такий підхід нашого законодавця потребує глибокого логічного осмислення. Але все ж такі є серйозні побоювання, що це є лише одна з багатьох помилок законодавця внаслідок його необізнаності з проблематикою, у якій приймається той чи інший нормативний акт, яка за десять років почала сприйматися як специфіка правового регулювання господарських відносин.

Повертаючись до нововведень інституту захисту порушених прав, варто також зазначити, що серед способів захисту цивільних прав та інтересів судом ЦК прямо називає **визнання правочину недійсним**.

Слід наголосити, що ЦК УРСР 1963 р. прямо не відносив визнання правочину недійсним до способів захисту цивільних прав. Головна ж відмінність правового регулювання недійсності правочинів за ЦК від ЦК УРСР 1963 р. полягає в тому, що ст. 215 ЦК України поділяє недійсні правочини на нікчемні та оспорювані.

Нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом. До нікчемних правочинів можуть бути віднесені договори,

укладені з порушенням встановленої законом форми (це стосується окремих різновидів договорів дарування, страхування, франчайзингу та ін.), укладені з особою, яка перевищила межі своєї цивільної дієздатності (у разі відсутності схвалення такого договору) тощо. Такі правочини є недійсними у силу прямої вказівки закону (їх ще називають абсолютно недійсними правочинами), а тому визнання недійсності нікчемного правочину судом не вимагається.

Дещо іншим чином побудована концепція недійсності оспорюваних правочинів. На відміну від нікчемних правочинів, оспорюваний правочин може бути визнаний судом недійсним за наявності заперечень його дійсності на встановлених законом підставах з боку однієї зі сторін правочину або іншої зацікавленої особи – із цих причин оспорювані правочини інколи ще називають відносно недійсними. До оспорюваних договорів слід відносити договори, укладені під впливом помилки, обману чи насильства, а також договори, укладені в результаті зловмисної угоди представників сторін.

Різниця між зазначеними різновидами недійсних договорів на теоретичному рівні є очевидною. Водночас особливу увагу варто приділити випадкам, коли закон (найчастіше – ГК України, а також нормативні акти, прийняті до набрання чинності ЦК України), закріплюючи положення про недійсність того чи іншого договору, не дає можливості чітко визначити, чи є цей договір нікчемним або **визнання** його недійсним має відбуватися в судовому порядку. Значною мірою ця проблема викликана знову ж таки різними підходами до регулювання недійсності правочинів за ЦК та ГК України. Статті 207-208 ГК, як і решта його статей щодо недійсності правочинів, не розподіляють недійсні правочини на нікчемні та оспорювані. Навпаки, у названих статтях ГК в якості загального правила встановлюється необхідність саме визнання договору недійсним (відповідно до положень ГК – «визнання зобов'язання недійсним»), тобто пред'явлення відповідного позову та його задоволення судом. Окремі ж норми ГК взагалі не дають можливості чітко встановити, чи вимагається визнання договору недійсним у суді, чи такий договір є недійсним згідно з прямою вказівкою закону. Так, наприклад, досить важко однозначно розтлумачити в цьому контексті положення ч. 1 ст. 367 ГК України, відповідно до якої договір комерційної концесії повинен бути укладений у письмовій формі у вигляді єдиного документа, а недодержання цієї вимоги «тягне за собою недійсність договору».

Цікавим та корисним з практичної точки зору вбачається й розгляд питання про можливість звернення до суду з позовом про визнання недійсним договору, який відповідно до вказівок ЦК є нікчемним.

З одного боку, є підстави вважати, що у разі звернення до суду з позовом про визнання такого договору недійсним господарський суд, порушивши провадження у справі, повинен буде припинити його у зв'язку з відсутністю предмету спору: дійсно, закон прямо вказує на недійсність нікчемного договору, тому доведення цього факту в суді не вимагається. З іншого боку, незважаючи на наявність вказівки закону на нікчемність правочину, спір між сторонами із цього питання все ж таки може існувати, зокрема, у разі якщо одна зі сторін вважає, що норма про нікчемність правочину в даному конкретному випадку не підлягає застосуванню. За таких обставин більш обґрунтованим вбачається розгляд судом справи по суті та прийняття відповідного рішення про задоволення або, навпаки, про відмову у задоволенні позовних вимог.

Суди загальної юрисдикції, на відміну від господарських судів, не наділені компетенцією припиняти провадження у справі у зв'язку з відсутністю предмету спору, тому позовна заява, подана особою до суду загальної юрисдикції, має бути розглянута судом по суті. За результатами розгляду справи суд ухвалює рішення про задоволення позову та визнання договору недійсним або про відмову у задоволенні позову.

Вбачається, що позов про визнання нікчемного договору недійсним також може бути пред'явлений і в якості зустрічного позову. Так, особа, від якої в судовому порядку вимагають виконання зобов'язання, що випливає з нікчемного договору, вправі захищатися усіма способами, передбаченими законодавством. Зокрема, ця особа має право заперечувати законність такого нікчемного договору, на якому ґрунтуються вимоги до неї, шляхом пред'явлення зустрічного позову про визнання цього нікчемного договору недійсним.

При цьому слід враховувати, що такі позовні вимоги в будь-якому разі мають супроводжуватися пред'явленням вимог про застосування реституційних наслідків недійсності договору. Відповідно до п. п. 10-11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» реституція як спосіб захисту цивільного права (ч. 1 ст. 216 ЦК) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного до-

говору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку із цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Норма ч. 1 ст. 216 ЦК не може застосовуватись як підстава для позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема, від добросовісного набувача – з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК. Відповідно до частини п'ятої статті 12 ЦК добросовісність набувача презюмується. Якщо судом буде встановлено, що набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, в тому числі й те, що продавець не мав права відчужувати майно, це може свідчити про недобросовісність набувача і є підставою для задоволення позову про витребування у нього майна. Рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації (статті 19, 26 Закону України від 1 липня 2004 року № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). Судам слід враховувати, що в разі застосування реституції за недійсним договором, у якому не встановлено вартість майна і вона не може бути визначена виходячи з його умов, вартість майна визначається виходячи зі звичайних цін, що склалися на момент укладення договору (частина четверта статті 632 ЦК).

Абсолютно новим способом захисту порушених прав є передбачена новим ЦК Укра-

їни можливість визнання судом нікчемного правочину дійсним. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК таке визнання нікчемного правочину дійсним розглядається як виняток, а отже, може мати місце лише у випадках, встановлених ЦК. Згідно з положеннями ЦК дійсними можуть визнаватися нікчемні правочини у таких випадках:

- якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно і одна зі сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема, шляхом прийняття виконання (ч. 2 ст. 218 ЦК);

- якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК);

- якщо буде встановлено, що правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, вчинений на користь малолітньої особи (ч. 2 ст. 221 ЦК);

- якщо буде встановлено, що правочин, який вчинений без дозволу органу опіки та піклування, відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК);

- якщо буде встановлено, що правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, вчинений на користь недієздатної фізичної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК).

Розвиток законодавства у цій сфері, так само як і розвиток судової практики, має здійснюватися в напрямі розширення способів захисту порушених прав суб'єктів підприємницької діяльності. Головною метою законодавця в цьому напрямі має бути створення відповідних механізмів захисту прав учасників приватноправових відносин, які б, з одного боку, надавали би максимально можливу кількість інструментів для захисту прав, а з іншого – передбачали б дієві обмеження, що дозволяли б унеможливити чи істотно мінімізувати ризики зловживання правом з боку недобросовісних сторін.

Статья посвящена вопросам защиты прав участников договорных отношений в рамках правового регулирования Гражданским кодексом Украины и Хозяйственным кодексом Украины, в том числе возможности применения мер оперативного воздействия в силу прямого указания закона. Отдельное внимание уделено такому способу защиты судом гражданских прав и интересов, как признание сделки недействительной. Статья также посвящена соотношению положений Гражданского кодекса Украины и Хозяйственного кодекса Украины по защите прав участников договорных отношений, в частности, относительно места договора в системе источников возникновения способов защиты нарушенных прав, а также в части возможности установить в договоре какие-либо способы защиты прав, которые не будут противоречить закону.

Ключевые слова: защита гражданских прав, недействительная сделка, ничтожная сделка, оспоримая сделка.

Article is devoted to the protection of rights of participants of contractual relations within the legal regulation of the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine, including possibility to apply measures of the operational impact according to the direct indication of the law. Special attention is devoted to such method of protection of civil rights and interests by the court, as recognition of transaction invalid.

Article is also devoted to the correlation of the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine regarding protection of the rights of parties of the contractual relationship. Namely in the part of place of agreement among sources of methods of protection of violated rights, as well as in the part of possibility to state in the agreement any methods of protection, that should not contradict to the law.

Key words: protection of civil rights, invalid transaction, null transaction, challenged transaction.



УДК 347:366.5:347.921.6

Марта Кравчик,*канд. юрид. наук, асистент кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка*

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА СПОЖИВАЧІВ НА ЗАХИСТ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КАТЕГОРІЇ СУДОВОГО ЗБОРУ

Стаття присвячена дослідженню проблем правового регулювання судового захисту прав споживачів через призму інституту судового збору. Проведено аналіз особливостей правового регулювання справляння судового збору у цій категорії справ та узагальнено судову практику із цього питання. Запропоновано шляхи вдосконалення законодавчого регулювання інституту судового збору у справах про захист прав споживачів.

Ключові слова: судовий захист, споживач, цивільне судочинство, судовий збір, судова реформа.

Постановка проблеми. Підписуючи угоду про асоціацію з Європейським Союзом (далі – ЄС), Україна задекларувала намір конкретними діями підтвердити прийнятність для себе, як потенційного члена, правил і загальних принципів ЄС. У правовій сфері це означає приведення українського законодавства до стандартів ЄС у сферах та обсягах, передбачених в Угоді, а також побудову в Україні культури справедливого правосуддя, основою якого має стати людина та її права. Досягнення цієї мети передбачає комплексне реформування як самої судової системи в цілому, так і здійснення судочинства зокрема.

Останнім часом у державі активно проводяться зміни, спрямовані на реформування системи правосуддя, що виявляється як у реформуванні структури судової системи, так і у внесенні суттєвих змін у процедуру здійснення правосуддя та, зокрема, доступу до нього.

Не минули зміни і правове регулювання інституту судового збору, зокрема справляння судового збору у цивільних справах. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» № 484-VIII від 22.05.2015 [1] були внесені суттєві зміни у правове регулювання цього інституту, що вплинуло на практиці на доступ споживачів до судового захисту своїх прав. Однак варто пам'ятати, що ефективність судової реформи залежить, насамперед, від правильності методологічних засад та ідеології, на якій вона ґрунтується, а передусім від обґрунтованості доцільності та необхідності внесення змін.

На жаль, невиконання вимог законодавства у сфері захисту прав споживачів, низький рівень відповідальності за їх порушення

та неефективний контроль за надходженням на ринок нових продуктів, зокрема таких, що вчасно законодавчо не врегульовані, низький рівень інформаційної підтримки споживачів у реалізації їхніх прав та інтересів, відсутність ефективного механізму розгляду скарг органами публічного адміністрування у сфері захисту прав споживачів, а також відсутність фінансової підтримки державою громадських організацій споживачів залишають суд єдиним ефективним способом захисту своїх прав та інтересів, у зв'язку з чим потребує наукового осмислення специфіка правового регулювання здійснення судочинства у такій категорії цивільних справ, як захист прав споживачів, зокрема особливості законодавчого регулювання справляння судового збору за звернення до суду такої категорії осіб.

Стан дослідження. Дослідження даної проблеми нині мають здебільшого прикладний характер та лише окреслюють коло проблемних питань, які виникають під час сплати судового збору фізичними та юридичними особами у зв'язку з реформуванням цього інституту. При цьому досить складно знайти з даної проблеми наукові, методологічно вивірені позиції. Тому нині видається вкрай важливим дослідження специфіки правового регулювання інституту судового збору у такій категорії справ, як захист прав споживачів.

Метою статті є дослідження деяких правових проблем судового захисту прав споживачів через призму інституту судового збору та внесення пропозицій щодо шляхів удосконалення законодавчого регулювання судового захисту прав споживачів у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судовий збір» [2] судовий збір – збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених цим Законом. Судовий збір включається до складу судових витрат.

Платниками судового збору є громадяни України, іноземці, особи без громадянства, підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні) та фізичні особи-підприємці, які звертаються до суду чи стосовно яких ухвалене судове рішення, передбачене Законом України «Про судовий збір». А об'єктами справляння судового збору є позовні заяви та інші заяви, передбачені процесуальним законодавством; апеляційні і касаційні скарги на судові рішення, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, заяви про скасування рішення третейського суду, заяви про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду та заяви про перегляд судових рішень Верховним Судом України.

Таким чином, як слушно зазначається в науковій літературі, інститут судових витрат безпосередньо впливає на можливість реалізації особою права на звернення до суду та отримання судового захисту і може розглядатися, в принципі, як встановлене законодавством обмеження доступності правосуддя. Разом із тим якщо розмір судових витрат є розумним, то наведений інститут можна розглядати як своєрідний «фільтр», що утримує від необґрунтованого звернення до суду [3, с. 439].

Наведене впливає з Рекомендації стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя № R (81)7, прийнятої Комітетом міністрів Ради Європи 14 травня 1981 р., відповідно до якої прийняття до провадження не повинно обумовлюватися сплатою стороною державі якої-небудь грошової суми, розміри якої нерозумні стосовно справи, яка розглядається. Тією мірою, якою судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, їх слід по можливості скоротити або анулювати [4].

Пункт 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод нічого не зазначає стосовно того, чи буде виступати порушенням права на справедливий судовий розгляд необхідність сплати у разі звернення до суду судових витрат. Європейський Суд з прав людини виходить із того, що положення п. 1 ст. 6 Конвенції не означає беззастережного права на безкоштовне провадження у цивільних справах. Вимога

сплати зборів у зв'язку з поданням позовів сама по собі не може вважатися обмеженням права доступу до суду. Однак суд наголошує, що сума зборів, призначена у світлі конкретних обставин, включаючи спроможність заявника її сплатити та стадію, на якій перебував розгляд справи на той момент, коли обмеження було накладено, є важливими чинниками для визначення того, скористалася ця особа своїм правом доступу до суду чи ні [5, с. 149-150].

Створюючи Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» від 22.05.2015 № 484-VIII, що набрав чинності 01.09.2015, автори законопроекту у фінансово-економічному обґрунтуванні внесення змін у Закон України «Про судовий збір» посилались на те, що відповідно до Меморандуму про економічну та фінансову політику, укладеного з Міжнародним валютним фондом, Україна взяла на себе зобов'язання не пізніше травня 2015 року прийняти Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судовий збір», відповідно до якого надходження коштів судового збору до спеціального фонду Державного бюджету України протягом наступних 12 місяців повинні збільшитися удвічі. Фактичні надходження коштів судового збору за 2014 рік склали 990 млн гривень. Отже, відповідно до взятих зобов'язань річні надходження після внесення змін до Закону повинні становити близько 2 млрд гривень. Зазначеним проектом закону пропонується внесення таких змін до Закону, які мають вплинути на надходження коштів від сплати судового збору: 1) зменшити кількість категорій судових справ, при розгляді яких судовий збір не сплачується; 2) суттєво зменшити кількість платників, що звільняються від сплати судового збору [6].

Окрім цього, в пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» автори законопроекту, обґрунтовуючи необхідність прийняття цього документу, звертали увагу на те, що внаслідок численних змін до Закону України «Про судовий збір» коло осіб, звільнених від сплати судового збору, нині є необґрунтовано широким, тоді як розгляд будь-якої справи судом потребує витрат, незалежно від сплати судового збору [7].

У зв'язку з вищезазначеним законодавець вирішив виключити із закону норму, яка передбачала звільнення від сплати судового збору споживачів за подання позовів, що пов'язані з порушенням їхніх прав та інтересів.

Однак, хоча з відповідного нормативно-правового акта і виключено положення, яким передбачалося звільнення вказаної категорії осіб від сплати судового збору, згідно з чинною нині редакцією ч. 3 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» [8] споживачі звільняються від сплати судового збору за позовами, пов'язаними з порушенням їхніх прав. У зв'язку із цим у судовій практиці щодо вирішення питання про звільнення позивача від сплати судового збору за подання позову склалися дві діаметрально протилежні точки зору.

Як зазначає А. Грушицький, окремі суди висловлюють думку, згідно з якою закон «Про судовий збір» є спеціальним нормативно-правовим актом, що регулює правові засади справляння збору, встановлює платників, об'єкти та розміри ставок, порядок сплати, звільнення від сплати та повернення судового збору. А ст. 5 цього документа в новій редакції викладена пізніше, ніж відповідна норма в законі «Про захист прав споживачів». Окрім цього, судді говорять про неможливість указати в комп'ютерній програмі документообігу «Д-3» таку підставу для звільнення від сплати збору, як подання позову споживачем. Адже в цій програмі передбачено лише перелік пільгових категорій, визначених у законі «Про судовий збір» [9]. А тому, беручи до уваги усе вищезазначене, ця група суддівського корпусу відстоює позицію, що споживачі не звільнені від сплати судового збору.

Інша ж позиція суддів щодо цього питання полягає в тому, що споживачі звільняються від сплати судового збору, й обґрунтовується вона тим, що, згідно з п. 7 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах» № 10 від 17.10.2014, стаття 5 Закону «Про судовий збір» не містить вичерпного переліку пільг щодо сплати судового збору, а тому, визначаючи такі пільги, слід керуватися іншим законодавством України, наприклад статтею 14 Закону України від 01 грудня 1994 року № 226/94-ВР «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину невідповідними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового слідства, прокуратури і суду», статтею 22 Закону України від 22 жовтня 1993 року № 3551-ХІІ «Простатус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», статтею 22 Закону України від 12 травня 1991 року № 1023-ХІІ «Про захист прав споживачів» [10].

За таких обставин, коли чинним є закон «Про захист прав споживачів», яким уста-

новлені відповідні права, окреслено механізми їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів, серед яких – право на звернення до суду, складником забезпечення якого є звільнення споживача від сплати судового збору, саме по собі не зазначення споживачів у переліку осіб, котрі згідно зі ст. 5 Закону України «Про судовий збір» мають пільги щодо сплати судового збору, не може свідчити, що вказана категорія осіб такої пільги, встановленої законом, не має [11].

Неоднозначною у цьому питанні є і практика самого Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (надалі – ВССУ).

Так, наприклад, постановляючи ухвалу про задоволення касаційної скарги гр. К. на ухвалу Ленінського районного суду м. Кіровограда від 27 листопада 2015 року та ухвалу апеляційного суду Кіровоградської області від 22 грудня 2015 року у справі за позовом гр. К. до Публічного акціонерного товариства «УкрСиббанк» про захист прав споживачів, визнання недійсним кредитного договору, ВССУ вказав, що, постановляючи ухвалу, суд першої інстанції не надав належної оцінки обставинам справи та не звернув уваги на вимоги закону, які звільняють споживачів від сплати судового збору за позовами, що пов'язані з порушенням їхніх прав, та не перевірів, чи звільнений позивач від сплати судового збору за цим позовом, а, пославшись на те, що Законом України «Про судовий збір» (в редакції від 01 вересня 2015 року), який є спеціальним по відношенню до Закону України «Про захист права споживачів», не передбачено пільг для сплати споживачами судового збору, зробив передчасний висновок про те, що позивач повинен сплатити судовий збір у загальному порядку.

Окрім цього, суд першої інстанції не врахував, що у разі, якщо статтею 5 Закону України «Про судовий збір» не передбачено пільг щодо сплати судового збору деякими категоріями осіб чи за відповідними позовами, то, визначаючи їх, потрібно керуватися іншим законодавством України, зокрема і ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів», і дійшов передчасного висновку про визнання позовної заяви неподаною та її повернення позивачеві, постановив ухвалу з порушенням норм процесуального права [12].

Водночас ВССУ, вирішуючи питання про відкриття касаційного провадження за касаційною скаргою представника гр. М. на рішення апеляційного суду Рівненської області від 22 жовтня 2015 року у справі за позовом гр. М. до публічного акціонерно-

го товариства комерційний банк «Приват-Банк» про захист порушеного права споживача фінансових послуг, визнання недійсним кредитного договору, вказав, що касаційна скарга містить посилання на ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» як на підставу для звільнення від сплати судового збору. Частиною 3 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено звільнення споживачів від сплати судового збору за позовами, що пов'язані з порушенням їхніх прав, проте Закон України «Про судовий збір» таких пільг споживачам не надає.

У разі розбіжності між загальним і спеціальним нормативно-правовим актом перевага надається спеціальному, якщо він не скасований виданим пізніше загальним актом. Оскільки спеціальним законом, який визначає підстави для звільнення від сплати судового збору та пільги щодо його сплати, є Закон України «Про судовий збір», то саме цей Закон підлягає застосуванню.

У зв'язку із цим ВССУ зробив висновок, що оскільки ст. 5 Закону України «Про судовий збір» не передбачено звільнення споживачів від сплати судового збору, то гр. М. за подання касаційної скарги має сплатити судовий збір, та залишив касаційну скаргу без руху [13].

Хоча А. Грушицький, наприклад, взагалі не бачить у цій ситуації конкуренції між загальною та спеціальною нормами або нормою, прийнятою пізніше. На його думку, якби новою редакцією Закону України «Про судовий збір» було прямо передбачено, що споживачі сплачують судовий збір, тоді існувала б колізія з нормою ч. 3 ст. 22 Закону України «Про захист прав споживачів». Проте в законі «Про судовий збір» термін «споживач» згадується лише один раз у «Прикінцевих та перехідних положеннях» в аспекті заміни в ч. 3 ст. 22 закону «Про захист прав споживачів» слів «державного мита» словами «судового збору».

Суд, вирішуючи справи, повинен тлумачити законодавство виходячи з принципу верховенства права. Такий же підхід застосовується і в інших сферах правовідносин. Зокрема, у податковому праві існує положення, за яким якщо норма закону або іншого нормативного акта, виданого на основі закону, або норми різних законів або нормативних актів дозволяють неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків платників податків і органу контролю, то рішення приймається на користь платника податків (п. 4.1.4 ст. 4, п. 56.21 ст. 56 Податкового кодексу).

Та незважаючи на це, на думку А. Грушицького, слід визнати недоцільним збе-

реження вказаної пільги та виключити її з норми закону «Про захист прав споживачів». Свою думку він обґрунтовує тим, що судова практика пішла шляхом, коли сферу дії закону «Про захист прав споживачів» поширено на кредитні та страхові правовідносини. Це призвело до значного збільшення кількості справ про визнання недійсними кредитних і пов'язаних із ними договорів, які досить часто є надзвичайно складними, вимагають значного часу на їх розгляд та, відповідно, чималих витрат бюджетних коштів. Більше того, певна частина таких позовів є явно безпідставними, проте їх переглядають усі ланки судової системи. І лише невелику частину спорів становлять справи за позовами громадян, які придбали телевізор чи телефон та в судовому порядку захищають свої права як споживачі. Позивачі часто намагаються прив'язати свій позов до закону «Про захист прав споживачів» тільки з метою скористатися пільгою щодо сплати судового збору, а суди на вказане уваги не звертають, розглядаючи без сплати збору спори стосовно ДТП тощо [11].

Підсумовуючи усе вищезазначене, вбачаємо, що така ситуація в цілому є не до кінця правильною. По-перше, слід враховувати, що звільнення споживачів від сплати судового збору, на рівні з альтернативною підсудністю цієї категорії справ, завжди трактувалось як складник забезпечення права на звернення до суду. Такі пільги зумовлювались слабшим становищем споживачів на ринку товарів, робіт та послуг порівняно з продавцями (виробниками, надавачами послуг). А тому вилучення такої пільги у зв'язку з необхідністю збільшення грошових надходжень до спеціального фонду Державного бюджету України видається вкрай не виправданим та таким, що не відповідає взятим на себе зобов'язанням перед ЄС, зокрема, щодо приведення українського законодавства до стандартів ЄС.

Окрім цього, ситуація, котра існує у практиці ВССУ щодо вирішення про звільнення позивачів від сплати судового збору за подання позову, є недопустимою і потребує однозначного вирішення.

Висновки

Тому, зважаючи на ситуацію, що склалася, вважаємо за необхідне доповнити Закон України «Про судовий збір», частину 1 статті 5, пунктом 17 у такій редакції: «Від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються: 17) споживачі – за позовами, що пов'язані з порушенням їхніх прав та інтересів».

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору : Закон України від 22.05.2015 № 484-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 33. – Ст. 323.
2. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 14. – Ст. 87 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>
3. Курс цивільного процесу : підручник / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
4. Рекомендация Совета Европы № R (81) 7 от 14 мая 1981 года «Относительно путей облегчения доступа к правосудию» // Российская юстиция. – 1997. – № 6. – С. 4.
5. Притченко Р. С. Сплата судового збору: проблеми та реалії законодавчого забезпечення / Р. С. Притченко // Правова держава. – 2016. – Вип. 21. – С. 149–152.
6. Фінансово-економічне обґрунтування внесення змін у Закон України «Про судовий збір» від 15.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55145
7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» від 15.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55145
8. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.
9. Грушицький А. Деякі нюанси застосування законодавства про судовий збір у 2015 році [Електронний ресурс] / Андрій Грушицький // Закон і бізнес. – 2016. – № 19–20 (1265-1266). – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/123568-deyaki_nyuansi_zastosuvannya_zakonodavstva_pro_sudoviy_zbir_.html
10. Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 10 від 17.10.2014 // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2014. – № 6 (21). – С. 6–23.
11. Грушицький А. Звільняти чи не звільняти? Питання сплати судового збору залишається невизначеним [Електронний ресурс] / Андрій Грушицький // Закон і бізнес. – 2016. – № 36(1282). – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/print/125431-zvilnyati_chi_ne_zvilnyati_pitannya_splati_sudovogo_zboru_z.html
12. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.05.2016 року у справі № 405/7915/15-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58045164>
13. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 08.08.2016 у справі № 569/16917/14-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59854333>

Стаття посвячена дослідженню проблем правового регулювання судової захисти прав споживачів через призму інституту судового збору. Проведен аналіз особливостей правового регулювання оплати судового збору в цій категорії дел і обобщена судовая практика по этому вопросу. Предложены пути совершенствования законодательного регулирования института судебного збора по делам о защите прав потребителей.

Ключевые слова: судебная защита, потребитель, гражданское судопроизводство, судебный сбор, судебная реформа.

The article is devoted to the study of issues of legal regulation of judicial protection of consumer rights through the prism of institution of court fees. An analysis of features of the legal regulation of the court fees payment in this category of cases is conducted and the court practice on this issue is generalized. The ways to improve the legislative regulation of the institution of court fees in the cases of consumer rights' protection are proposed.

Key words: judicial protection, consumer, civil legal proceeding, court fees, judiciary reform.

УДК 347.91/.95

Катерина Куцик,*ад'юнк特 докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ*

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАХОДІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Наукова стаття присвячена аналізу диференціації заходів процесуального примусу у цивільному судочинстві. У дослідженні наведено та проаналізовано теоретичні підходи до класифікації заходів процесуального примусу, виокремлено новий критерій для такої класифікації – місце вчинення протиправної поведінки. Досліджено зміст поняття «неповага до суду». Акцентовано увагу на ролі заходів процесуального примусу у забезпеченні ефективності процесу доказування в цивільному судочинстві.

Ключові слова: класифікація, заходи процесуального примусу, розпорядження головуючого, правила суду, неповага до суду, попередження, видалення із залу судового засідання, привід свідка, показання свідка, вилучення доказів для їх дослідження судом.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відповідно до статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 55 Конституції України гарантує захист прав і свобод людини і громадянина судом. Справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб є одним з основних завдань цивільного судочинства (ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)).

Однак під час здійснення цивільного судочинства мають місце випадки, коли суд, основним завданням якого є забезпечення кожному права на доступ до правосуддя, обмежує права громадян шляхом застосування до них заходів процесуального примусу. Так, у разі порушення встановлених у суді правил або протиправного перешкоджання здійсненню цивільного судочинства судом на підставі ст. 90 ЦПК України можуть бути застосовані заходи процесуального примусу.

Слід звернути увагу на те, що визначення правової природи заходів процесуального примусу, що застосовуються у цивільному судочинстві, є одним із тих наукових питань, однозначна відповідь на яке в сучасній науці цивільного процесуального права відсутня. Натепер не вироблено загальноприйнятої

класифікації заходів процесуального примусу, що застосовуються судом під час розгляду і вирішення цивільних справ з метою реагування на порушення, допущені в ході судового засідання.

Отже, вирішення наукового завдання щодо виокремлення критеріїв та проведення на їх підставі класифікації заходів процесуального примусу, з'ясування правової природи різноманітних заходів впливу, які застосовуються судом або за його дорученням іншими уповноваженими особами, встановлення та усвідомлення (розуміння) мети цих заходів, їх правового потенціалу і співвідношення і становитиме мету цієї наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Окремі праці вітчизняних науковців (зокрема, С. С. Бичкової, В. В. Баранкової, М. О. Гетманцева, О. С. Захарової, В. В. Комарова, Д. Д. Луспенника, В. І. Тертишнікова, С. Я. Фурси, Г. В. Чурпіти, М. Й. Штефана та ін.) містять низку системних положень і висновків, що прямо або опосередковано стосуються проблематики, яка досліджується, та тим самим створюють методологічні передумови для подальших наукових розвідок із зазначеного питання.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відповідно до ч. 1 ст. 90 ЦПК України заходами процесуального примусу є встановлені ЦПК України процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства.

Види заходів процесуального примусу передбачені статтею 91 ЦПК України. До них законодавець відносить: попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід.

Слід звернути увагу на те, що в юридичній літературі існує декілька підходів до класифікації заходів процесуального примусу. Як правило, такі заходи класифікують за формою прояву протиправної поведінки [1, с. 190-191], а також за їхньою процесуальною спрямованістю [2, с. 214-215].

Зокрема, залежно від того, в якій формі проявляється протиправна поведінка порушника, заходи процесуального примусу поділяються на: 1) заходи, що призначаються за протиправні дії особи; 2) заходи, що призначаються за протиправну бездіяльність. Класифікуючи заходи процесуального примусу таким чином, слід з'ясувати, які дії та, відповідно, бездіяльність можуть вважатися протиправними під час здійснення цивільного судочинства.

Так, законодавством не передбачено, які дії можуть бути кваліфіковані як порушення порядку в залі судового засідання. І в цьому немає практичної потреби, оскільки перелік таких конкретних дій був би досить «об'ємним». Тому в кожному конкретному випадку суд вирішує, чи порушує особа встановлений порядок. При цьому суд, як правило, керується своїм внутрішнім переконанням щодо громадського порядку. Судова практика показує, що як порушення порядку в залі судового засідання здебільшого розцінюються суперечки та сварки між сторонами, гучні репліки, жвава жестикуляція присутніх тощо [2, с. 214-215].

З огляду на викладене, активні умисні дії особи, спрямовані на порушення встановлених правил поведінки в суді, є протиправними та тягнуть за собою застосування заходів процесуального примусу. Це, зокрема, можуть бути дії, спрямовані на протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства, внаслідок яких судочинство не може відбутися взагалі або істотно ускладнюється (хуліганські дії в приміщенні суду, образа судді чи інших учасників процесу, псування обладнання або меблів, пошкодження електричних мереж суду, неправдиві повідомлення про наявність вибухових чи отруйних речовин, порушення санітарного чи протиепідемічного законодавства тощо) [3, с. 273].

Окрім цього, активні умисні дії, у разі вчинення яких суд може застосувати до порушника заходи процесуального примусу, можуть виявлятися у формі неповаги до суду.

Пленум Верховного Суду України у п. 16 своєї Постанови від 13 червня 2007 року № 8 «Про незалежність судової влади» як неповагу до суду визначив злісне ухилення від явки до суду свідка, потерпілого, позивача, відповідача, невідкорення зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головуєчого, порушення порядку під час судового засідання, а також вчинення будь-ким інших дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил.

При цьому не можна оминати увагою той факт, що у кожному конкретному випадку, коли буде встановлено, що особа вчинила умисні дії, які свідчать про неповагу до суду, суд має вирішити питання про притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності, яка передбачена статтею 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Що стосується протиправної бездіяльності, у разі якої суд також може застосувати заходи процесуального примусу, то тут ідеться про ухилення особи від виконання покладених на неї цивільних процесуальних обов'язків. Така бездіяльність, як уже зазначалося, може виявлятися у формі злісного ухилення від явки до суду свідка, потерпілого, позивача, відповідача, неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що вилучені судом, та неповідомлення причин їх неподання.

Розглянемо зазначені прояви протиправної бездіяльності учасників цивільного процесу на прикладі протиправної бездіяльності свідка, адже саме неявка свідка може суттєво вплинути на подальший розгляд справи, особливо якщо він є єдиною особою, якій відомі певні обставини.

Так, стаття 50 ЦПК України передбачає, що свідок зобов'язаний з'явитися до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. У разі неможливості прибуття за викликом суду свідок зобов'язаний завчасно повідомити про це суд. Таким чином, стаття 50 ЦПК України покладає на свідка два основних обов'язки: 1) з'явитися до суду у визначений час; 2) завчасно повідомити суд про неможливість прибуття за його викликом.

Неналежне виконання свідком покладених на нього обов'язків тягне за собою настання наслідків, передбачених ст. 170 ЦПК України (постановлення однієї з двох можливих ухвал: про продовження судового розгляду; про відкладення розгляду справи на певний строк). Одночасно із з'ясуванням можливості продовження судового розгляду суд вирішує питання про притягнення свідка, який не з'явився у судові засідання,

до відповідальності, передбаченої ст. 185-3 КУпАП. Крім цього, належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини своєї неявки, може бути підданий приводу (ст. 94 ЦПК України).

Щодо неподання без поважних причин письмових чи речових доказів. Відповідно до ч. 1 ст. 137 ЦПК України, у разі, коли щодо отримання доказів у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, є труднощі, суд за їх клопотанням зобов'язаний витребувати такі докази. Частина 2 ст. 137 ЦПК України передбачає, що у разі, якщо особи не мають можливості подати доказ, який вимагає суд, взагалі або у встановлені судом строки, вони зобов'язані повідомити про це суд із зазначенням причин протягом п'яти днів з дня отримання ухвали.

Таким чином, у цьому разі протиправна бездіяльність може проявлятися у двох формах: 1) неповідомлення суду про неможливість подати докази; 2) неподання доказів, у тому числі і з причин, визнаних судом не поважними. Як захід реагування на подібні прояви протиправної бездіяльності суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення таких доказів для дослідження судом (ст. 93 ЦПК України).

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що доктринальне значення класифікації заходів процесуального примусу залежно від форми прояву протиправної поведінки полягає в тому, що зазначена класифікація дає змогу провести чітку диференціацію підстав застосування заходів процесуального примусу залежно від наявності динамічного складника у поведінці учасників цивільного процесу, що, своєю чергою, є визначальним фактором у виборі конкретного заходу процесуального примусу, який буде застосовано судом до порушника.

Класифікуючи заходи процесуального примусу за другим виокремленим нами критерієм – їхньою процесуальною спрямованістю, за основу слід брати мету їх застосування. У відповідному контексті ми поділяємо позицію більшості науковців, відповідно до якої заходи процесуального примусу залежно від процесуальної спрямованості доцільно диференціювати на 2 групи: 1) заходи процесуального примусу, що застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання (попередження і видалення із залу судового засідання); 2) заходи процесуального примусу, що забезпечують процес доказування (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід).

Зокрема, такі заходи процесуального примусу, як попередження та видалення із

залу судового засідання, можуть бути застосовані судом до осіб, які не виконують розпоряджень головуючого. Розпорядження головуючого – це усні владні вказівки суду учасникам процесу, спрямовані на забезпечення порядку в судовому засіданні [4, с. 298].

У разі порушення порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого застосовується попередження про неприпустимість порушення порядку і можливість видалення порушника із залу судового засідання.

Попередження виносяться лише один раз, оскільки у разі повторного вчинення зазначених дій суд вправі видалити особу із залу судового засідання. Попередження і видалення із залу судового засідання можуть застосовуватися щодо учасників цивільного процесу, а також будь-кого із осіб, присутніх у залі судового засідання. Так, наприклад, якщо після застосування до перекладача попередження він продовжує порушувати порядок під час судового засідання або не виконувати розпорядження головуючого, суд має оголосити перерву і надати час для його заміни. Вважається, що заміна може бути здійснена щодо всіх осіб, які в судовому засіданні виконують свої професійні обов'язки, якщо їх видалення призведе до неможливості подальшого розгляду справи [2, с. 215].

Таким чином, основний зміст такого заходу процесуального примусу, як попередження, проявляється в офіційному, від імені держави, осуді протиправних дій правопорушника судом та попередженні його про недопустимість такої поведінки в майбутньому. Водночас застосування до особи заходу процесуального примусу у вигляді видалення особи із залу судового засідання можливе лише у разі повторного вчинення порушення після того, як суд застосував попередження.

Отже, ключовою ознакою, на підставі якої попередження та видалення із залу судового засідання об'єднують в одну групу заходів процесуального примусу, є вчинення порушення безпосередньо у залі судового засідання.

Виходячи з наведеного, вбачається, що ще одним критерієм, на підставі якого можна класифікувати заходи процесуального примусу, є місце вчинення правопорушення – безпосередньо у залі суду або поза ним. З огляду на зазначене, визначені законодавцем заходи процесуального примусу відповідно до вищевказаного критерію можна умовно поділити на: 1) заходи реагування на порушення, вчинені у залі суду (попередження, видалення із залу судового засідання); 2) заходи реагування на порушення, вчинені поза судом

вим засіданням (привід, тимчасове вилучення доказів для дослідження їх судом).

Повертаючись до класифікації заходів процесуального примусу залежно від їх процесуальної спрямованості, проаналізуємо ті з них, які забезпечують процес доказування.

Відповідно до ст. 57 ЦПК України доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів.

Виконання основних завдань цивільного судочинства, визначених у ст. 1 ЦПК України, залежить від ефективності процесуальної діяльності, спрямованої на встановлення об'єктивної істини у справі, тобто від процесу доказування. У ЦПК України (ст. ст. 57-60, 50-53, 131-150 та ін.) встановлено процесуальний порядок одержання, дослідження та оцінки доказів.

У разі неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів для дослідження судом (ч. 1 ст. 93 ЦПК України). Крім того, у разі відсутності у судовому засіданні належно викликаного свідка та неповідомлення такого про причини його неявки суд може постановити ухвалу про привід свідка через органи Національної поліції з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення (ч. 1 ст. 94 ЦПК України).

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що ключовою функцією таких заходів процесуального примусу, як привід та тимчасове вилучення доказів для дослідження їх судом, є забезпечення процесу доказування.

Завершуючи дослідження заходів процесуального примусу у цивільному судочинстві та наявних підходів щодо їх класифікації, слід звернути увагу й на такий аспект.

ЦПК України у ст. ст. 90–94 регламентує вичерпний перелік заходів процесуального примусу. Водночас, на нашу думку, регламентований законодавцем перелік заходів процесуального примусу не можна вважати вичерпним, оскільки низка положень, які передбачають застосування заходів процесуального примусу, розміщена й в інших статтях ЦПК України. Зокрема, норми, що їх містять ст. ст. 133 і 137 ЦПК України, регламентують заходи процесуального примусу щодо витребування доказів, норми

ст. 132 ЦПК України – заходи процесуального примусу щодо збирання доказів, норми ст. 146 ЦПК України вказують на заходи процесуального примусу, що застосовуються у разі ухилення відповідача від участі у судово-біологічній (судово-генетичній) експертизі. Таким чином, для уніфікованого застосування заходів процесуального примусу глава 9 «Заходи процесуального примусу» ЦПК України потребує суттєвого доопрацювання.

Також слід зазначити, що нині, хоча визначені законодавцем заходи процесуального примусу і мають немайновий характер, досить вірогідним є введення в дію системи штрафів за порушення встановлених правил під час здійснення цивільного судочинства, що, у свою чергу, дасть змогу класифікувати заходи процесуального примусу за ознакою настання фінансово несприятливих наслідків для порушників.

Висновки

Дослідження цивільного процесуального законодавства України, а також наявних у науковій доктрині підстав для класифікації заходів процесуального примусу дало змогу нам дійти таких висновків.

1. Заходи процесуального примусу доцільно класифікувати за:

1) формою протиправної поведінки порушника на: а) заходи, що призначаються за протиправні дії особи (попередження і видалення із залу судового засідання); б) заходи, що призначаються за протиправну бездіяльність (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід);

2) процесуальною спрямованістю на: а) заходи процесуального примусу, що застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання (попередження і видалення із залу судового засідання); б) заходи процесуального примусу, що забезпечують процес доказування (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід);

3) місцем вчинення правопорушення на: а) заходи реагування на порушення, вчинені у залі суду (попередження, видалення із зали судового засідання); б) заходи реагування на порушення, вчинені поза судовим засіданням (привід, тимчасове вилучення доказів для дослідження їх судом).

2. Доктринальне значення класифікації заходів процесуального примусу залежно від форми прояву протиправної поведінки полягає в тому, що така класифікація дає змогу провести чітку диференціацію підстав застосування заходів процесуального примусу залежно від наявності динамічного складника у поведінці учасників цивільного процесу, що, своєю чергою, є визначальним фактором у виборі

конкретного заходу процесуального примусу, який буде застосовано судом до порушника.

3. Хоча на сьогодні визначені законодавцем заходи процесуального примусу і мають немайновий характер, досить вірогідним є введення в дію системи штрафів за порушення встановлених правил під час здійснення цивільного судочинства, що, у свою чергу, дасть змогу класифікувати заходи процесуального примусу за ознакою настання фінансово несприятливих наслідків для порушників.

Список використаних джерел:

1. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / [С. В. Ківалов,

Ю. С. Червоний, В. О. Ермолаєва та ін.] ; Ю. С. Червоний (ред.) ; пер. з рос., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 656 с.

2. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / [С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін.] ; С.С. Бичкова (ред.). – К. : Атіка, 2008. – 840 с.

3. Кравчук В. М. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України : станом на 1 жовтня 2010 р. / В. М. Кравчук, О. І. Угриновська. – 2-ге вид., перероб і допов. – Х. : Фактор, 2010. – 786 с.

4. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практич. коментар : станом на 22.06.2010 / І. В. Андронов [та ін.] ; за ред. Є. О. Харитонova [та ін.]. – К. : «Правова єдність», всеукраїнська асоціація видавців, 2010. – 648 с.

Научная статья посвящена анализу дифференциации мер процессуального принуждения в гражданском судопроизводстве. В ходе исследования приведены и проанализированы теоретические подходы к классификации мер процессуального принуждения, выделен новый критерий для такой классификации – место совершения противоправного поведения. Исследовано содержание понятия «неуважение к суду». Акцентировано внимание на роли мер процессуального принуждения в обеспечении эффективности процесса доказывания в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: классификация, меры процессуального принуждения, распоряжения председательствующего, правила суда, неуважение к суду, предупреждение, удаление из зала судебного заседания, привод свидетеля, показания свидетеля, изъятие доказательств для их исследования судом.

The scientific article is devoted to the differentiation of procedural coercion in civil proceedings. During research presented and analyzed theoretical approaches to the classification of procedural coercion, singled out new criterion for such classification – the place of the commission of unlawful conduct. The concept of «contempt of court» was researched. The attention is focused on the role of procedural coercion to ensure the efficiency of proof in civil proceedings.

Key words: classification, measures of procedural coercion, orders presiding, rules court, contempt of court, warning, removal from the courtroom, bringing to court, witness testimony, seizure of evidence for their investigation by the court.

УДК 347.626

Микола Оприско,

канд. юрид. наук, асистент кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка,
адвокат

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ДОГОВОРІВ ЩОДО РОЗПОРЯДЖЕННЯ СПІЛЬНИМ МАЙНОМ, УКЛАДЕНИХ БЕЗ ЗГОДИ ДРУГОГО З ПОДРУЖЖЯ

Стаття присвячена дослідженню проблем застосування судами України норм ст. 65 Сімейного кодексу України (далі – СК України) щодо порядку розпорядження спільним майном подружжя. Проаналізовано презумпцію згоди одного з подружжя під час здійснення операцій зі спільним майном другим із подружжя. Визначено коло правочинів, щодо яких презумпція згоди іншого з подружжя є безумовною, щодо яких презумпція може бути спростована та щодо яких презумпція відсутня, а згода іншого з подружжя повинна бути висловлена у письмовій формі з нотаріальним посвідченням. Досліджено способи захисту порушеного права того з подружжя, який не надавав згоди на розпорядження спільним майном, та умови їх застосування. Запропоновано рекомендації для вдосконалення судової практики вирішення спорів щодо досліджуваних правовідносин.

Ключові слова: спільна сумісна власність, розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, згода другого з подружжя, презумпція згоди іншого з подружжя, визнання недійсним договору.

Постановка проблеми. Одними з основних загальних засад цивільного законодавства є неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, а також судовий захист цивільного права та інтересу (ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1].

Разом із тим нещодавно висловлена правова позиція Верховного Суду України, яку почали активно застосовувати і суди нижчестоящих інстанцій у справах про визнання недійсними договорів, укладених одним із подружжя щодо розпорядження майном без згоди другого з подружжя, позбавляє співвласника майна можливості захистити своє порушене право власності та суперечить наведеній вище засаді цивільного законодавства. У зв'язку із цим вважаємо за необхідне внести пропозиції щодо вдосконалення застосування судами законодавчих положень про розпорядження майном, що перебуває у спільній сумісній власності.

Вирішення окреслених проблем і є метою даної статті.

Виклад основного матеріалу. Статтею 63 СК України встановлено, що дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпорядження майном, що нале-

жить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними [2].

Відповідно до ст. 65 СК України дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою. Під час укладення договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Дружина, чоловік має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без її, його згоди, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового.

Ю. С. Червоний на обґрунтування доцільності існування даного положення в СК України висловив думку, що дружина і чоловік у повсякденному житті вчиняють правочини, пов'язані з їхнім спільним майном, майже щодня, особливо ті, що передбачають придбання предметів споживання. За таких умов реалізація вимоги про висловлення одним із подружжя згоди на вчинення другим із них таких правочинів призвела б до надзвичайного ускладнення цивільного обороту. Однак зумовлена припущенням про єдність інтересів подружжя презумпція згоди одного з них при здійсненні операцій зі спільним

майном другим із подружжя не поширюється на укладення договорів, що потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна [3, с. 158].

На необхідності врахування особливого значення майна, яке передається за такого роду правочинами, та нотаріальному посвідченні згоди другого з подружжя на їх укладення наголошувала І. В. Жилінкова [4, с. 113].

Згідно з ч. 3 ст. 65 СК України для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Згода на укладення договору, який потребує нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, має бути нотаріально засвідчена.

На основі аналізу вказаної норми можна дійти висновку, що згода на укладення договору щодо спільного майна подружжя, який підлягає нотаріальному посвідченню, є правочином, який повинен бути вчиненим у тій же формі, що й сам правочин, – із дотриманням письмової форми та посвідченим нотаріально. Її відсутність є безумовною підставою для визнання договору недійсним.

Разом із тим Верховний Суд України у постанові від 7 жовтня 2015 року у справі № 6-1622цс15 дійшов такого висновку: «З аналізу зазначених норм закону у їх взаємозв'язку слід дійти висновку, що укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого договору недійсним лише в тому разі, якщо судом буде встановлено, що той з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, та третя особа – контрагент за таким договором, діяли недобросовісно, зокрема, що третя особа знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності, і що той з подружжя, який укладає договір, не отримав згоди на це другого з подружжя» [5].

Аналогічна правова позиція в подальшому була викладена у постанові Верховного Суду України від 27 січня 2016 року у справі № 6-1912цс15 [6], а потім підтримана Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ і активно застосовувана у справах такої категорії, зокрема в ухвалі від 30 травня 2016 року у справі № 197/1166/14-ц [7].

Якими нормами чинного цивільного чи сімейного законодавства керувався Верховний Суд України у виробленні зазначеної правової позиції, незрозуміло. Складається враження, що у ній відтворене положення

п. 2 ч. 2 ст. 35 Сімейного кодексу Російської Федерації, за яким угода, укладена одним із подружжя щодо розпорядження спільним майном подружжя, може бути визнана судом недійсною з мотивів відсутності згоди другого з подружжя лише за його вимогою і лише у разі, якщо доведено, що інша сторона в угоді знала або свідомо повинна була знати про незгоду другого з подружжя на здійснення даної угоди [8].

Водночас навіть у ч. 3 наведеної статті Сімейного кодексу Російської Федерації зазначено, що для укладення одним із подружжя угоди щодо розпорядження майном, права на яке підлягають державній реєстрації, угоди, для якої законом встановлено обов'язкову нотаріальну форму, або угоди, що підлягає обов'язковій державній реєстрації, необхідно отримати нотаріально засвідчену згоду другого з подружжя. Той із подружжя, чиєї нотаріально засвідченої згоди на вчинення зазначеної угоди не було отримано, вправі вимагати визнання угоди недійсною в судовому порядку протягом року з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про здійснення даної угоди [8].

Російський вчений О. В. Гутников, досліджуючи проблеми недійсності правочинів, дійшов висновку, що стосовно правочинів щодо розпорядження нерухомим майном, яке перебуває у спільній власності подружжя, а також правочинів, які потребують нотаріального посвідчення або державної реєстрації, в Сімейному кодексі Російської Федерації встановлені особливі правила. За відсутності такої згоди той із подружжя, чия згода не була отримана, має право вимагати визнання правочину недійсним, причому доказів того, що інша сторона в правочині знала чи завідомо повинна була знати про відсутність такої згоди, в даному випадку не потрібно [9, с. 395].

Ю. С. Червоний залежно від способу вираження волі одним із подружжя на вчинення договорів іншим із подружжя виділяв три види договорів із розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя: 1) дрібні побутові договори, на укладення яких категорично вважається наявною згода іншого з подружжя і ця згода не може бути спростована; 2) договори, які виходять за межі дрібних побутових договорів, щодо яких теж встановлена презумпція наявності згоди іншого з подружжя на розпорядження спільним майном, яка, однак, за наявності відповідних підстав може бути спростована, що має наслідком визнання недійсним договору; 3) договори, що вимагають нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договори про цінне майно,

для укладення яких згода іншого з подружжя має бути подана письмово, а на укладення договору, що вимагає нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, має бути нотаріально засвідчена. На думку автора, за відсутності такої прямо вираженої згоди другого з подружжя вказані договори за позовом другого з подружжя мають бути визнані недійсними [10, с. 123].

На нашу думку, в цьому контексті варто виділяти лише два види правочинів: дрібні побутові правочини, щодо яких діє неспростовна презумпція наявності згоди іншого з подружжя, і правочини, які виходять за межі дрібного побутового, згода іншого з подружжя на вчинення яких не презюмується, а повинна бути подана письмово, а для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації – нотаріально засвідчена.

Підставою для визнання недійсним договору щодо розпорядження спільним майном, укладеного одним із подружжя без згоди іншого, є сам факт відсутності згоди. Тому у справах такої категорії встановленню підлягає наявність або відсутність згоди іншого з подружжя на укладення оспорюваного договору, а не добросовісність сторони чи сторін такого договору.

Дискусійним також є питання щодо належного способу захисту порушеного права того з подружжя, який не надавав письмової нотаріально посвідченої згоди на розпорядження спільним майном.

З. В. Ромовською було висловлено позицію, що у разі відчуження одним із подружжя спільного майна без згоди другого з подружжя останній може витребувати майно у добросовісного набувача на тій підставі, що річ вибула з володіння власника не з його волі [11, с. 61]. Таку ж позицію зайняли Т. А. Ариванюк та О. В. Дзера [12, с. 138].

На уточнення наведеної позиції Ю. С. Червоний зазначив, що виндикаційний позов того з подружжя, який вважає, що спільне майно було відчужене без його згоди, може бути задоволений лише в тому разі, якщо він доведе цей факт, а також доведе, що відчужена річ належить подружжю на праві спільної сумісної власності, вибула з його володіння не з його волі, якщо набувач був добросовісним набувачем, який придбав майно за відплатним договором (ч. 1 ст. 388 ЦК України), або якщо набувач був безвідплатним добросовісним набувачем [10, с. 123].

Однак навіть наведене уточнення недостатньо чітко визначає підстави та умови застосування такого способу захисту, як витребування майна з чужого незаконного володіння, до досліджуваних правовідносин.

Справа в тому, що витребування майна з чужого незаконного володіння (виндикація) є речово-правовим способом захисту, умовою застосування якого є відсутність зобов'язальних відносин між сторонами. Із норми ч. 2 ст. 65 СК України вбачається, що звернутися до суду дружина або чоловік має право саме з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без її, його згоди. На нашу думку, вибираючи спосіб захисту в такій категорії справ, слід керуватися правилами, встановленими в абз. 2-3 п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», згідно з якими норма частини першої статті 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема, від добросовісного набувача з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК України [13].

Тобто, якщо річ, відчужена одним із подружжя без згоди іншого, знаходиться в контрагента за договором, то необхідно визнавати такий договір недійсним та застосовувати наслідок недійсності у вигляді повернення сторін у попередній стан. Якщо ж річ вже була відчужена контрагентом за первинним договором третій особі, то в такому разі необхідно заявляти вимогу про визнання недійсним первинного договору, на підставі якого річ вибула із володіння подружжя, та витребувати майно від останнього набувача. Межі виндикації, встановлені в ст. 388 ЦК України, в такому разі будуть дотримані, оскільки якщо буде доведено відсутність згоди на розпорядження майном, то воно вважатиметься таким, що вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Висновки

По-перше, презумпція згоди одного з подружжя на вчинення другим із подружжя правочину щодо розпорядження майном, що є об'єктом їх спільної сумісної власності, поширюється лише на вчинення дрібних побутових правочинів і не поширюється на випадки розпорядження цінним майном та укладення договорів, які підлягають нотаріальному посвідченню і (або) державній реєстрації.

По-друге, у разі укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження майном, що є об'єктом їхньої спільної сумісної власності, без згоди іншого з подружжя безумовною підставою визнання недійсним такого договору є сам факт відсутності згоди. Доведення тієї обставини, що той із подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, та третя особа – контрагент за таким договором, діяли недобросовісно, зокрема, що третя особа знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності, і що той із подружжя, який укладає договір, не отримав згоди на це другого з подружжя, не має правового значення для вирішення спору щодо дійсності такого договору.

По-третє, способом захисту порушеного права того з подружжя, без чієї згоди було відчужене майно, яке є об'єктом права спільної сумісної власності, має бути визнання недійсним договору, укладеного без відповідної згоди, і повернення сторін такого правочину у попередній стан. Витребування майна як спосіб захисту можливе лише у тому разі, коли набувач спірного майна за оспорюваним договором на момент звернення до суду вже відчужив це майно третій особі.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print1467454189863271>.
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

Статья посвящена исследованию проблем применения судами Украины норм ст. 65 Семейного кодекса Украины относительно порядка распоряжения общим имуществом супругов. Проанализирована презумпция согласия одного из супругов при осуществлении операций с общим имуществом вторым из супругов. Определен круг сделок, в отношении которых презумпция согласия другого супруга является безусловной, по которым презумпция может быть опровергнута и в отношении которых презумпция отсутствует, а согласие другого супруга должно быть выражено в письменной форме с нотариальным удостоверением. Исследованы способы защиты нарушенного права того из супругов, который не давал согласия на распоряжение общим имуществом, и условия их применения. Предложены рекомендации по совершенствованию судебной практики разрешения споров по рассматриваемым правоотношениям.

Ключевые слова: общая совместная собственность, распоряжение имуществом, которое является объектом права общей совместной собственности супругов, согласие второго из супругов, презумпция согласия другого супруга, признание недействительным договора.

This article is devoted to the problems of Ukrainian courts application of rules 65 of the Family Code of Ukraine on the procedure for disposal of the common property of spouses. The presumption of consent of a spouse in transactions with joint property by the other spouse is analyzed. The author defined the range of transactions for which the presumption of consent of the other spouse is absolute, for which the presumption can be rebutted and for which presumption is not applicable and consent of another spouse shall be expressed in writing and notarized. The ways to protect the violated rights of the spouse who did not give consent to the disposal of the common property and their conditions of use are studied. The author offered recommendations for improving judicial dispute resolution practice of studied problem.

Key words: common property, disposition of common property of spouses, consent of the other spouse, presumption of consent of the other spouse, annulment of the contract.

3. Сімейне право України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. – К.: Істина, 2004. – 400 с.

4. Сімейне право України : підручник / [Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.]; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 264 с.

5. Постанова Верховного Суду України від 7 жовтня 2015 року у справі № 6-1622цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52154069>.

6. Постанова Верховного Суду України від 27 січня 2016 року у справі № 6-1912цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55343355>.

7. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 травня 2016 року у справі № 197/1166/14-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58214300>.

8. Семейный кодекс Российской Федерации от 29.12.1995 № 223-ФЗ (ред. от 30.12.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8982/.

9. Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве (теория и практика оспаривания) / О. В. Гутников. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Статут, 2007. – 491 с.

10. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / [С. В. Ківалов, Ю. С. Червоний, Г. С. Волосатий та ін.]; за ред. Ю. С. Червоного. – К.; О.: Юрінком Інтер, 2008. – 504 с.

11. Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве / З. В. Ромовская. – К., 1985.

12. Сімейне право України / за ред. В. С. Гопанчука. – К.: Істина, 2002.

13. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 року № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

УДК 347.1

Юлія Пилипко,*асистент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ПОРЯДОК ПОВІДОМЛЕННЯ УЧАСНИКІВ ТОВАРИСТВА ПРО ПРОВЕДЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ

Стаття присвячена аналізу порядку повідомлення учасників товариства про проведення загальних зборів акціонерного товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю. Здійснено порівняння норм чинного законодавства України та Директиви ЄС, що регулюють визначені відносини. Сформовано пропозиції щодо вдосконалення порядку повідомлення учасників товариства з огляду на розвиток сучасних телекомунікаційних технологій.

Ключові слова: повідомлення про проведення загальних зборів, електронні довірчі послуги, реєстрована електронна доставка, недійсність рішень загальних зборів товариства.

Постановка проблеми. Однією з підстав визнання недійсними рішень загальних зборів учасників (акціонерів) товариства може бути, зокрема, позбавлення учасника (акціонера) можливості взяти участь у загальних зборах. Нині відсутнє чітке нормативне визначення порядку повідомлення учасників про проведення загальних зборів, у зв'язку із чим існує потреба у наступному вдосконаленні правового регулювання корпоративних відносин. Це дозволить забезпечити захист прав учасників (акціонерів), а також звести до мінімуму зловживання ними своїм правом на оскарження рішення загальних зборів з метою втручання у господарську діяльність товариств.

Частково ця проблема була предметом дослідження І. Р. Калаура, О. Р. Ковалишина, І. Б. Саракуна, Н. А. Сліпенчук, О. В. Щербини та інших.

Метою статті є аналіз норм права, що регулюють проведення загальних зборів товариств, а саме порядок повідомлення учасників про їх проведення, а також внесення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання цього порядку.

Виклад основного матеріалу. Рішення загальних зборів товариства можуть бути визнані недійсними в судовому порядку в разі недотримання процедури їх скликання, встановленої статтею 61 Закону України «Про господарські товариства», статтею 35 Закону України «Про акціонерні товариства». Права учасника (акціонера) товариства можуть бути визнані порушеними внаслідок недо-

тримання вимог закону про скликання і проведення загальних зборів, якщо він не зміг взяти участь у загальних зборах, належним чином підготуватися до розгляду питань порядку денного, зареєструватися для участі у загальних зборах тощо [1]. Тому належне повідомлення учасника товариства про проведення загальних зборів є необхідним для їх дійсності та забезпечення стабільності цивільних правовідносин.

Порядок скликання і проведення загальних зборів, а також умови повідомлення учасників товариства встановлюються Статутом товариства і законами. Найбільш детально вимоги щодо повідомлення про проведення загальних зборів визначені у Законі України «Про акціонерні товариства», тому розглянемо цей порядок на прикладі акціонерного товариства.

Спочатку варто з'ясувати, кого належить повідомляти про проведення зборів. Згідно з ч. 2 ст. 42 Закону України «Про акціонерні товариства» право голосу на загальних зборах акціонерного товариства мають акціонери – власники простих акцій, а у випадках, передбачених Законом та Статутом товариства, – також акціонери-власники привілейованих акцій, які володіють акціями на дату складення переліку акціонерів, які мають право на участь у загальних зборах. Згідно з п. 15 ч. 2 ст. 52 Закону України «Про акціонерні товариства» визначення дати складення переліку акціонерів, які мають бути повідомлені про проведення загальних зборів, належить до компетенції наглядової ради акціонерного товариства. Встановлена дата

не може передувати дню прийняття рішення про проведення загальних зборів і не може бути встановленою раніше, ніж за 60 днів до дати проведення загальних зборів. Письмове повідомлення про проведення загальних зборів та проект порядку денного надсилається персонально акціонерам особою, яка скликає загальні збори, у строк не пізніше ніж за 30 днів до дати їх проведення. Повідомлення розсилає особа, яка скликає загальні збори, або особа, яка веде облік прав власності на акції товариства – депозитарій.

Повідомлення здійснюється у спосіб, передбачений Статутом товариства, й обов'язково поштовим повідомленням персонально (з врученням). Акціонерне товариство повинно мати документарні підтвердження надіслання персональних повідомлень про проведення загальних зборів та зберігати їх. В іншому разі у недобросовісних акціонерів будуть всі можливості зловживати своїми правами та вимагати визнання рішення загальних зборів недійсними, а акціонерне товариство не буде мати змоги довести в судовому порядку факт належного повідомлення.

Згідно з правовою позицією Верховного Суду України, за загальним змістом термін «повідомлення» включає в себе не тільки надіслання відомостей, з якими особа має бути обізнаною, а й отримання цією особою зазначених відомостей [2].

Передбачений Статутом товариства спосіб повідомлення акціонерів про проведення загальних зборів та їх порядок денний, а також про зміни у порядку денному загальних зборів повинен забезпечувати надіслання персонального письмового повідомлення кожному акціонеру, а вже конкретний спосіб надіслання, вручення цього письмового повідомлення визначається в Статуті [3]. Що стосується порядку скликання загальних зборів учасників товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, то його правове регулювання є ще менш визначеним. Відповідно до статті 61 Закону України «Про господарські товариства» учасники товариства з обмеженою відповідальністю повідомляються передбаченим Статутом товариства способом із зазначенням часу і місця проведення зборів та порядку денного. Дане положення не є аналогічним вимогам, що передбачені Законом України «Про акціонерні товариства», а саме не вимагається виключно письмова форма повідомлення, а має значення лише доведення до відома учасника про проведення загальних зборів. Однак, виходячи з вимог практики, повідомлення повинно здійснюватися саме письмово. Також вважаємо, що перелік інформації, яку повинно

містити повідомлення, повинен бути аналогічним тому, що передбачений в ч. 3 ст. 35 Закону України «Про акціонерні товариства».

У Проекті Закону «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» № 4666 від 13 травня 2016 року порядку скликання загальних зборів учасників присвячена окрема стаття. Зокрема, передбачається вимога здійснювати повідомлення поштовим відправленням з описом вкладення, якщо інший спосіб повідомлення не встановлений Статутом товариства [4]. Лише наявності розрахункового документа про надіслання повідомлення з врученням та підпису отримувача (акціонера, учасника) не достатньо для встановлення відповідності змісту повідомлення та наявності всієї інформації, що необхідна. Відсутність опису вкладення може бути підставою для визнання повідомлення неналежним, оскільки учасник може посылатись на те, що він отримав порожнього листа. Дотримання вимоги відправлення з описом вкладення в умовах чинного законодавства дає можливість товариству мати докази належного повідомлення учасників у вигляді опису вкладення та розрахункового документа, тому дана норма може бути сприйнята цілком позитивно.

Законодавством передбачається можливість внесення змін до порядку денного загальних зборів товариства після повідомлення учасників. Після надіслання акціонерам повідомлення про проведення загальних зборів акціонерне товариство має право вносити зміни до документів, наданих акціонерам або з якими вони мали можливість ознайомитися, лише у зв'язку зі змінами в порядку денному (тільки включення нових питань) чи у зв'язку з виправленням помилок не пізніше ніж за 10 днів до дати проведення загальних зборів. Про такі зміни акціонери повинні бути повідомлені. Аналогічне положення передбачене і в Проекті Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю».

Варто звернути увагу на те, що відповідно до висновків Верховного Суду України, у разі встановлення факту повідомлення та/або факту участі акціонера у загальних зборах порушення порядку повідомлення не повинно тягти за собою визнання рішень загальних зборів акціонерів недійсними [5]. Для корпоративних відносин товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю зазначені положення повинні бути аналогічними. Водночас позивачеві не може бути відмовлено у задоволенні вимог про визнання недійсними рішень загальних зборів тільки з мотивів недостатності його голосів для зміни результатів голосування з прийнятих

загальними зборами учасників (акціонерів) рішень, оскільки вплив учасника (акціонера) на прийняття загальними зборами рішень не вичерпується лише голосуванням [1].

Питання визначення переліку осіб, що мають право брати участь у загальних зборах, є дотичним до повідомлення учасників. Згідно з п. 15 ч. 2 ст. 52 Закону України «Про акціонерні товариства» визначення дати складання такого переліку акціонерів належить до компетенції наглядової ради акціонерного товариства. Однак дата складання переліку акціонерів, які мають право на участь у загальних зборах, встановлюється в Законі, а саме в ч. 1 ст. 34 проводиться станом на 24 годину за три робочих дні до дня проведення таких зборів у порядку, встановленому законодавством про депозитарну систему. Тому, на нашу думку, з метою усунення колізії варто виключити з п. 15 ч. 2 ст. 52 Закону України «Про акціонерні товариства» слова «та мають право на участь у загальних зборах відповідно до статті 34 цього Закону».

На вимогу акціонера товариство зобов'язане надати інформацію про включення до його переліку акціонерів, які мають право на участь у загальних зборах. Завдяки цьому в акціонерів є можливість заздалегідь встановити наявність свого прізвища у ньому. Однак, згідно з ч. 2 Закону України «Про акціонерні товариства», вносити зміни до переліку акціонерів, які мають право на участь у загальних зборах акціонерного товариства, після його складання заборонено. Погоджуємось із думкою І. Б. Саракун та О. Р. Ковалишина про необхідність виключення абз. 1 ч. 2 ст. 34, що встановлює цю заборону [6, с.86], для запобігання ситуації, коли відомості про власника акції вже будуть включені в депозитарну систему, але не будуть міститись у переліку власників, що сформований попередньо.

Разом із тим виникає питання про повідомлення «нових акціонерів», що набули права власності на акцію в період після дати складання переліку осіб і підлягають повідомленню про проведення загальних зборів. Дане питання залишається неврегульованим, а вимоги повідомлення та строк повідомлення таких акціонерів Закон України «Про акціонерні товариства» не встановлює. Вважаємо, що для того, щоб забезпечити їхні права, на виконавчий орган товариства або депозитарій за відповідним договором потрібно покласти обов'язок разом із внесенням змін в депозитарну систему надсилати цим «новим акціонерам» повідомлення про проведення загальних зборів акціонерного товариства. Також виникає питання про реалізацію таким акціонерами своїх прав на ознайомлення з

інформацією, що надсилається в повідомленні про проведення загальних зборів. Такі акціонери не мають достатньо часу (менше 30 днів) для ознайомлення з проектами рішень, з документами, необхідними для прийняття рішень з питань порядку денного.

Що стосується формування реєстру власників іменних цінних паперів, а також реєстру осіб, яких належить повідомити про скликання загальних зборів, то це здійснюється Національним депозитарієм на підставі відповідних розпоряджень товариства. У таких розпорядженнях обов'язково повинні вказуватися: 1) повне найменування та код за ЄДРПОУ емітента; 2) інформація про випуск цінних паперів; 3) підстава для складання реєстру власників іменних цінних паперів; 4) дата, станом на яку складається реєстр власників іменних цінних паперів / облікового реєстру (далі – дата обліку); 5) спосіб передання реєстру власників іменних цінних паперів або облікового реєстру [7]. Якщо у розпорядженні на складання реєстру/переліку власників іменних цінних паперів зазначена підстава «в інших випадках, які передбачені законодавством України», така підстава має містити посилання на відповідну норму законодавства, якою у такому конкретному випадку передбачено складання реєстру/переліку власників іменних цінних паперів [8].

Загалом положення чинного національного законодавства, що регулюють порядок і способи повідомлення про проведення зборів, обмежують, порівняно з положеннями Директиви 2007/36/ЄС «Про використання певних прав акціонерів у лістингованих компаніях», свободу дій та вибору способу повідомлення товариствами. Згідно з ч. 2 ст. 5 Директиви, компанія повинна повідомити про скликання загальних зборів у спосіб, який забезпечує швидкий доступ до такої інформації на недискримінаційній основі. Держава-член повинна вимагати від компанії використання таких засобів зв'язку, які забезпечують надійну й ефективну передачу інформації обмеженій кількості осіб в усьому Співтоваристві. Таким чином, Директива не обмежує способи повідомлення акціонера виключно персональним письмовим повідомленням, що відповідає потребам швидкого прийняття рішень товариством та сучасному розвитку технологій.

Також Директива встановлює вимогу про забезпечення у період починаючи не пізніше ніж за 21 день до дати проведення загальних зборів розміщення компанією для її акціонерів на Інтернет-сайті компанії принаймні інформації про: скликання загальних зборів; загальну кількість акцій та прав голосу

станом на дату скликання; документи, які необхідно надати загальним зборам; проект резолюції або, у разі якщо не запропоновано ухвалення жодної резолюції, коментар компетентного органу компанії щодо питань, включених до порядку денного; за необхідності, форми, які використовуються для голосування за довіреністю та за допомогою поштового зв'язку [9].

У Законі ж України «Про акціонерні товариства» встановлена застаріла вимога щодо опублікування в офіційному друкованому органі повідомлення про проведення загальних зборів. Обов'язок опублікування інформації покладено лише на публічні акціонерні товариства. Також не міститься в Законі перелік інформації, що підлягає опублікуванню, за винятком необхідності розміщення проектів рішень, що внесені до порядку денного.

З огляду на важливість надійності підтвердження отримання саме акціонером, а не іншою особою, повідомлення, велике значення має прийнятий у першому читанні 20 вересня 2016 року Проект Закону України «Про електронні довірчі послуги» № 4685. Зокрема, Закон регулює порядок реєстрованої електронної доставки, що є послугою, яка дає змогу передавати електронні дані між третіми сторонами за допомогою електронних засобів та засвідчувати обробку переданих електронних даних, у тому числі підтверджувати відправлення та отримання електронних даних, та захистити відправлені електронні дані від втрати, крадіжки, пошкодження або несанкціонованих змін. Передбачається, що електронні дані, які відправлені та отримані з використанням кваліфікованої послуги реєстрованої електронної доставки, мають презумпцію цілісності електронних даних, їх гарантованої передачі ідентифікованим відправником та гарантованого отримання ідентифікованим отримувачем, а також точності дати і часу відправки та отримання електронних даних, які вказуються під час надання цієї послуги. При цьому кваліфікована реєстрована електронна доставка повинна відповідати таким вимогам: 1) надаватися кваліфікованим постачальником електронних довірчих послуг; 2) повинна забезпечуватись електронна ідентифікація відправника; 3) перед доставкою електронних даних повинна забезпечуватись електронна ідентифікація отримувача [10]. Виходячи з наявної судової практики та необхідності забезпечення ідентифікації особи, що отримує повідомлення, і забезпечення гарантованості факту отримання особою повідомлення, прийняття вищезгаданого проекту Закону дасть можливість товариствам з великою кількіс-

тю учасників ефективніше здійснювати належне повідомлення про скликання загальних зборів.

Виникають і питання процесуального характеру у процесі встановлення підсудності справ про визнання недійсними рішення загальних зборів у разі неналежного повідомлення про їх скликання, а судова практика ще не має однозначного його вирішення. Згідно з п. 4 ст. 12 ГПК України господарським судам підвідомчі справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи, пов'язаними зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності такої особи, крім трудових спорів. Тлумачення даної норми дане в Постанові Пленуму Вищого господарського суду України від 25.02.2016 № 4 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин». Учасник, який вибув зі складу юридичної особи, може бути стороною корпоративного спору про визнання недійсними рішень про виключення його зі складу юридичної особи, а також про визнання недійсними інших рішень юридичної особи, якщо ці рішення прийняті в період до виходу (виключення) учасника, а відповідні вимоги обґрунтовуються порушенням його корпоративних прав на момент прийняття такого рішення [1].

Спори про визнання недійсними рішень органів управління юридичної особи за позовом особи, яка не є учасником (акціонером, членом, засновником), у тому числі таким, що вибув, у разі оспорування рішень органів управління юридичної особи, прийнятих після його вибуття, не є корпоративними та підлягають вирішенню господарськими судами, якщо позивачем є суб'єкт господарювання – юридична особа, і загальними судами, якщо позивачем є фізична особа. Право на звернення до суду з позовом про визнання недійсними рішень органів управління товариства мають лише ті учасники, які були учасниками на дату прийняття рішення, що оскаржується, а рішення порушує їхні права та інтереси. При цьому виникають ситуації, коли господарські суди та місцеві суди не відносять спір до своєї підсудності, а особа позбавляється гарантованого їй Конституцією України права на судовий захист. Для запобігання цьому Вищий Господарський суд України наголошує, що судам слід враховувати, що у разі коли в ухвалі про закриття провадження у справі місцевим загальним судом визначено господарську юрисдикцію

спору як такого, що виник із корпоративних правовідносин, така справа підлягає розгляду господарським судом. Ці правила підсудності не сприяють створенню єдиної судової практики щодо визнання недійсними рішень загальних зборів учасників господарських товариств у тому числі і з підстав неналежно повідомлення учасника.

Висновки

Положення чинного законодавства не повною мірою забезпечують ефективне регулювання корпоративних відносин у сфері скликання загальних зборів учасників товариств та через свою невизначеність створюють можливості для зловживання правами учасників товариства для визнання недійсними рішень загальних зборів із формальних підстав (неналежна форма повідомлення, відсутність повідомлення про вручення), навіть за самої присутності цього учасника на зборах і доведення інформації про проведення зборів до його відома. Запобігти даним порушенням прав акціонерів можна шляхом формування єдиної практики здійснення повідомлення учасників та «перестраховування» виконавчих органів товариств через використання декількох видів повідомлень (електронне, поштою).

Також узгодження потребують положення Закону України «Про акціонерні товариства», тому варто виключити з п. 15 ч. 2 ст. 52 Закону слова «та мають право на участь у загальних зборах відповідно до статті 34 цього Закону».

Перспективним вважаємо електронне повідомлення, що буде реалізоване через надання кваліфікованих електронних довірчих послуг. У зв'язку з прийняттям Закону України «Про електронні довірчі послуги» варто внести зміни в Закон України «Про акціонерні товариства», а саме: абзац перший та абзац другий статті 35 після слова «письмове» доповнити словами «або електронне (з використанням електронних довірчих послуг)».

Список використаних джерел:

1. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин : Постанова Пленуму Вищого Господарського суду

України від 25 лютого 2016 року № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16>

2. Постанова Судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 17 грудня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/8AE0402D1F7137E3C2257DF9003ED092](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/8AE0402D1F7137E3C2257DF9003ED092)

3. Про порядок застосування пункту 14 статті 2, статті 35 та частини сьомої статті 38 Закону України «Про акціонерні товариства» щодо повідомлення про проведення загальних зборів акціонерного товариства : роз'яснення Державної Комісії з цінних паперів та фондового ринку від 16.03.2010 N 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nssmc.gov.ua/user_files/content/805/1315571155.doc

4. Проект Закону «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» № 4666 від 13 травня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=59093&pf35401=387437>

5. Узагальнення судової практики Судової палати у господарських справах Верховного суду України від 01 квітня 2004 р про вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням Закону України «Про господарські товариства» у частині регулювання діяльності акціонерних товариств [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0315700-04>

6. Саракун І. Б. Напрямки вдосконалення положень Закону України «Про акціонерні товариства» / І. Б. Саракун, О. Р. Ковалишин // Цивільне право та цивільний процес: актуальні питання. – 2013. – № 12. – С. 85–88.

7. Положення про провадження депозитарної діяльності : затверджене рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 23 квітня 2013 року № 735 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1084-13/paran887#n887>

8. Регламент провадження депозитарної діяльності Центрального депозитарію цінних паперів, затверджений рішенням Правління Публічного акціонерного товариства «Національний депозитарій України» від 14.09.2016 № 1/21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://csd.ua/images/stories/pdf/Reglament_CD_201610.pdf

9. Директива 2007/36/ЄС від 11 червня 2007 про використання певних прав акціонерів у лістингованих компаніях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/file/32722>

10. Проект Закону України «Про електронні довірчі послуги» № 4685 від 17 травня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=59139&pf35401=388068>

Статья посвящена анализу порядка уведомления участников обществ о проведении общего собрания акционерных обществ, обществ с ограниченной и дополнительной ответственностью. Проведено сравнение норм действующего законодательства Украины и Директивы ЕС, регулирующих данные отношения. Сформулированы предложения по совершенствованию порядка уведомления участников общества с учетом развития современных телекоммуникационных технологий.

Ключевые слова: уведомление о проведении общего собрания, электронные доверительные услуги, регистрируемая электронная доставка, недействительность решений общего собрания общества.

In this article it is analyzed the order of notification the shareholders about calling of general meeting in joint-stock companies, limited liability companies and additional liability companies. It is also conducted a comparison of Ukrainian legal acts and EU Directive that regulate this procedure. Several proposals are formed to improve the notification procedure of the members considering the development of modern telecommunication technologies.

Key words: notification about calling of general meeting, electronic trust services, recorded electronic delivery, the invalidity of the decisions of the general meeting of the company.



УДК 347.132.6+347.789

Марія Плотнікова,

канд. юрид. наук, доцент кафедри
цивільно-правових дисциплін та фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗШИРЕННЯ ДІЇ САМООРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД КОЛЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ МАЙНОВИМИ АВТОРСЬКИМИ ТА (АБО) СУМІЖНИМИ ПРАВАМИ

У статті аналізуються нормативно-організаційні та самоорганізаційні засади колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами. Характеризуються відносини управління майновими правами, що виникають на договірній та законних підставах між правовласниками та організаціями колективного управління. Визначається необхідності розширення дії самоорганізаційних засад регулювання даних відносин.

Ключові слова: майнові авторські права, майнові суміжні права, управління майновими правами, організації колективного управління, самоорганізаційні засади цивільних відносин.

Постановка проблеми. Сфера використання об'єктів авторського та (або) суміжних прав є дуже широкою, відповідно, проконтролювати кожне використання твору або об'єкта суміжних прав та зібрати належну їм винагороду правовласники не завжди в змозі. Використання для цього організацій колективного управління (далі – ОКУ) надає переваги як правовласникам, так і користувачам. Правовласник звільняється від необхідності надавати дозволи на використання великій кількості користувачів, збирати з них винагороду, контролювати користувачів щодо дотримання умов ліцензійних договорів, захищати свої порушені права, тому що його інтереси в цих відносинах представлятиме ОКУ. А для користувачів колективне управління спрощує оформлення прав на використання творів або об'єктів суміжних, тому що вони мають відносини лише з ОКУ і не повинні звертатися до кожного правовласника, твори яких мають бажання використовувати.

Загальні засади колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами визначені в Законі України «Про авторське право і суміжні права». Повноваження організації колективного управління можуть виникати на підставі договору про колективне управління майновими правами суб'єктів авторського права та (або) суміжних прав і закону [1, с. 10]. Так, згідно з ч. 1

ст. 47 Закону суб'єкти авторського права і (або) суміжних прав можуть доручати управління своїми майновими правами організаціям колективного управління. В. Яроцький зазначає, що сфера цивільно-правового регулювання характеризується органічним поєднанням у межах єдиної регулятивної системи нормативної організації впорядкування цивільних відносин та їх самоорганізації [2, с. 116]. Надання правовласниками зазначених доручень ОКУ означає здійснення ними саморегулювання відносин зі своєю участю.

У Законі України «Про авторське право і суміжні права» визначено і випадки, коли ОКУ забезпечують збір винагороди за використання творів та об'єктів суміжних прав для правовласників, з якими договорів на управління майновими правами укладено не було. Тобто відбувається обмеження сфери саморегулювання. Розмір та порядок виплати такої винагороди визначено на підзаконному рівні [3; 4], отже, правовласники також не можуть впливати на їх встановлення. Хоча правовласник має право вимагати вилучення своїх творів і об'єктів суміжних прав із дозволів на використання, які надаються ОКУ особам, що використовують ці об'єкти (ч. 2 ст. 49 Закону). Слід також зазначити, що наявний механізм створення ОКУ, регулювання їхньої діяльності, державний контроль, який здійснює Державна служба інтелектуальної власності також не виправ-

дано звужує можливість самоорганізації в цій сфері цивільних відносин. Тому, на нашу думку, потребує дослідження співвідношення нормативних та самоорганізаційних засад колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами, визначення можливості збільшення самоорганізаційної активності правовласників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти діяльності ОКУ ставали предметом дослідження багатьох науковців, серед яких – І. Верес, М. Г. Миколук, Г. О. Ульянова, Л. Щерба, О. Яворська, І. Якубівський та інші. Проте більшість досліджень спрямовані на характеристики підстав, форм та видів колективного управління, а також визначення проблем у діяльності ОКУ. Питанню визначення обсягу нормативного регулювання та саморегулювання у сфері колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами належної уваги в науковій літературі не приділяється.

Метою статті є аналіз самоорганізаційних засад колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами, визначення необхідності розширення їх дії.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» ОКУ повинні виконувати від імені суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав і на основі одержаних від них повноважень такі функції: а) погоджувати з особами, які використовують об'єкти авторського права і (або) суміжних прав, розмір винагороди під час укладання договору; б) укладати договори про використання прав, переданих в управління; в) збирати, розподіляти і виплачувати зібрану винагороду за використання об'єктів авторського права і (або) суміжних прав суб'єктам авторського права і (або) суміжних прав, правами яких вони управляють, а також іншим суб'єктам прав відповідно до цього Закону; г) вчиняти інші дії, передбачені чинним законодавством, необхідні для захисту прав, управління якими здійснює організація, в тому числі звертатися до суду за захистом прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав відповідно до статутних повноважень та доручення цих суб'єктів. Як уже зазначалося, повноваження ОКУ на представлення інтересів правовласників визначаються в договорі або законі.

Як зазначає В. Кочин, диспозитивний характер цивільних відносин означає те, що учасникам відносин надається можливість обрати модель своїх прав та обов'язків, за виключенням окремих імперативних приписів з метою захисту суспільних інтересів

[5, с. 53]. Надаючи доручення ОКУ здійснювати управління майновими правами або вимагаючи вилучити свої твори і об'єкти суміжних прав із репертуару ОКУ, правовласник обирає потрібну модель своїх прав та обов'язків. Характеризуючи юридичну природу договорів між організаціями колективного управління і суб'єктами авторського права та суміжних прав, І. Якубівський вказує, що як різновид договору доручення даний вид договору має певні особливості, зокрема суб'єктний склад, обов'язковість письмової форми, відсутність вимоги про обов'язковість довіреності, безоплатність, розподіл і виплата винагороди [6, с. 29–30]. Таким чином, особа, яка має майнові авторські та (або) суміжні права, укладає договір з ОКУ і враховує зазначені імперативні приписи. В. Л. Яроцький вказує, що диспозитивність методу цивільно-правового регулювання не тільки передбачає можливість обирати варіанти правомірної поведінки, визначені на рівні положень управомочуючих норм цивільного права, а й зумовлює засади самоорганізації правового регулювання більшості різновидів цивільних відносин [2, с. 117]. Отже, надаючи відповідні доручення ОКУ, правовласник тим самим здійснює саморегулювання цих відносин.

Розглянемо більш детально законні підстави колективного управління авторськими та (або) суміжними правами. Положення Закону України «Про авторське право і суміжні права» визначає такі випадки залучення ОКУ: 1) «через організації колективного управління або іншим способом» (який в законі не визначений) може здійснюватися розподіл і виплата винагороди співавторам аудіовізуального твору за його використання (ч. 2 ст. 17 Закону); 2) виплата справедливої винагороди виконавцям за розповсюдження фонограм, відеограм і їх примірників, здавання у майновий найм, комерційний прокат та іншу передачу (ч. 4 ст. 39 Закону); 3) особисто автором, через його повіреного або через організації колективного управління здійснюється збір і виплата винагороди, одержаної в результаті використання права слідування (ч. 2 ст. 27 Закону); 4) виплата винагороди виробникам фонограм і відеограм та іншим особам, які мають авторське право та (або) суміжні права, за відтворення в домашніх умовах і виключно в особистих цілях творів і виконань, зафіксованих у фонограмах, відеограмах і їх примірниках (ч. 4–5 ст. 42 Закону); 5) збирання винагороди за використання фонограм і відеограм, опублікованих із комерційною метою (стаття 43 Закону). Перші три випадки передбачають альтернативу ОКУ, а два останні – ні.

Причому збирання винагороди в цих випадках пов'язано з певними складностями. Так, Державна служба інтелектуальної власності декілька разів визначала уповноважену організацію для збору цього виду винагороди, рішення якої оскаржувалося в суді [7]. Правовласники піддавали критиці методику визначення суб'єктів авторського та (або) суміжних прав, яким повинна виплачуватися винагорода, що мало наслідком зміну уповноваженої ОКУ [8]. Як недоліки діяльності ОКУ в Україні О. Яворська визначає те, що в Законі не визначено організаційно-правової форми ОКУ, відповідно, не ясно, якими є взаємовідносини організації та суб'єктів авторського права: це відносини постійного чи тимчасового членства. Вчена також критикує наявний порядок взяття їх на облік у Державній службі інтелектуальної власності [9, с. 27-28].

Натепер в Україні створені та функціонують 18 ОКУ [10]. Як зазначає Є. І. Ходаківський, велика кількість організацій колективного управління правами авторів в Україні призводить до того, що вони запроваджують різну договірну практику, принципи розподілу коштів, звітності користувачів (платників винагороди). Це, на думку дослідника, створює штучну конкуренцію, ведення «тарифних війн» між організаціями колективного управління, поглиблення конфлікту інтересів між первинними суб'єктами авторського права і суміжних прав: авторами, виконавцями, студіями звуко-, відеозапису та їх працівниками – з одного боку, та видавцями, продюсерами, ліцензіатами, тиражувальниками та продавцями аудіо-, відеопрокції – з іншого, побудову корупційних схем [11, с. 30]. Як слушно зазначає О. О. Ізбаш, існування двох або більше організацій в одній і тій же галузі може зменшити або навіть взагалі ліквідувати всі переваги колективного управління, оскільки між ними може виникнути нездорова конкуренція, що дозволить користувачу уникати сплати винагороди або значно її зменшувати [12, с. 551].

Зрозуміло, що будь-які цивільні відносини, в тому числі і відносини колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами, потребують і нормативних засад регулювання. Це дає можливість забезпечити дотримання суспільних інтересів, дотримання особистих немайнових прав. Проте не доцільно здійснювати надмірне нормативне регулювання приватноправової сфери, в тому числі і сфери реалізації майнових прав інтелектуальної власності. Самостійна та ініціативна діяльність суб'єктів цивільних прав дає більші можливості для економічного розвитку, ніж надмірна норма-

тивна регуляція цих відносин. На нашу думку, нормативне регулювання даної сфери цивільних відносин в Україні не повною мірою забезпечує можливість реалізації майнових прав правовласників.

У рамках проекту Twinning представники українського уряду та ЄС у липні 2016 р. обговорювали необхідні напрями змін в українському законодавстві. Щодо діяльності ОКУ представники ЄС зазначили, що поточна ситуація з 18 організаціями є причиною не відшкодування шкоди законним інтересам тисяч місцевих та міжнародних правовласників на музичні твори [13]. Міжнародна конфедерація товариств авторів та композиторів, вказуючи на проблеми колективного управління правами в Україні, також закликала уряд України підтримати зусилля Українського агентства з авторських та суміжних прав зі створення сучасної прозорої системи колективного управління правами [14].

Для вдосконалення діяльності ОКУ було розроблено Проект закону «Про внесення змін до Закону України «Про авторське право і суміжні права» щодо діяльності організацій колективного управління» від 18.04.2016 № 4461 [15]. Законопроект передбачає створення однієї ОКУ, яка буде представляти інтереси авторів, виконавців та інших правовласників, яка повинна стати правонаступником Українського агентства з авторських та суміжних прав. Причому перехідні положення законопроекту передбачають припинення дії свідоцтв діючих ОКУ, а також припинення дії всіх укладених із цими організаціями договорів правовласників.

Однозначним позитивним моментом таких законодавчих змін є ліквідація можливості існування нескінченної кількості організацій колективного управління. Чітке визначення сфер розширеного колективного управління, можливість правовласника заборонити здійснювати розширене колективне управління (за винятком «збору за чисті носії»), визначення ОКУ ставок колективної винагороди на умовах публічного договору (не Кабінет Міністрів України, а правовласники вирішуватимуть, якими повинні бути відрахування за використання фонограм, опублікованих із комерційною метою), ліквідація державного контролю за діяльністю ОКУ і запровадження публічного контролю в цій сфері. Зазначені положення сприятимуть збільшенню самоорганізаційних засад у сфері колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами.

Проте, незважаючи на певні позитивні моменти, проект має й недоліки. Насамперед те, що відповідно до Перехідних положень

законопроекту зазначена ОКУ утворюється в організаційно-правовій формі громадської організації рівною кількістю авторів та виконавців, які є резидентами України, суперечить положенням Директиви 2014/26/EU [16] стосовно можливості участі іноземних правовласників. Також недоцільно створювати одну організацію, яка здійснюватиме управління правами авторів, виконавців та виробників фонограм, інтереси яких не завжди збігаються. Законопроект також передбачає можливість відрахувань із колективної винагороди, умови яких «можуть бути визначені в законі». На нашу думку, закон, який встановлює правовий статус ОКУ, і має визначати умови та обмеження стосовно таких відрахувань.

Висновки

Натепер у сфері колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами нормативно-організаційні засади переважають над самоорганізаційними. Відносини у сфері реалізації майнових прав інтелектуальної власності повинні бути позбавленими надмірного державного впливу і забезпечувати приватноправові засади їх існування. Тому сфера реалізації майнових авторських та (або) суміжних прав потребує більших можливостей самостійно встановлювати суб'єктивні права та обов'язки, адже це дасть можливість враховувати індивідуальні потреби правовласників при визначенні рамок поведінки, тобто потребує розширення дії самоорганізаційних засад колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами. Прийняття Законопроекту 4461 певною мірою дасть можливість це забезпечити. Хоча для того, щоб різні категорії правовласників мали більші можливості щодо реалізації своїх майнових прав, потрібно передбачити створення окремих ОКУ правами авторів і виконавців та ОКУ правами виробників фонограм.

Список використаних джерел:

1. Верес І. Підстави колективного управління майновими авторськими та (або) суміжними правами / Ірина Верес // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 7. – С. 7–10.
2. Яроцький В. Л. Самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціальних управлінських систем / В. Л. Яроцький // Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право, 2007. – № 4(51). – С. 115–123.
3. Порядок здійснення відрахувань виробниками та імпортерами обладнання і

матеріальних носіїв, із застосуванням яких у домашніх умовах можна здійснити відтворення творів і виконань, зафіксованих у фонограмах і (або) відеограмах : затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва, Державної податкової адміністрації України від 24.11.2003 № 780/123/561 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1153-03>.

4. Про затвердження розміру, порядку та умов виплати винагороди (роялті) за комерційне використання опублікованих з комерційною метою фонограм, відеограм, їх примірників та зафіксованих у них виконань : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 р. № 71 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/71-2003-%D0%BF>.

5. Кочин В. Поняття та ознаки саморегулювання у цивільному праві України / Володимир Кочин // Юридична Україна. – 2014. – № 10. – С. 52–56.

6. Якубівський І. Про юридичну природу договорів між організаціями колективного управління і суб'єктами авторського права та суміжних прав / Ігор Якубівський // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2013. – № 5. – С. 25–31.

7. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 17 жовтня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v2783760-12>.

8. Віннічук Ю. Ресторатори платитимуть за музику людям Табачника? / Юрій Віннічук // Економічна правда. – 21 червня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/06/21/327250/>.

9. Яворська О. Управління майновими правами суб'єктів авторського права і суміжних прав / О. Яворська // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 7. – С. 26–30.

10. Відомості з Реєстру організацій колективного управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sips.gov.ua/ua/vid_z_reestru_oku.

11. Ходаківський Є.І. Інтелектуальна власність: економіко-правові аспекти : навч. посіб. / Є.І. Ходаківський, В. П. Яковчук, І. Л. Литвинчук. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 276 с.

12. Ізбаш О. О. Організації колективного управління авторськими і суміжними правами / О. О. Ізбаш // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 63. – С. 549–555.

13. Conclusions of the 14th EU-Ukraine IPR Dialogue – Kyiv, 6 July 2016 [Electronic

resource]. – Access mode : http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/september/tradoc_154969.pdf.

14. Way forward on collective management in Europe mapped at European Committee Meeting in Tbilisi : Annual meeting discusses key collective management issues for European authors' societies / International confederation of societies of authors and composers [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.cisac.org/Newsroom/Articles/Way-forward-on-collective-management-in-Europe-mapped-at-European-Committee-Meeting-in-Tbilisi>.

15. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про авторське пра-

во і суміжні права» щодо діяльності організацій колективного управління № 4461 від 18.04.2016 // <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=58776&pf35401=384348>.

16. Directive 2014/26/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on collective management of copyright and related rights and multi-territorial licensing of rights in musical works for online use in the internal market Text with EEA relevance [Electronic resource]. – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0026>.

В статті аналізуються нормативно-організаційні та самоорганізаційні основи колективного управління майновими авторськими та (или) суміжними правами. Характеризуються відносини управління майновими правами, що виникають на договірних та законних основах між правообладателями та організаціями колективного управління. Вказується на необхідність розширення дійсності самоорганізаційних основ регулювання цих відносин.

Ключевые слова: майнові авторські права, майнові суміжні права, управління майновими правами, організації колективного управління, самоорганізаційні основи громадянських відносин.

Normative and self-organizing principles of collective management of copyright and (or) related rights are analyzed in the article. Relationship of management of copyright and related rights that arise in contractual and legally between copyright holders and collective management organizations are characterized in the article. The need for expansion of self-organizing principles of regulation of these relations is justified.

Key words: property copyrights, property related rights, property rights management, collective management organizations, self-organizing principles of civil relations.



УДК 347.1

Тетяна Пономарьова,викладач кафедри загально-правових дисциплін
Інституту кримінально-виконавчої служби

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ НЕДІЙСНИХ ТА НЕУКЛАДЕНИХ ДОГОВОРІВ

У статті аналізуються наукові підходи щодо окремих аспектів співвідношення правової природи недійсного та неукладеного договорів, а також досліджуються наукові погляди на предмет того, чи можна вважати недійсні та неукладені договори договорами або ж їх потрібно відносити до категорії правопорушення.

Ключові слова: договір, недійсний договір, неукладений договір, оспорюваний договір.

Постановка проблеми. У науковій літературі тривалий час точиться дискусія стосовно того, чи можна недійсні та неукладені договори вважати договорами. Щодо цього питання в науці наразі існує три правові позиції. Перша з них полягає в тому, що недійсний правочин не є правочином у тому розумінні, яке вкладено в нього самою сутністю правовідносин і законом [6, с. 178]. Друга позиція ґрунтується на пропозиції розподіляти правочини на законні і незаконні, останні з яких не вважаються дійсними, а отже, такими, що існують [4, с. 179]. Прибічники ж третьої [2, с. 50], [5, с. 65-67] позиції роблять наголос на необхідності чіткого розмежування правочину та його правових наслідків і тому недійсність розглядають виключно як правовий наслідок, передбачений законодавством щодо того чи іншого правочину.

Аналіз наукового дослідження. Наукові погляди на це питання можна знайти в працях таких учених, як Д. М. Генкін, І. Б. Новицький, Д. І. Мейер, Н. В. Рабінович, В. П. Шахматов, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. М. Бервено, І. В. Матвєєв та ін.

|| **Метою статті** є дослідження правової природи недійсних та неукладених договорів.

Виклад основного матеріалу. Цивільне право розглядає договір як правомірну дію, і ми можемо стверджувати, що законом презюмується дійсність договору. Виходячи із цього, ряд учених навіть стверджують те, що договір сам по собі не може бути недійсним [7, с. 223], а якщо недійсний правочин вважати саме «правочином», то доведеться виключити з його родового поняття один з основних елементів – його правомірність [1, с. 190].

Водночас у науковому світі [10, с. 136] є пропозиція поділити всі договори на три типи: 1) правомірні (в розумінні «дозволені»); 2) протиправні (які порушують імперативні норми права) та 3) незаборонені (тобто недійсність яких зумовлена іншими недоліками їх змісту).

Правомірність договору, яка розкривається через категорію «дозволеності», означає, що з позитивної сторони дозволено те, що відповідає правовим вимогам; з негативної сторони – характеризується відсутністю будь-яких негативних наслідків. Тому правомірною є поведінка, яка повністю відповідає будь-яким вимогам норми права. На цій підставі лише дійсний договір є правомірним. Протиправні договори, як уже зазначено, представляються такими, що порушують імперативні норми законодавства. Сутність же незаборонених пояснюється наявністю встановлених правом положень, дотримання яких залежить від розсуду осіб, яких ці положення стосуються, а відхід від них не буде вважатися протиправною дією [10, с. 128].

До протиправних договорів у науці пропонується віднести такі, які вчинені внаслідок обману, насильства, погрози, використання тяжкої обставини на вкрай не вигідних умовах, до незаборонених же – договори, укладені внаслідок помилки [10, с. 232]. Поділяючи таку пропозицію, ми вважаємо, що про протиправність договору доречно буде вести мову також у разі укладення договору у будь-який спосіб, але такого, зміст якого суперечить актам цивільного законодавства або моральним засадам суспільства. Однак за даних умов не зрозуміло, до якої групи належить чисельна кількість договорів, які за параграфом II Розділу IV ЦК належать до нікчемних та оспорюваних. На нашу думку,

всі вони не можуть належати до групи протиправних договорів, оскільки більшість із них не порушують жодної імперативної норми законодавства, а просто містять ті чи інші дефекти, правовим наслідком яких Цивільний кодекс визначив недійсність. Виняток становлять ті договори, порядок чи форма укладення яких чітко прописана в спеціальній нормі закону, порушення якої відбулось.

Так, наприклад, частина 1 статті 981 ЦК містить імперативну норму про те, що договір страхування укладається в письмовій формі, а друга частина цієї статті містить правовий наслідок недотримання такої вимоги – нікчемність договору. Тому, якщо сторони укладуть такий договір в усній формі, він буде нікчемним і його можна вважати протиправним, оскільки його укладення відбулося з порушенням імперативної норми. У більшості ж інших випадків параграфу II Розділу IV ЦК передбачається правовий наслідок у вигляді недійсності для договорів, спеціальними нормами щодо яких не передбачено імперативний порядок їх укладення. Тому нікчемний договір, який, наприклад, укладений малолітньою особою і який не отримав схвалення батьками, не можна однозначно розцінювати як протиправний, оскільки в законодавстві відсутня чітка вимога обов'язковості такого схвалення і пряма заборона малолітній особі укладати договори, крім дрібних побутових, а натомість у статті 221 ЦК використовується формулювання «може бути згодом схвалений». Більше того, ряд договорів, які ЦК відносить до нікчемних, у подальшому можуть бути визнані судом дійсними (наприклад, статті 220 та 224 ЦК), а за своєю суттю дійсний договір не може бути протиправною дією. Тому ми вважаємо, що будь-який договір, укладення якого не порушує імперативні норми і зміст якого не суперечить актам цивільного законодавства і моральним засадам суспільства, але які мають ті чи інші дефекти, наявність яких законом визначена як підстава для недійсності, повинні належати до третьої групи – незаборонених договорів.

У цьому разі, на наш погляд, необхідно визначитись, чи означатиме протиправний договір правопорушення. У доктрині цивільного права під правопорушенням розуміється протиправна дія або бездіяльність особи, яка порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору, з якою договір або закон пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності [9, с. 277]. З огляду на це визначення, протиправний договір як правопорушення може являти собою протиправну дію, яка порушує норми законодавства і з якою закон пов'язує виникнення ци-

вільно-правової відповідальності. Проте за протиправність договору в тому розумінні, яке наведене вище, жодної відповідальності (в розумінні санкцій) законом не встановлено, єдиним правовим наслідком таких договорів буде сама їх недійсність, яку, на наш погляд, не можна назвати санкцією.

Також ми хочемо зауважити, що нині у законодавстві існують такі правові норми, які визначають певний обов'язок, проте відсутні норми, які б підкріплювали його відповідними санкціями. Тому можна вести мову про існування або гіпотетичних норм або декларативних норм у тому значенні, що невиконання встановленого обов'язку не тягтиме жодної відповідальності у формі державного примусу.

Більше того, з теорії права нам відомо, що правопорушенням є винна протиправна дія (бездіяльність) особи, яка завдає шкоди суспільству, державі чи окремим особам. Будь-яке правопорушення є протиправним, однак не кожне протиправне діяння є правопорушенням, необхідно, щоб це діяння було результатом вільного волевиявлення правопорушника, його винною поведінкою [8, с. 583-584]. Окрім цього, для того, щоб стверджувати наявність правопорушення, необхідно визначитись, чи є склад правопорушення, тобто об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона та суб'єктивна сторона. Ще одним аргументом проти конструкції «недійсний договір = правопорушення» може виступати твердження про те, що законодавством укладення недійсного правочину не заборонено, заборонена лише дія такого правочину [3, с. 33].

Стосовно ж неукладеного договору ситуація склалась таким чином, що самий цей термін в якості позитивного визначення не використовується. У ЦК України взагалі відсутні норми про укладення договору з префіксом «не», також у ньому відсутні конкретні підстави для визнання договору неукладеним (на відміну від недійсного) та правові наслідки неукладеності. ЦК оперує виключно конструкцією «договір є укладеним, якщо...» (стаття 638 ЦК). Таким чином, висновки про те, що договір укладений не був, юристами робляться від зворотного.

На відміну від цього, у господарському законодавстві норма про укладення договору з префіксом «не» міститься у частині 8 статті 181 ГК. Проте і в цьому разі йдеться не про позитивне визначення саме поняття «неукладений договір», а про ситуацію, за якої договір вважається неукладеним. Однак за умови такого підходу вирішення питання про те, що договір є саме неукладеним, стає більш однозначним, оскільки у нормі чітко

передбачається конструкція «причина-наслідок», чого немає у Цивільному кодексі.

Таким чином, термін «неукладений договір» не містить нормативного визначення, проте у літературі він часто вживається здебільшого для пояснення обставин, про які йдеться у тому чи іншому матеріалі. У цьому разі, стосовно нього не проводиться дискусія щодо можливості чи неможливості іменування неукладеного договору договором, віднесення чи не віднесення його до категорії правопорушення та інших питань, які підіймалися дослідниками недійсних договорів. Тобто склалася ситуація, коли певний термін використовується, і використовується стосовно фундаментальних наукових питань, але його значення в основному не розкривається.

Постає питання, чи є це прогалиною в юридичній науці, чи ні. Ми схилиємось до думки, що неукладений договір взагалі не можна вважати договором, так само неукладений шлюб не можна назвати шлюбом: обидві особи залишаються неодруженими, не пошити сорочку не можна називати сорочкою: її не було створено. На нашу думку, вживання в літературі терміна «неукладений договір» зумовлено питанням зручності для того, щоб читач розумів, про що йдеться, проте ми вважаємо, що не є коректним давати назву тому, чого немає і ніколи не було. Якщо договір не був укладений, то його не було і немає, тому ми вважаємо, що неукладений договір не можна виводити в окреме юридичне поняття і давати йому визначення. Тому абсолютно логічним є відсутність у Цивільному кодексі згадки про неукладений договір і використання тільки позитивного терміна «укладений».

Продовжуючи низку аналогій, ми вважаємо факт неукладеності очевидним і таким, що не потребує додаткового зауваження. У разі, якщо молоді люди не прибули на реєстрацію шлюбу, шлюб вважається неукладеним; у разі якщо майстер не купила нитки, сорочка вважається не пошитою; у разі якщо будівельники не поклали дах, будинок вважається не побудованим – про все це не потрібно окремо говорити, ці речі і так є цілком зрозумілими. Так само, як і те, що якщо сторони не досягли згоди з усіх істотних умов, договір вважатиметься неукладеним. На цій підставі ми вважаємо формулювання норми частини 8 статті 181 ГК дещо некоректним, зважаючи на наявність норми частини 2 статті 180 цього кодексу, де визначаються умови, за яких договір вважається укладеним.

При цьому хочемо зауважити, що Цивільний і Господарський кодекси містять схожі норми (ч.1 ст. 638 ЦК і ч. 2 ст. 180 ГК) про умови, за яких договір вважається укладеним. Цивільний кодекс не містить згадки про умови,

за яких договір вважається неукладеним, і для з'ясування цього сторони виходять від зворотного. ГК таку норму містить, що, на нашу думку, з одного боку, дозволяє більш однозначно вирішити питання про укладення, а з іншого боку, сформульовано дещо некоректно.

Висновки

На підставі викладеного ми схильні до думки про те, що недійсний договір у будь-якому разі можна називати договором, при цьому його недійсність за загальним правилом не може вважатися правопорушенням, а, скоріше, є певною ознакою такого договору, яка, з одного боку, через певний час може зникнути (наприклад, у разі прийняття судом рішення про дійсність договору в порядку статті 220 ЦК) або, з іншого боку, не відігравати жодної ролі (наприклад, коли жодна з осіб не заявить вимогу про недійсність оспорюваного договору).

До того ж ми вважаємо, що недійсним потрібно вважати договір, головною ознакою якого є те, що юридично його існування не визнається, незважаючи на те, чи був він укладений. У свою чергу, неукладений договір взагалі не можна вважати договором, оскільки, на наше переконання, не є коректним давати назву тому, чого немає і ніколи не було. Якщо договір не був укладений, то його не було і немає, тому неукладений договір не можна виводити в окреме юридичне поняття і давати йому визначення.

Список використаних джерел:

1. Брагинский М. И. Договорное право / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М., 2003. – Кн. 1. – 848 с.
2. Генкин Д. М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону / Д. М. Генкин // Ученые записки ВШЮН. – М., 1947. – Вып. 5. – С. 40–57.
3. Євміна І. Поняття «недійсність правочину» у сфері господарювання / І. Євміна // Підприємництво, господарство і право. – 2014. – № 12. – С. 32–35.
4. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2-х ч. / Д. И. Мейер. – 2-е изд., испр. – М., 2000. – 831 с.
5. Новицкий И. Б. Сделки: Исковая давность / И. Б. Новицкий. – М., 1954. – 247 с.
6. Спасибо-Фатеева І. В. Нікчемні правочини та їх наслідки / І. В. Спасибо-Фатеева // Вісник господарського судочинства – 2004. – № 2. – С. 178–184.
7. Тархов В. А. Гражданское право: Общая часть / В. А. Тархов. – Чебоксары, 1997. – 331 с.
8. Теория государства и права : Курс лекций // под ред. Н.И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2004. – 768 с.
9. Цивільне право : підручник : у 2-х т. / [В. І. Борисова, Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.]; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького – Х., 2011. – Т. 2. – 815 с.
10. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В. П. Шахматов. – Томск, 1967. – 310 с.

В статье анализируются научные подходы относительно отдельных аспектов соотношения правовой природы недействительных и незаключенных договоров, а также исследуются научные взгляды на предмет того, можно ли считать недействительные и незаключенные договора договорами либо же их следует относить к категории правонарушений.

Ключевые слова: договор, недействительный договор, незаключенный договор, оспариваемый договор.

The article analyzes the scientific approaches about certain aspects of the legal nature of the invalid and not concluded contracts, and also analyzes scientific views on the ability to consider them as agreements in general.

Key words: contract, agreement, invalid contract, not concluded contract.



УДК 347.122

Наталія Ходєєва,*викладач кафедри цивільного права і процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ФІЗИЧНІ ОСОБИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ ПРО СТАН СВОГО ЗДОРОВ'Я

У статті розглядаються проблемні питання щодо визначення фізичної особи як суб'єкта права на інформацію про стан свого здоров'я. Досліджуються деякі аспекти права на інформацію про стан здоров'я, які ведуть до невизначеності теоретико-методологічної бази.

Ключові слова: суб'єкт права, фізична особа, людина, повнолітня фізична особа, малолітня фізична особа, пацієнт, посттанативні особисті немайнові права, адвокат, медичний працівник.

Постановка проблеми. Характер взаємовідносин держави з особою є важливим показником стану суспільства в цілому, його цілей, а також перспектив його розвитку. Питання прав і свобод людини і громадянина сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світу. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому.

Взагалі визначення суб'єкта права для правової науки є базовим, це соціально-правовий феномен, який продовжує постійно досліджуватись. В Україні сьогодні триває період формування суспільства нового типу – інформаційного суспільства. Одним із головних пріоритетів розвитку країни визнається побудова відкритого для всіх інформаційного суспільства, орієнтованого на інтереси людей, де кожен може мати вільний доступ до інформації. Виходячи з ідеї первинності суб'єкта права, можна стверджувати, що не суб'єкт права є елементом правових відносин, навпаки, правові відносини, зв'язки «належать» суб'єктові права. Суб'єкт – це та вісь, навколо якої формуються саме правові зв'язки, відносини [1, с. 64]. Отже, суб'єкт правовідносин – це суб'єкт права, який є учасником правових відносин і наділений відповідними суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Також здоров'я фізичної особи в Україні відповідно до ст. 3 Конституції України проголошується вищою соціальною цінністю [2, с. 3]. Однак, незважаючи на це, існують певні проблемні питання щодо визначення суб'єкта права на інформацію про стан свого здоров'я.

Необхідно зауважити, що в науковій літературі вчені Р. О. Стефанчук [3], М. С. Малеїна [4], В. І. Акіпова [5], С. М. Братусь [6], Т. В. Блащук [7], С. О. Сліпченко [8], С. Г. Стеценко [9], В. С. Толстой [10], Є. О. Суханов [11], А. О. Кодинець [12] акцентували свою увагу на загальному визначенні суб'єкта права, однак визначенню суб'єкта права на інформацію про стан свого здоров'я було приділено недостатньо уваги.

Головним компонентом і водночас центром, ядром правової системи є такий суб'єкт права, як людина в її юридичній якості як носій суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, учасник правових відносин, тобто суб'єкт, який володіє здатністю мати права й обов'язки, реально своїми власними діями здійснюючи ці права й обов'язки.

Відповідно до ст. 24 ЦК України, фізичною особою є кожна окрема людина, що виступає як учасник цивільних відносин [13].

Поняття «фізична особа» і «людина» взаємопов'язані, але не тотожні. Фізична особа – це завжди лише людина.

Т. В. Блащук вважає, що поняття «особа» є родовим. Воно належить усім суб'єктам цивільних прав і використовується у специфічному юридичному розширеному значенні (поширюється і на юридичну особу), оскільки особа з точки зору психології та філософії – суб'єкт суспільних відносин, який має певний рівень психічного розвитку. Якості особи притаманні психічно здоровій особі, яка досягла певного віку, здатна в силу інтелектуальних і духовних якостей бути учасником суспільних відносин, формувати свою позицію, відповідати за свої вчинки. Відповідно до цього не кожну людину можна вважати особою. Поняття «особа» є вужчим за понят-

тя «людина». У юридичній літературі правильно підкреслюється, що особою не народжуються – нею стають. Поняття «людина» як суб'єкт права широко використовується в різноманітних міжнародних документах і законодавстві. Так, у ст. 6 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною асамблеєю ООН в 1948 р., зазначено, що кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності. Людина в подібних випадках розглядається як істота, яка поєднує в собі біологічні та соціальні елементи, якій притаманна форма розвитку психіки – свідомість [7, с. 161-163].

Проте людина може бути, а може і не бути учасником цивільних відносин. Крім того, людина може розглядатися як суб'єкт права, а може бути предметом наукового дослідження або розглядатися як об'єкт впливу в іншій системі суспільних відносин. Фізична особа має індивідуальні природні властивості і громадянські характеристики. Так, визнання почерку однією з основних властивостей індивідуальності зумовило потребу підпису договорів та інших угод. До громадських характеристик людини слід віднести її ім'я, громадянство, соціальний стан, володіння мовами тощо. Сукупність цих характеристик дає можливість називати людину громадянином. Таким чином, можна сказати, що кожний громадянин наділений природними властивостями і громадськими характеристиками, які зумовлюють можливість його участі в цивільних правовідносинах у ролі суб'єкта цих відносин (фізичної особи).

Згідно зі ст. 34 Конституції України передбачено, що кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [2]. Вказане вище також знаходить своє підтвердження і в цивільному законодавстві, відповідно до положень якого: ч. 1 ст. 302 ЦК України зазначає, що фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію, а також ч. 1 ст. 285 ЦК України вказує на те, що саме повнолітня фізична особа має право на достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я [13].

Як зазначається у чинному законодавстві, у цивільних правовідносинах можуть брати участь громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. При цьому іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією України, законами чи міжнародними договорами України. Однак для того, щоб

людина могла виступати суб'єктом цивільних правовідносин, вона має бути наділена цивільною правоздатністю та дієздатністю за ст. 25, ст. 30 ЦК України [6, с. 5].

Цивільну дієздатність мають тільки фізичні особи, які усвідомлюють значення своїх дій та можуть ними керувати. Дієздатність у повному обсязі виникає з досягненням фізичною особою вісімнадцяти років (повноліття) (ст. 34 ЦК). Діти, які не досягли 14 років (малолітні особи), мають часткову дієздатність, вчиняють дрібні правочини.

Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду (ст. 31 ЦК). Неповнолітні віком від 14 до 18 років мають неповну дієздатність. Неповнолітні особи мають право вчиняти й інші правочини, але лише за умови отримання на це згоди їхніх батьків (усиновлювачів) або піклувальників (ст. 32 ЦК). Однак і повнолітня фізична особа може бути обмежена рішенням суду у своїй дієздатності, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 36 ЦК). Тобто стосовно неповнолітніх і недієздатних осіб правом на отримання інформації про стан їх здоров'я користуються їхні батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники. Це не означає, що принцип правдивості не стосується відносин медичного працівника з дітьми і недієздатними, однак він впливає не із закону, а із загальних вимог медичної етики. Відповідно до п. 2 ст. 285 ЦК України, до досягнення фізичною особою повноліття батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на отримання інформації про стан здоров'я дитини або підопічного.

Відповідно до п. 4 ст. 285 ЦК України у разі смерті фізичної особи члени її сім'ї або інші фізичні особи, уповноважені ними, мають право бути присутніми під час дослідження причин її смерті та ознайомитися з висновками щодо причин смерті, а також право на оскарження цих висновків до суду.

У доктрині існує декілька підходів щодо визначення моменту виникнення та припинення особистих немайнових прав.

Як зазначає Р. О. Стефанчук, посттанативні особисті немайнові права виникають не в момент народження фізичної особи, а в момент і з приводу смерті іншої фізичної особи, отже, на відміну від інших суб'єктивних цивільних прав смерть у цьому разі виступає не як правоприпиняючий чи правозмінюючий юридичний факт, а як правостворюючий [3, с. 420].

Іншої думки дотримується С. О. Сліпченко, який вважає, що відділення блага може відбуватися незалежно від спрямованості

чи правомірності дій, а іноді й у результаті подій. При цьому об'єкт не стає чужим для первинного володільця. Після його смерті, як правило, зберігаються можливості встановити, кому вони належали, зберігаються властивості нематеріальних благ персоніфікувати своїх колишніх носіїв [8, с. 198].

Ми погоджуємось з доктринальним підходом Р. О. Стефанчука і вважаємо, що постанативні особисті немайнові права, а саме право на інформацію про стан здоров'я особи, яка померла, виникає в момент та з приводу смерті даної фізичної особи у членів її сім'ї або інших фізичних осіб, уповноважених нею. Це відображається у можливості бути присутніми під час дослідження причин її смерті та ознайомлюватися з висновками щодо причин смерті, а також мати право на оскарження цих висновків до суду, отже, на відміну від інших суб'єктивних цивільних прав, смерть у цьому випадку виступатиме не як правоприпиняючий чи правозмінюючий юридичний факт, а як правостворюючий.

Згідно з ч. 1 ст. 39 «Основ законодавства України про охорону здоров'я», саме пацієнт, який досяг повноліття, має право на отримання достовірної і повної інформації про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються його здоров'я [14]. Отже, визначаючи фізичну особу як суб'єкта права на інформацію про стан свого здоров'я, необхідно більш детально розглянути поняття «пацієнт». Пацієнт (лат. *patiens* – терплячий, страждаючий) – фізична особа, яка отримує медичну допомогу (профілактичну, діагностичну, лікувальну), або піддається медико-біологічним дослідженням (клінічним випробуванням), або є донором крові чи певного органа при трансплантації тощо [15]. Пацієнт – досить поширене, але не стало поняття, яке потребує подальшого уточнення. Наприклад, у фармації більш широко використовують терміни «відвідувач», «споживач», «хворий», значно рідше – «пацієнт». Зі зміною пріоритетів суспільства змінюються і фізичні особи (суб'єкти права), які в ринкових умовах, де пропонується великий обсяг послуг, стають більш розбірливими і вимогливими. Відвідувачі медичні установи, фізичні особи зазвичай бажають спілкуватися з фахівцями не тільки з приводу наявних у них хвороб, а й з приводу виключення можливості їх появи у майбутньому, з приводу моральної та духовної підтримки та з приводу надання необхідної допомоги у відповіді на питання щодо фізіології людини тощо. В українському законодавстві не закріплено загального визначення поняття «пацієнт». Визначення цього терміна передбачено у проектах законів «Про фінансування

охорони здоров'я та медичне страхування» від 19 вересня 2006 р., відповідно до якого пацієнт – це особа, яка звернулася за медичною послугою; та «Про правові основи біоетики і гарантії її забезпечення» від 8 червня 2005 р., відповідно до якого пацієнт – це здоровий або хворий споживач медичних послуг [16, с. 96].

Водночас під час вивчення наукової літератури щодо формулювання цього поняття виникла потреба дати йому чітке визначення. С. Г. Стеценко вважає, що «пацієнт» – це людина, що звернулася в лікувально-профілактичний заклад за діагностичною, лікувальною або профілактичною медичною допомогою або бере участь як випробуваний у клінічних випробуваннях лікарських засобів [9, с. 154]. Іншими словами, для набуття статусу пацієнта у людини повинні виникнути реальні відносини (правовідносини) з медичним закладом незалежно від його організаційно-правової форми (державний, муніципальний, приватний), що ґрунтуються на зверненні людини в даний заклад за медичною допомогою або участі його в клінічних випробуваннях. Ми погоджуємось з його визначенням, однак існують, наприклад, випадки, коли особа загубила результати своїх обстежень і звертається до закладу охорони здоров'я з метою повторного одержання попередніх результатів. У цьому разі громадянин вступає у відносини з медичним закладом, але це звернення не припускає виконання медичних втручань. Громадянин у цьому разі наділений певними правами й обов'язками, отримує право знайомитися з медичною документацією і розпоряджатися конфіденційною інформацією, що стосується стану його здоров'я.

Ми також погоджуємось із визначеннями В. І. Аكوпова і Є. М. Маслова, які відзначають, що «пацієнтом вважається будь-яка людина, що звернулася за медичною допомогою, незалежно від стану її здоров'я або наявності будь-якого захворювання, тобто це більш широке поняття, ніж хворий» [5, с. 217]. Однак бувають випадки, коли особа страждає на захворювання, але займається самолікуванням у домашніх умовах або ж коли фізична особа відмовляється від пропонованого медичного втручання, тобто вона не звертається за медичною допомогою, а отже, не вступає з медичними працівниками в медико-правові відносини, навіть якщо страждає на захворювання. Тобто дані особи не можуть вважатися пацієнтами.

Враховуючи вищевикладене, аби фізична особа набула статусу пацієнта, вона не обов'язково повинна: вступати у правовідносини з медичним закладом з метою виконання медичного втручання та не завжди

під час звернення може мати будь-яке захворювання; та, навпаки, може мати будь-яке захворювання, але з певних об'єктивних або суб'єктивних причин не звертатися за медичною допомогою, а отже, не вступати в медико-правові відносини з медичними працівниками. На підставі вищевикладеного доцільно змінити в ч. 1 ст. 39 Основ законодавства України про охорону здоров'я термін «пацієнт» на «фізичну особу».

Ще одним суб'єктом права на інформацію про стан свого здоров'я є адвокат. Адвокат (від лат. *advocates* – від лат. *advoco* – запрошую) – юрист, що надає професійну правову допомогу громадянам та юридичним особам шляхом реалізації прав у їх інтересах [17].

В Україні адвокат – фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [18]. Здійснюючи свої професійні обов'язки з надання правової допомоги, адвокати нерідко потребують отримання копій різних медичних документів та інформації із закладів охорони здоров'я (використовують для цього адвокатський запит). До адвокатського запиту необхідно додати посвідчені адвокатом копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та ордера або доручення з органу, уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги. Відповідь на адвокатський запит повинна бути надана не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання запиту, продовжити термін його розгляду можна не більше як до двадцяти робочих днів (наприклад, якщо потрібно підготувати значний обсяг інформації). У зв'язку з тим, що інформація про стан здоров'я людини є інформацією з обмеженим доступом, а саме конфіденційною, адвокат має право лише витребувати медичну інформацію про свого клієнта, з яким, для прикладу, уклав договір про надання правової допомоги. Цим повноваженням адвоката повинен наділити клієнт. Надавати адвокату медичну інформацію про інших фізичних осіб (окрім його клієнта) неправомірно.

Медичні працівники як суб'єкти, що перебувають у трудових відносинах із закладами охорони здоров'я, медичні працівники як приватні підприємці беруть безпосередню участь у наданні інформації про стан здоров'я фізичних осіб, а отже, також є суб'єктом права на інформацію про стан свого здоров'я. У галузі охорони здоров'я громадянин-підприємець здійснює свою діяльність лише за наявності ліцензії на провадження відповідного виду господарської діяльності в цій галузі, а саме: виробництво лікарських засобів; оптову та роздрібну торгівлю лікарськими

засобами; переробку донорської крові та її компонентів, виготовлення з них препаратів; проведення дезінфекційних, дезінсекційних, дератизаційних робіт; медичну практику. Крім того, медична практика здійснюється за спеціальностями, які зазначаються в ліцензії відповідно до Номенклатури лікарських спеціальностей. Отже, фізична особа – підприємець, який здійснює свою діяльність без створення юридичної особи, водночас виконуючи весь комплекс спеціальних заходів і послуг медичного характеру, що притаманний закладам охорони здоров'я, та створюючи для цього необхідну матеріальну базу, водночас не може набувати статусу, що відповідає статусу закладів охорони здоров'я.

Отже до фізичних осіб – суб'єктів права на інформацію про стан свого здоров'я – належать:

- окрема людина – громадянин України, що виступає як учасник цивільних відносин (має бути наділена цивільною правоздатністю, цивільною дієздатністю);
- іноземні громадяни і особи без громадянства; батьки (усиновлювачі) опікуни, піклувальники, у разі якщо фізична особа (дитина або підопічний) неповнолітня або недієздатна;
- члени сім'ї фізичної особи або інші фізичні особи, уповноважені ними (у разі смерті фізичної особи мають право бути присутніми під час дослідження причин її смерті та ознайомитися з висновками щодо причин смерті);
- медичні працівники як суб'єкти, що перебувають у трудових відносинах із закладами охорони здоров'я;
- медичні працівники як приватні підприємці, що беруть безпосередню участь у наданні інформації про стан здоров'я фізичних осіб;
- пацієнт – фізична особа, яка отримує медичну допомогу або піддається медико-біологічним досліддам;
- адвокати, визначені законодавством як фізичні особи;
- фізичні особи як суб'єкти, що перебувають у трудових відносинах з юридичними особами, які є учасниками цивільних правовідносин з приводу отримання інформації про стан здоров'я.

Відсутність цілісного дослідження, попри висвітлення окремими ученими деяких аспектів права на інформацію про стан здоров'я, веде до невизначеності теоретико-методологічної бази, суперечливої правозастосовної практики. Тому питання щодо визначення суб'єктів права на інформацію про стан свого здоров'я – це дуже широка і до кінця не вивчена проблема, яка заслуговує на

теоретичне розроблення та законодавче впорядкування. Правильне наукове уявлення про суб'єктів права на інформацію про стан здоров'я має велике значення як для теорії, так і для практики.

Список використаних джерел:

1. Архипов С. И. Субъект права (Теоретические исследования) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С. И. Архипов. – Екатеринбург, 2005. – 522 с.
2. Конституція України : від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – 141 с.
3. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Р. О. Стефанчук. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2007. – 541 с.
4. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / М. Н. Малеина. – М., 1997. – 431 с.
5. Акопов В. И. Право в медицине / В. И. Акопов, Е. Н. Маслов. – М. : Книга-сервис, 2002. – 352 с.
6. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1950. – 367 с.
7. Блащук Т. В. Фізична особа як суб'єкт підприємницької діяльності / Т. В. Блащук // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 7. – С. 161–163.
8. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія / С. О. Сліпченко. – Х. : Діса плюс, 2013. – 552 с.
9. Стеценко С. Г. Право и медицина: проблемы соотношения / С. Г. Стеценко. – М. : Международный университет (в Москве), 2002. – С. 154–167.
10. Толстой В. С. Личные неимущественные правоотношения [Электронный ресурс] / В. С. Толстой. – Изд-во Академ. повыш. квалиф. и проф. переподг. раб. образования, 2009. – Режим доступа : <http://www.lawmix.ru/commlaw/321> (дата звернення: 26.09.2016).
11. Суханов Е. А. Российское гражданское право : учеб. : в 2-х т. – Т. I : Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : Статут, 2010. – С. 176, 887.
12. Кодинець А. О. Засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг у цивільному праві України : дис. канд. ... юрид. наук / А. О. Кодинець. – К., 2006. – 219 с.
13. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV ... 1206-VII від 15.04.2014 // ВВР. – 2014. – № 24. – 885 с.
14. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – 19 с.
15. Фармацевтична енциклопедія. – 2-ге вид., переробл. і доповн. / голова ред. ради та автор передмови В. П. Черних. – К. : МОПІОН, 2010. – 1632 с.
16. Стеценко С. Г. Законодавче забезпечення охорони здоров'я в Україні / С. Г. Стеценко, І. Я. Сенюта // Право України. – 2007. – № 6. – С. 96–100.
17. URL:<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82> (дата звернення: 20.10.2016).
18. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон від 05.07.2012 № 5076-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 27. – Ст. 282. – Режим доступа : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 20.10.2016).

В статье рассматриваются проблемные вопросы относительно определения физического лица как субъекта права на информацию о состоянии своего здоровья. Исследуются некоторые аспекты права на информацию о состоянии здоровья, которые ведут к неопределенности теоретико-методологической базы.

Ключевые слова: субъект права, физическое лицо, человек, совершеннолетнее физическое лицо, малолетнее физическое лицо, пациент, посттанативные личные неимущественные права, адвокат, медицинский работник.

The article deals with issues concerning determination of individuals as subject of the right to information about their health. We study some aspects of the right to information on health, leading to uncertainty theoretical and methodological framework.

Key words: entity, individual, person, adult individual, minor individual patient, posttanatynvi moral rights, lawyer, medical worker.



УДК 347.961

Ірина Череватенко,*канд. юрид. наук,
асистент кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРИНЦИПИ БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ ТА ДИСПОЗИТИВНОСТІ У НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ПОСВІДЧЕННЯ БЕЗСПІРНИХ ПРАВ

У статті проаналізовано специфіку дії принципів безпосередності та диспозитивності у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав. Доведено необхідність виокремлення та надано визначення предмета нотаріальної дії щодо посвідчення безспірних прав, а також сформульовані висновки, спрямовані на вдосконалення вчинення нотаріальних дій щодо видачі свідоцтва про право на спадщину, свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя.

Ключові слова: нотаріальне провадження щодо посвідчення безспірних прав, принцип безпосередності, принцип диспозитивності, нотаріальний процес, нотаріус, нотаріальна дія.

Постановка проблеми. Вивчення принципів права є предметом дослідження вчених протягом багатьох десятиліть. Актуальним це є й стосовно нотаріального процесу, оскільки принципи характеризують специфіку правового регулювання певної галузі права. Специфіка принципів визначає їх якісний стан та функціонування, а також багато в чому залежить від внутрішньої побудови їх системи, їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Відтак, дія принципів безпосередності та диспозитивності у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав зумовлює необхідність дослідження і наукового обґрунтування проблемних аспектів вчинення нотаріальних дій щодо посвідчення безспірних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії нотаріального процесу висвітлювалися питання, пов'язані з дослідженням поняття та правової характеристики принципів у роботах таких учених, як М. Г. Авдюкова, В. В. Баранкової, Н. С. Горбань, В. В. Комарова, Л. К. Радзівєвської, С. Я. Фурси, та інших. Однак проблематика принципів безпосередності та диспозитивності стосовно вчинення нотаріальних дій щодо видачі свідоцтва про право на спадщину, свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя, які становлять нотаріальне про-

вадження щодо посвідчення безспірних прав, взагалі не розглядалась.

Метою статті є науково-практичний аналіз дії принципів безпосередності та диспозитивності у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав.

Виклад основного матеріалу. Систему принципів нотаріального процесу становить їх сукупність, однак для з'ясування змісту кожного принципу доцільно класифікувати їх на відповідні групи за певними критеріями. За допомогою класифікації розкриваються характерні риси, особливості того чи іншого виду. Для проведення класифікації принципів нотаріального процесу можуть бути використані різні критерії. Як такі критерії різні автори виділяють: сферу поширення дії принципів (загальноправові, міжгалузеві, галузеві, окремого правового інституту); функціональну ознаку (принципи організації нотаріату, принципи вчинення нотаріальної діяльності); залежність від того, чи використовуються принципи нотаріального процесу в інших галузях права (загальні, спеціальні); джерело закріплення їх у нотаріальному законодавстві (конституційні принципи, спеціальні (галузеві) принципи).

Будь-яка наукова класифікація повинна мати на меті не тільки теоретичне, але й практичне значення. Аналізуючи перший критерій та відповідні групи цієї класифіка-

ції, можна дійти висновку, що такий підхід до розмежування принципів не повною мірою відображає і розкриває спрямованість та дію принципів нотаріального процесу, а є статичним поділом наявних принципів на види. Такої самої думки дотримується й С. Я. Фурса, хоча по-іншому це аргументує: міжгалузеві принципи мають бути не притаманні всім галузям права, оскільки вони не загальні, але одночасно вони мають бути властиві для всіх галузей права, адже вони є міжгалузевими. Спираючись на цю тезу, авторка провела порівняльний аналіз принципів виконавчого провадження та нотаріального процесу, що дало можливість С. Я. Фурсі підсумувати, що в них є подібні принципи, до яких можна віднести принцип безспірності, безпосередності, неупередженості, але вони мають деякі відмінності при їх конкретизації. Існують і абсолютно відмінні галузеві принципи: принцип сприяння громадянам, установам, підприємствам і організаціям у здійсненні їхніх прав і охоронюваних законом інтересів; принцип одноособового прийняття рішення державним та приватним нотаріусом [1, с. 81-85]. Однак у цьому разі порівняльний аналіз був проведений лише між двома галузями права, а тому вважати подібні принципи двох галузей права міжгалузевими немає підстав, оскільки в Україні існує значно більше галузей права. Тому тільки загальний аналіз може надати відповідь на питання про те, які принципи є міжгалузевими. Інакше необхідно встановлювати, для яких галузей права існують подібні або спільні принципи [2, с. 104].

За функціональною ознакою принципи нотаріального процесу розподіляються на принципи організації нотаріату (наприклад, принцип доступності нотаріальної діяльності, принцип державної мови нотаріального провадження тощо) та принципи вчинення нотаріальної діяльності (наприклад, принцип таємниці вчинення нотаріальних дій, принцип диспозитивності, принцип безпосередності, принцип законності тощо). Зазначена класифікація заслуговує на увагу, але не дає змоги повною мірою розкрити сутність принципів.

С. Я. Фурса вважає, що принципи нотаріального процесу можуть бути розподілені на загальні та спеціальні залежно від того, чи використовуються вони в інших галузях права. До загальних принципів авторка відносить: принцип законності, принцип обґрунтованості нотаріальних актів, принцип національної мови, принцип доступності і гарантованості охорони і захисту безспірних прав, принцип диспозитивності; принцип сприяння громадянам, установам, підпри-

ємствам та організаціям у здійсненні їхніх прав та охоронюваних законом інтересів. До спеціальних – принцип безспірності нотаріального процесу, принцип незалежності нотаріусів, принцип неупередженості нотаріусів, принцип рівності прав усіх суб'єктів, що беруть участь у нотаріальному процесі, принцип безпосередності, принцип додержання таємниці вчинюваних нотаріальних дій, принцип одноособового прийняття рішення нотаріусом [2, с. 105-106].

Аналізуючи цю класифікацію, можна дійти висновку, що вона майже тотожна першій класифікації за сферою поширення дії принципів. Автор проводить розмежування принципів нотаріального процесу на групи, виходячи із їх галузевого застосування.

З огляду на мету, з якою розробляється класифікація та її значення для практики, найбільш прийнятною є класифікація принципів нотаріального процесу за джерелом їх закріплення. За цим критерієм принципи нотаріального процесу розподіляються на конституційні (до яких належать принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України), рівність громадян перед законом (ст. 21-24 Конституції України), пріоритетність прав і свобод людини та громадянина (ст. 3 Конституції України)) та спеціальні (галузеві) (до яких належать принцип законності (ст. 2, 5, 7, 39, 49, 51, 54, 75 Закону України «Про нотаріат»), принцип обґрунтованості нотаріальних актів (ст. 42, 55, ч. 2 ст. 54 Закону України «Про нотаріат»), принцип диспозитивності (ст. 57, 67, 70, 80-82 Закону України «Про нотаріат»), принцип безпосередності (ст. 42-45, 56 Закону України «Про нотаріат»), принцип державної мови нотаріального діловодства (ст. 15 Закону України «Про нотаріат», ст. 16 Закону України «Про засади державної мовної політики»), принцип сприяння фізичним та юридичним особам у реалізації їхніх прав та інтересів (ст. 4, 46, ч. 2 ст. 5, ч. 2 ст. 54 Закону України «Про нотаріат»), принцип дотримання таємниці вчинюваних нотаріальних дій (ч. 2 ст. 5, ст. 8 Закону України «Про нотаріат»), принцип державного регулювання нотаріальної діяльності (ст. 2-1, 11, 14, 17, 18, 30, 33 Закону України «Про нотаріат»), принцип доступності нотаріально-процесуальної форми охорони та захисту прав (ст. 55, 59 Конституції України, ст. 41, 44 Закону України «Про нотаріат»).

З'ясування проявів дії принципів нотаріального процесу в межах провадження щодо посвідчення безспірних прав можливе у разі безпосереднього дослідження їх вимог та змісту.

Відтак принцип диспозитивності у нотаріальному процесі означає свободу розпоря-

дження матеріальними та процесуальними правами, що належать заінтересованим особам, і, передусім, передбачає необхідність звернення заінтересованих осіб до нотаріусів для відкриття нотаріального провадження.

Необхідно зазначити, що принцип диспозитивності поширюється лише на заінтересованих осіб, та диспозитивними правами цих осіб вважаються тільки ті, які мають безпосередній вплив на вчинення нотаріальної дії, тобто пов'язані, перш за все, із розпорядженням предметом нотаріальної дії. Предмет нотаріальної дії – це об'єктивна категорія, яка залежить від волевиявлення заінтересованих осіб у межах певного виду нотаріального провадження. Під предметом нотаріальної дії слід розуміти правову вимогу заінтересованої особи, звернену в установленому порядку до нотаріуса, щодо якої постановляється нотаріальний акт-документ.

Грунтуючись на цьому, дію принципу диспозитивності у провадженні щодо посвідчення безспірних прав можна простежити в тому, що заінтересованим особам належить право на звернення до нотаріуса за видачею відповідного свідоцтва, що посвідчує право власності у межах нотаріальних дій цього виду провадження, або право на відмову від вчинення певної нотаріальної дії. Нотаріус має інформувати потенційних заінтересованих осіб про виникнення у них певного безспірного права виключно з метою з'ясування їх волевиявлення. Зазначені повноваження нотаріуса реалізуються під час з'ясування намірів спадкоємців щодо надання згоди на включення до свідоцтва про право на спадщину інших осіб-спадкоємців, що не довели існування у них такого безспірного права або порушили строк для прийняття спадщини. Однак реалізація такого волевиявлення має перебувати в межах безспірної нотаріальної юрисдикції, інакше заінтересовані особи мають звертатися до суду.

Ще одним проявом принципу диспозитивності є можливість змінити наміри щодо змісту та результатів вчинюваної нотаріальної дії заінтересованими особами на будь-якій стадії нотаріального провадження. Заінтересовані особи вільно, на власний розсуд розпоряджаються правом визначати зміст та межі предмету вчинюваної нотаріальної дії щодо посвідчення безспірного права. Так, протягом усього часу вчинення нотаріальної дії заінтересовані особи мають право змінити свою первісну вимогу, звернену до нотаріуса. Наприклад, заінтересована особа-спадкоємець, маючи право на отримання свідоцтва про право на спадщину, що залишилися після смерті спадкодавця, на стадії розгляду нотаріальної справи по суті може відмовитися від

належної їй частки на користь іншого спадкоємця.

Нотаріальне законодавство передбачає можливість отримання свідоцтва про право на спадщину навіть тоді, коли відповідно до вимог цивільного законодавства це не є обов'язковим. Наприклад, заінтересовані особи можуть звертатися до нотаріуса з вимогою про видачу свідоцтва про право на спадщину на будь-які види рухомого майна (наприклад, предмети домашнього вжитку, речі індивідуального користування, ювелірні та інші речі із дорогоцінних металів тощо).

Також, виходячи зі змісту принципу диспозитивності, заінтересованим особам належить право звернення до будь-якого нотаріуса, але тільки в межах певного нотаріального округу, оскільки місце вчинення нотаріальних дій даного виду провадження обмежено законодавством. Наприклад, заінтересовані особи мають право звернутися до будь-якого нотаріуса (державного чи приватного) для того, щоб отримати свідоцтво про право власності на майно, що придбавається з прилюдних торгів (аукціонів), однак при цьому необхідно додержуватися правил визначення територіальної компетенції нотаріальних органів, що обмежується законодавством.

Так, ОСОБА_1 звернулася з позовом до ОСОБА_2, приватного нотаріуса Роменського міського нотаріального округу Сумської області ОСОБА_3 про визнання недійсним та скасування свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів. Приватним нотаріусом Роменського міського нотаріального округу Сумської області ОСОБА_3 було видано свідоцтво про придбання майна з прилюдних торгів 15 жовтня 2011 р., яке посвідчувало право власності на нерухоме майно: приміщення молочного блоку літера «В-1», бригадного будинку літера «А-1», телятника літери «В», «в», «В2» та «в2», бойні літера «Д», телятника літера «Б» та «б», силососховища літера «Л» за ОСОБА_2 і яке не відповідає вимогам ст. 13-1, 50, 72 Закону України «Про нотаріат», Закону «Про виконавче провадження», зокрема: нерухоме майно, на яке видане свідоцтво, розташоване на території Роменського району в с. Борозенка вул. Конотопська, 46, тоді як нотаріальна дія має вчинятися виключно за місцезнаходженням нерухомого майна, а фактично вчинена приватним нотаріусом міського нотаріального округу; нотаріус не перевірила відповідність оформлення поданих документів чинному законодавству, не перевірила, чи відповідають дані, що містяться в даних документах, дійсним обставинам, не перевірила, чи є нерухоме майно спільною сумісною власністю його і його дружини ОСОБА_4, проігнору-

вала той факт, що станом на 15 жовтня 2011 р. право власності на вказане нерухоме майно було зареєстроване не за ним, а за ОСОБА_2, тобто ОСОБА_2 придбав це майно на торгах сам у себе. Рішенням Роменського міськрайонного суду Сумської області від 15 квітня 2013 року, яке було залишено без змін рішенням Апеляційного суду Сумської області від 6 червня 2013 р., позовні вимоги задоволені у повному обсязі [3, 4].

Задовольняючи позовні вимоги, суд керувався вимогами ст. 13-1 Закону України «Про нотаріат», що забороняє нотаріусу здійснювати нотаріальну діяльність поза межами свого нотаріального округу, та ст. 72 Закону України «Про нотаріат», яка встановлює, що оформлення придбання майна з прилюдних торгів здійснюється будь-яким нотаріусом, але тільки за місцем знаходження майна [5]. Отже, ОСОБА_2 реалізувала належне їй диспозитивне право щодо вибору нотаріуса з порушенням вимог закону щодо обмеження місця вчинення даної нотаріальної дії, а нотаріус, видавши свідоцтво про придбання майна з прилюдних торгів, не виконав вимог закону щодо відмови у вчиненні нотаріальної дії з підстави, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 49 Закону України «Про нотаріат».

Також у межах диспозитивних повноважень заінтересовані особи – те, що суб'єкти вчинення нотаріальних дій щодо посвідчення безспірних прав можуть оскаржити до суду видане нотаріусом свідоцтво.

Науковий та практичний інтерес представляє також дослідження проявів дії принципу безпосередності в межах провадження щодо посвідчення безспірних прав, які полягають у тому, що нотаріус при вчинянні нотаріальну дію, повинен сприймати документи з першоджерел і досліджувати їх особисто. Дотримання вимог безпосередності забезпечує можливість досліджувати і сприймати доказові матеріали справи, з'ясовувати наявність або відсутність відповідних юридичних фактів та у разі необхідності усувати сумніви щодо них.

Таким чином, вчиняючи нотаріальну дію, нотаріус повинен безпосередньо (особисто) дослідити документи-докази (оригінали документів), встановити осіб, що звернулися за вчиненням нотаріальної дії з метою посвідчення їхнього безспірного права, та перевірити справжність їхніх підписів. Принцип безпосередності виявляється у правилах, відповідно до яких заяви та інші документи підписуються у присутності нотаріуса, який вчиняє певну нотаріальну дію.

Неможливість виконання приписів принципу безпосередності створює перешкоди для вчинення будь-якої нотаріальної дії щодо по-

свідчення безспірних прав, оскільки у нотаріуса відсутня можливість встановити фактичний склад, що підтверджує наявність певного права. Так, у справі за позовом ОСОБА_1 до державного нотаріуса Бахчисарайської державної нотаріальної контори ОСОБА_3 про визнання незаконними дій щодо відмови у видачі постанови про відмову у вчиненні нотаріальних дій та зобов'язання винести постанову та вручити її заявнику позивач зазначив, що, не отримавши свідоцтво про право на спадщину, 9 квітня 2012 р. та 7 травня 2012 р. звернувся в порядку ст. 49 Закону України «Про нотаріат» до відповідача із заявою про видачу постанови про відмову у вчиненні нотаріальної дії, проте нотаріус цього на час звернення до суду не зробила. Судом було встановлено, що 20 листопада 2011 р. позивач звернулася через пошту до відповідача із заявою про видачу свідоцтва про право власності на земельну ділянку, до якої було додано ксерокопію заповіту, ксерокопію архівного витягу з рішення виконавчого комітету, але надіслана заява позивачем (заявником) не була підписана. На це звернення 25 січня 2012 р. позивачу були направлені роз'яснення з проханням відвідати нотаріальну контору та надати оригінали відповідних документів. 24 квітня 2012 р. до нотаріальної контори поштою надійшло звернення позивача від 14 квітня 2012 р. «про усунення порушень чинного законодавства», в якому ОСОБА_1, підтвердивши факт отримання роз'яснень нотаріуса від 25 січня 2012 р., просив у триденний термін оформити відмову із зазначенням порядку її оскарження. При цьому підпис ОСОБА_1 на вказаній заяві належним чином не посвідчений. У цей же день, 24 квітня 2012 р., позивачу було направлено роз'яснення з проханням відвідати нотаріальну контору, маючи при собі документи, що підтверджують особу, документи (в оригіналах), що підтверджують факт смерті спадкодавця, документи на земельну ділянку, яку вона бажає прийняти у спадщину. При цьому відповідач зазначила, що під час відвідування, ознайомившись з представленими документами, установивши особу позивача, нотаріус прийме заяву та відповідно до вимог чинного законодавства обов'язково вирішить питання про видачу свідоцтва про право на спадщину або про видачу у триденний строк постанови про відмову у вчиненні нотаріальної дії. Але 10 травня 2012 р. до нотаріальної контори поштою надійшло звернення, подібне за змістом до попереднього, на яке нотаріусом знову було надано роз'яснення, аналогічне останньому за змістом. Рішенням Бахчисарайського районного суду Автономної Республіки Крим

від 2 липня 2012 р. у задоволенні позову було відмовлено [6].

У цьому випадку нотаріус не мав можливості виконати вимоги принципу безпосередності, а саме: встановити особу, перевірити справжність підпису, дослідити оригінали документів-доказів. Зазначені обставини унеможливили формулювання нотаріусом висновку щодо існування законних підстав для видачі свідоцтва про право на спадщину або відмови у його видачі. У мотивувальній частині судового рішення суд роз'яснив, що чинне законодавство не передбачає вирішення питань щодо вчинення або відмови у вчиненні нотаріальних дій на підставі письмових звернень осіб, не підписаних заявником, або підпис яких належним чином не посвідчений, а також за відсутністю оригіналів документів лише за їх ксерокопіями. Але позивач не позбавлена можливості особисто звернутися до нотаріуса за вирішенням питання щодо вчинення нотаріальних дій у визначеному порядку з наданням документів, що посвідчують її особу, а також оригіналів документів щодо права на спадщину, які є у неї.

Дія принципу безпосередності при посвідченні безспірних прав також проявляється у визначенні законом форми звернення заінтересованої особи: це має бути письмова заява, що подається особисто нотаріусу (в такому разі засвідчення справжності підпису не вимагається) або надсилається поштою (справжність підпису на такій заяві має бути нотаріально засвідчена).

Висновки

На основі положень теорії нотаріального процесу розкрито дію принципів безпосередності та диспозитивності у нотаріальному

провадженні щодо посвідчення безспірних прав. Запропоновано під предметом нотаріальних дій у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав розуміти правову вимогу заінтересованої особи, звернену в установленому порядку до нотаріуса, стосовно якої постановляється нотаріальний акт-документ.

Список використаних джерел:

1. Фурса С. Я. Принципи організації та діяльності державної виконавчої служби / С. Я. Фурса, С. В. Щербак // Підприємство, господарство, право. – 2001. – № 8. – С. 81–85.
2. Фурса С. Я. Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Світлана Ярославівна Фурса ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 426 с.
3. Рішення Роменського міськрайонного суду Сумської області [Електронний ресурс] : справа № 1815/4287/2012 від 15 квіт. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30787524> (дата звернення: 06.12.2014).
4. Рішення колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Сумської області [Електронний ресурс] : справа № 1815/4287/2012 від 6 черв. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31685333> (дата звернення: 06.12.2014).
5. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
6. Заочне рішення Бахчисарайського районного суду Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс] : справа № 103/2436/12 від 2 лип. 2012 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25227806> (дата звернення: 06.12.2014).

В статье проанализирована специфика действия нотариальных принципов непосредственности и диспозитивности в нотариальном производстве по удостоверению бесспорных прав. Обоснована необходимость выделения и разработано понятие предмета нотариального действия по удостоверению бесспорных прав, а также сформулированы выводы, направленные на усовершенствование процедуры осуществления нотариальных действий по выдаче свидетельств о праве на наследство, свидетельств о праве на часть в общем имуществе супругов в случае смерти одного из супругов, свидетельств о приобретении имущества с публичных торгов (аукционов).

Ключевые слова: нотариальное производство по удостоверению бесспорных прав, принцип непосредственности, принцип диспозитивности, нотариальный процесс, нотариус, нотариальное действие.

The article deals with disclosure and analyzation of specificity by conduct notarial principles of directness and optionality in notarial consideration by certification of indisputable rights. Reasoned necessity of disclosure and make an definition subject of notarial act by certification of indisputable rights, also defined conclusions directed on improvement of procedure consideration of notarial activity by issue certificates of ownership of the inherited property, ownership of part in property of married couples, ownership of property that is obtained from public markets (auctions).

Key words: notarial consideration by certification of indisputable rights, principle of directness, principle of optionality, notarial procedure, notary, notarial act.

УДК 347.5

Олена Чернілевська,*аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка*

СПЕЦІАЛЬНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ СПІЛЬНО КІЛЬКОМА ОСОБАМИ

Стаття присвячена дослідженню спеціальних умов виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами. Особливу увагу приділено поняттю й ознакам спільної поведінки солідарних боржників, яка є обов'язковою умовою виникнення таких зобов'язань.

Ключові слова: зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, спеціальні умови виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, спільні дії, неподільність шкоди, єдність наміру.

Постановка проблеми й аналіз досліджень. Станом на тепер зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, як правило, досліджувалося в межах більш широких наукових проблем, а саме у контексті цивільно-правової відповідальності, деліктних зобов'язальних правовідносин і множинності осіб у зобов'язанні.

Серед науковців, які досліджували цивільно-правову відповідальність і зобов'язання з відшкодування шкоди, слід згадати: С. С. Алексєєва, В. І. Борисову, В. В. Вітрянського, С. Д. Гринько, І. С. Канзафарову, Т. С. Ківалову, О. О. Отраднову, З. В. Ромовську, Н. В. Терещенку, Р. О. Стефанчука тощо. Своєю чергою, проблематика множинності осіб привернула увагу В. А. Белова, А. І. Гавзе, В. П. Грибанова, В. Л. Мусіяки, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Д. В. Трута, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонові, І. В. Чернишові та ін.

Хоча зазначені вчені зробили вагомий і надзвичайно важливий внесок у розроблення проблем цивільно-правової відповідальності, суб'єктного складу зобов'язання й множинності осіб у зобов'язанні, однак поза їхньою увагою залишилася низка питань, які потребують додаткового висвітлення. Одним із таких питань є спеціальні умови виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільними діями кількох осіб.

Метою статті є детальний аналіз і формулювання переліку спеціальних умов виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами.

Результати дослідження. Згідно з панівною у доктрині цивільного права точкою зору, зобов'язання з відшкодування шкоди виникає за наявності низки загальних умов, зокрема таких, як: шкода, протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав, наявність причинного зв'язку між поведінкою заподіювача шкоди й самою шкодою, вина порушника [3, с. 356; 7, с. 181-182].

Погоджуючись із такою думкою, зазначимо, що, оскільки зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, є різновидом зобов'язання з відшкодування шкоди загалом, для його виникнення необхідною є наявність низки таких самих загальних умов виникнення. Однак, окрім перелічених умов, існують ще й дві спеціальні обов'язкові умови виникнення такого зобов'язання з відшкодування шкоди.

Особливості, притаманні цьому різновиду зобов'язань, тісно пов'язані з його суб'єктним складом і суттєво впливають на умови його виникнення. Так, зобов'язанням з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, завжди притаманна пасивна множинність, оскільки участь у них беруть як мінімум двоє боржників. Окрім того, такому зобов'язанню також може бути притаманна змішана множинність осіб за умови наявності не менше двох потерпілих.

Як наслідок, для суб'єктного складу зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, характерною є така особливість: сторона боржника повинна бути представлена хоча б двома солідарними боржниками на момент виникнення тако-

го зобов'язання. Ця особливість суб'єктного складу є першою спеціальною обов'язковою умовою виникнення такого зобов'язання. Наголосимо, що у рамках такого зобов'язання множинність осіб може бути виключно солідарною, а не частковою.

Другою спеціальною обов'язковою ознакою є те, що у рамках такого зобов'язання шкода повинна бути завдана боржниками спільно. Водночас у чинному законодавстві так, як і в теорії цивілістичної науки, не дуже чітко висвітлено, що ж слід розуміти під такою спільністю дій та/або бездіяльності. Своєю чергою, вітчизняні науковці, зокрема О. О. Отрадна, визначають спільні дії як взаємопов'язані, сукупні та такі, що призвели до неподільної шкоди, а також такі дії, що вчинені з єдністю наміру [7, с. 20].

Видається, що запропонований перелік ознак спільних дій та/або бездіяльності є дискусійним. Зокрема, спільні дії та/або бездіяльність справді є сукупними і взаємопов'язаними. Сукупність як ознака передбачає вчинення не менше двох дій. У разі заподіяння шкоди спільно кількома боржниками кожен із них вчиняє хоча б одну дію та/або ж кожен із них утримується від вчинення певної дії. Разом такі дії та/або бездіяльність утворюють сукупність, яка є необхідною ознакою спільності поведінки.

Водночас такі дії/бездіяльність мають бути взаємопов'язаними, тобто вчинятися не ізольовано, а в межах певної системи (наприклад, незаконне демонтування фундаменту будинку кількома особами). Для того, щоб означити певні дії як взаємопов'язані, необхідно, щоб їм були притаманні певні ознаки. Загалом, незважаючи на те, що термін «взаємопов'язаність» є часто вживаним у сфері юриспруденції, у законодавстві України відсутнє його визначення. Своєю чергою, наукова література висвітлює це поняття у контексті взаємопов'язаних правочинів, що не стосується випадків заподіяння шкоди взаємопов'язаними діями/бездіяльністю.

Такі дії/бездіяльність не обов'язково повинні бути однотипними. Наприклад, у разі заподіяння майнової шкоди внаслідок крадіжки майна групою осіб не всі особи, які брали участь у крадіжці, вчиняють однакові дії. Зокрема, одна особа може проникнути до будинку й винести чуже майно, а інша – стежити, чи не повертаються законні власники. Таким чином, дії взаємопов'язані, однак не є однотипними.

Водночас видається, що дії та/або бездіяльність слід вважати взаємопов'язаними, тобто такими, що мають взаємозв'язок, якщо вони:

- 1) мають єдиний наслідок;

- 2) обмежені у часі, тобто означені дії/бездіяльність трапилися або одночасно, або протягом незначного проміжку часу;

- 3) вчинені з єдиним наміром – досягти певної цілі (така ціль може бути як правомірною, так і неправомірною);

У контексті першої запропонованої ознаки взаємопов'язаних дій/бездіяльності слушною є точка зору Ю. М. Гільмана, який вважає, що шкода розглядається як єдиний наслідок сукупності шкідливої поведінки кількох осіб [4, с. 46]. Це є цілком очевидним: якщо діям/бездіяльності кореспондують два різні, абсолютно не пов'язані між собою наслідки, такі дії/бездіяльність, як правило, не мають взаємозв'язку між собою.

Своєю чергою, друга ознака взаємопов'язаних дій/бездіяльності стосується часових рамок, у межах яких мала місце взаємопов'язана поведінка, якою завдано шкоди. Видається, що для того, щоб дії/бездіяльність вважалися взаємопов'язаними, необхідно, щоб вони трапилися одночасно або ж протягом незначного проміжку часу. При цьому поняття незначного проміжку часу є оціночним й охоплює собою як кілька годин, так і кілька днів чи навіть тижнів. Зазначене поняття слід тлумачити виходячи з обставин конкретної справи.

Доволі дискусійною є третя запропонована ознака взаємопов'язаних дій/бездіяльності. У науковій літературі іноді виокремлюють ще одну ознаку спільності дій/бездіяльності – єдність наміру боржників, яка була приводом для наукових диспутів. Зокрема, радянські науковці Є. А. Флейшиць та К. К. Яічков заперечували те, що у контексті шкоди, заподіяної спільно, суб'єктивний фактор має значення, оскільки увагу слід приділяти тільки об'єктивній стороні діяння.

Вважаємо, що намір є правовою категорією, зміст якої полягає у психологічному ставленні боржника до свого діяння і його наслідків. Йдеться про те, що боржник усвідомлює значення і наслідки своїх дій. При цьому незалежно від власного ставлення до результату своєї поведінки він вчиняє певні дії або ж утримується від них. Власне, суб'єктивний фактор є тим ключовим чинником, який дозволяє означити певну поведінку як спільну.

Також слід погодитися з Ю. М. Гільманом, що у разі, коли між діями/бездіяльністю боржників відсутній суб'єктивний зв'язок, зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, не виникає [4, с. 48]. У такому разі має місце часткова відповідальність боржників. Разом із тим, якщо відповідальність за завдану шкоду є неподільною, то частки боржників будуть все одно вважатися рівними.

Однак, якщо розглядати єдність наміру як обов'язкову ознаку взаємопов'язаності дій/бездіяльності, виокремлення єдності наміру як самостійної ознаки спільних дій/бездіяльності є недоцільним. Таким чином, хоч наявність суб'єктивного фактору – єдиного наміру – в рамках зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, є ключовою, цей фактор повинен враховуватися як ознака взаємопов'язаності поведінки, а не самостійно.

Розглянемо приклад із судової практики. Позивачі Особа_5 та Особа_6 звернулися до суду з позовом про відшкодування моральної та майнової шкоди, завданої відповідачами – Особою_3 та Особою_4. Як вбачається з матеріалів справи, позивачі й відповідачі є сусідами у двоквартирному будинку. Внаслідок неналежного контролю Особи_3 й Особи_4 за станом сантехнічної системи квартири квартиру позивачів було затоплено, чим завдано майнової шкоди у розмірі 67 877 грн. Окрім того, на думку Особи_5 та Особи_6, їм завдано моральної шкоди у розмірі 100 000 грн.

Суд першої інстанції задовольнив позов частково й зобов'язав відповідачів солідарно відшкодувати майнову шкоду у повному обсязі й моральну шкоду у розмірі 12 000 грн. Своєю чергою Апеляційний суд Сумської області, розглянувши апеляційну скаргу, змінив рішення. Зокрема, посилаючись на те, що власником затопленої квартири є тільки Особа_5, тоді як власником суміжної квартири – Особа_3, суд апеляційної інстанції ухвалив рішення, яким зобов'язав Особу_3 відшкодувати Особі_5 майнову шкоду у повному обсязі й моральну шкоду у розмірі 3 000 грн. [2]

При цьому суд також надав роз'яснення стосовно ст. 1190 ЦК України, зокрема щодо того, що слід розуміти під спільними діями солідарних боржників. Так, особи вважаються такими, що спільно завдали шкоди, якщо вони завдали неподільну шкоду взаємопов'язаними спільними діями з єдністю наміру. При цьому у рішенні суді зазначено, що таке завдання шкоди має місце в обмежених випадках – у разі скоєння злочину кількома особами або в разі завдання шкоди в результаті дорожньо-транспортної пригоди.

Таким чином, можна зробити висновок, що судова практика йде шляхом обмеженого застосування положень ст. 1190 УК України про солідарну відповідальність у разі завдання шкоди спільною поведінкою кількох осіб. Однак, хоч тлумачення спільної поведінки є правильним, варто додати, що не слід обмежувати випадки виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої спільно, двома типовими ситуаціями, оскільки їх може бути значно більше.

Наступна ознака спільності поведінки, яку виокремлюють у фаховій літературі, – це неподільність шкоди. Так, В. Л. Мусіяка стверджує, що неподільність шкоди є наслідком спільних дій. Тобто неподільна шкода виникає тоді, коли «...дії декількох осіб перебувають між собою в детермінантному взаємозв'язку, створюючи «механізм спричинення», у якому кожна зі складових його дій і всі в сукупності є необхідною причиною загальної шкоди» [5, с. 14].

При цьому науковці розмежовують поняття «неподільність шкоди» і поняття «неподільність предмета зобов'язання». Зокрема, неподільність шкоди передбачає неможливість визначення самостійної частки кожного з боржників у завданій ними шкоді, оскільки внаслідок сукупності і взаємопов'язаності дій/бездіяльності не вдається також визначити самостійний ступінь вини кожного боржника.

Своєю чергою, неподільність предмета зобов'язання тісно пов'язана із цільовим призначенням предмета зобов'язання. Відповідно до ч. 2 ст. 183 ЦК України, неподільною є реч, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення, оскільки у разі поділу її використання за попередньо встановленим цільовим призначенням стане неможливим. Більш того, інколи внаслідок поділу неможливим буде взагалі будь-яке подальше використання речі. Окрім того, існує також юридична неподільність предмета зобов'язання, зміст якої полягає в тому, що, незважаючи на можливість фізичного поділу речі на самостійні частини, такий поділ не матиме сенсу з точки зору деяких правовідносин чи закону.

Вважаємо, що неподільність шкоди є доволі абстрактним поняттям. Не зрозуміло, для кого, власне, шкода є неподільною. Так, з погляду потерпілого (-их) значення має факт заподіяння шкоди та її розміри. Тобто у разі заподіяння шкоди кількома боржниками потерпілий зацікавлений в отриманні відшкодування у повному обсязі. Це підтверджується тим, що у разі солідарного відшкодування шкоди потерпілий може отримати відшкодування як від одного солідарного боржника у повному обсязі, так і від усіх солідарних співборжників.

Навіть якщо у солідарному деліктному зобов'язанні, яким є зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно, є кілька потерпілих, співборжники мають право надати повне відшкодування тільки одному потерпілому. Після цього зобов'язання вважається виконаним, а подальші дії потерпілих щодо розподілу часток отриманого відшкодування між собою солідарних боржників не цікавлять. Таким чином, потерпілі у рамках

зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, не розглядають завдану шкоду з точки зору її подільності/неподільності.

Щодо боржників, то у разі заподіяння шкоди кількома боржниками йдеться про розміри частки відповідальності кожного з них. Оскільки відшкодування шкоди завжди носить майновий характер, співборжників цікавить обсяг відшкодування, який має надати потерпілому кожен солідарний боржник. Саме тому з їхньої точки зору йдеться про (не-) подільність відповідальності, а не шкоди. Як наслідок, вважаємо недоцільним виокремлювати таку ознаку спільності дій/бездіяльності, як неподільність шкоди.

Водночас дії/бездіяльність солідарних боржників настільки взаємопов'язані, що з'ясувати ступінь відповідальності кожного з них за завдану шкоду є неможливим. Власне, із цих міркувань презюмується, що кожен солідарний боржник несе відповідальність за завдану шкоду однаковою мірою. Результатом цього є те, що частки у відшкодуванні, яке необхідно надати потерпілому (-им), для всіх співборжників є однаковими. Як наслідок, видається, що більш доцільно виокремити таку ознаку, як неподільність відповідальності за завдану шкоду.

Таким чином, спільні дії та/або бездіяльність як обов'язкова спеціальна умова виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, характеризуються тим, що:

- є сукупними й взаємопов'язаними;
- їх наслідком є неподільна відповідальність боржників.

Висновки

Отже, зобов'язанню з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, притаманні як загальні умови виникнення (власне шкода, причинний зв'язок між діями і шкодою, протиправність поведінки усіх

солідарних боржників і вина усіх солідарних боржників, за винятком прямо передбачених законом випадків), так і спеціальні. До останніх слід віднести:

1) шкода повинна бути заподіяна не менше, ніж двома особами. При цьому у діянні кожної з них повинні бути присутні усі загальні умови виникнення будь-якого зобов'язання з відшкодування шкоди;

2) дії та/або бездіяльність, якими завдано шкоди, повинні бути взаємопов'язаними, сукупними й мати наслідком неподільну відповідальність усіх боржників. Наявність цих двох зв'язків свідчить про те, що шкода заподіяна спільною поведінкою кількох співборжників.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами і доповненнями) // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
2. Рішення Апеляційного суду Сумської області від 09.03.2016 № 56448067 у справі № 577/3454/15-ц про відшкодування матеріальної і моральної шкоди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56448067>.
3. Брагинский М. И. Договорное право. Кн. 1: Общ. Положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – 841 с.
4. Гильман Ю. М. Спорные вопросы солидарной ответственности / Ю. М. Гильман // Правоведение. – 1968. – № 6. – С. 45–54.
5. Мусияка В. Л. Солидарная ответственность за причинение вреда : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. Л. Мусияка. – Х., 1976. – 19 с.
6. Отраднава О. О. Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню док. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. О. Отраднава. – К., 2014. – 36 с.
7. Підпригора О. А. Цивільне право : підручник для студентів юрид. вузів та факультетів / О. А. Підпригора. – К.: Вентурі, 1997. – 480 с.

Статья посвящена исследованию специальных условий возникновения обязательств по возмещению вреда, причиненного совместно несколькими лицами. Отдельное внимание уделено понятию и признакам совместного поведения солидарных должников, которое является обязательным условием возникновения таких обязательств.

Ключевые слова: обязательство по возмещению вреда, причиненного совместно несколькими лицами; специальные условия возникновения обязательства по возмещению вреда, причиненного совместно несколькими лицами, совместные действия, неделимость вреда, единство намерений.

Article is devoted to the special conditions of occurrence of liabilities, being caused by a few persons' mutual harmful behavior. Also, the author paid special attention to the meaning and characteristics of solidary obligors' mutual behavior which is the required condition of such liabilities occurrence.

Key words: liability, being caused by a few persons' mutual harmful behavior, special conditions of occurrence of liabilities, being caused by a few persons' mutual harmful behavior, mutual actions, undivided damage, integrity of intention.

УДК 346.22:346.232:346.5

Оксана Вінник,

докт. юрид. наук, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
професор кафедри господарського, повітряного та космічного права
Юридичного інституту Національного авіаційного університету України

Ірина Кравець,

канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОСПОДАРСЬКІ СИСТЕМИ В УМОВАХ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Стаття присвячена аналізу правових механізмів взаємодії господарських систем в умовах громадянського суспільства та правової держави. У статті розкриваються ознаки громадянського суспільства, які дають змогу виявити правові механізми вищезазначеної взаємодії. Висвітлені різні форми співпраці носіїв публічних та приватних інтересів, які залежать від виду та рівня сучасної господарської системи.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, господарська система, взаємодія, підприємництво, носії публічних інтересів, носії приватних інтересів, регулювання, делегування.

Сучасні господарські системи всіх рівнів (від загальнодержавного до місцевого і до окремих груп підприємств) взаємодіють не лише з державою, що забезпечує організацію господарського життя в країні, а й з інститутами громадянського суспільства. А такий невід'ємний складник громадянського суспільства, як підприємництво, в особі його суб'єктів, створених ними організацій та груп (холдингової, наприклад), може відігравати роль цілої господарської системи (згада-на група, зокрема) або бути частиною господарської системи (в т. ч. економіки країни, її регіонів, державно-приватного партнерства).

Метою статті є визначення правових механізмів взаємодії господарських систем в умовах громадянського суспільства та сучасної держави, яка має бути правовою і соціально орієнтовною [1, статті 1, 3, 8, 13]. Хоча правове становище окремих видів господарських систем (господарських об'єднань [2; 3; 4; 5], холдингових груп [4; 6], державно-приватного партнерства [7]) висвітлювалося на дисертаційному та монографічному рівнях, проте без акценту на їх функціонуванні в умовах громадянського суспільства.

Не заглиблюючись в аналіз різних поглядів на громадянське суспільство, варто зупи-

нитися на основних його ознаках, що дадуть змогу виявити механізми вищезгаданої взаємодії.

За визначенням П. Баренбойма, громадянське суспільство є сукупністю суспільних відносин, формальних та неформальних структур, що забезпечують умови політичної діяльності людини, задоволення та реалізацію різноманітних потреб та інтересів особистості, соціальних груп та об'єднань, а розвинуте громадянське суспільство – найважливіша передумова побудови правової держави та її рівноправний партнер [8].

Більш того, як слушно підкреслює Ю. С. Агафонова, громадянське суспільство – досить складна сукупність, а його становлення – складний процес, в якому одночасно стають більш цивілізованими і громадяни, і відносини між членами суспільства, і саме суспільство, і держава, і відносини між ними. Умовою ж такого розвитку є рівновага між складниками громадянського суспільства – людини, суспільства, бізнесу і держави. Іншими словами, формування громадянського суспільства безпосередньо пов'язане з розвитком демократії, ринкової економіки і становленням правової держави [9]. Отже, громадянське суспільство – це суспільство цивілізованих ринкових відносин [10].

Разом із тим, свобода підприємництва як невід'ємна ознака і громадянського суспільства, і ринкової економіки, попри численні переваги, має й низку недоліків (домінування приватних інтересів підприємців, що можуть, об'єднуючись із собі подібними, зосереджувати у своїх руках ринкову владу, порушувати правила конкуренції) [11, с. 43]. Проміжним варіантом економічної системи (між ринковою та централізовано керованою) є змішана або соціально орієнтована ринкова економіка, яка поєднує позитивні риси ринку (приватну ініціативу, зокрема) з регулюючим впливом на нього держави з метою гарантування економічних свобод та рівності суб'єктів підприємництва, створення загальних умов, що забезпечують, з одного боку, можливості розвитку особистості, приватної ініціативи, інвестиційну динаміку та конкурентоспроможність, а з іншого боку – соціальну захищеність та функціонування економіки [11, с. 45-46].

Отже, змішана економіка передбачає взаємодію з державою таких складників громадянського суспільства, як бізнес, вільна конкуренція. «Через різного роду організації груп інтересів громадянське суспільство вступає в особливі стосунки з державою. З одного боку, громадянське суспільство бере участь у формуванні і функціонуванні держави відповідно до своїх інтересів і цінностей, утворюючи її природний соціальний фундамент, певним чином утримуючи і здійснюючи контроль над нею. З іншого боку, держава бере участь у формуванні і функціонуванні громадянського суспільства, впливаючи на структурування відносин у ньому, здійснюючи регулювання і контроль, захищаючи інтереси громадянського суспільства в цілому і його суб'єктів зокрема – від елементів і структур, що мають антигромадянську спрямованість або які через свою недосконалість можуть хибити на крайнощі. Внаслідок такої взаємодії відбувається взаємопроникнення держави і громадянського суспільства» [12], а покликанням останнього «стає відстоювання перед державою безпосередніх інтересів громадян та їх груп, а також права на їх самоорганізацію. За державою закріплюється роль гаранта захисту загально-суспільного інтересу від егоїзму приватних і групових інтересів, стихійних, спонтанних процесів самоорганізації, обстоювання прав громадян» [12].

Попри відокремленість (автономність) громадянського суспільства та держави, вони перебувають в постійному зв'язку та взаємодії, характер яких залежить від ступеня розвитку демократії. «Відносини між державою і громадянським суспільством можуть носити

складний і взаємозаперечний характер. З одного боку, держава покликана реагувати на імпульси, що йдуть від суспільства, і в результаті повинна підпорядковуватися його інтересам, але, з іншого – вона сама намагається розширити свій вплив на суспільство» [13]. Загалом поняття громадянського суспільства найадекватніше співвідноситься з поняттям саме правової держави, оскільки і перше, і друге відображають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони життєдіяльності сучасної демократичної державності: з одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого – органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на формально-правових засадах інститути держави, яка лише за таких умов може стати правовою [14]. Характерна для громадянського суспільства гармонізація публічних та приватних інтересів притаманна правовій державі, а одним із механізмів, що збалансовано враховують ці дві категорії інтересів у сфері сучасної соціально орієнтованої економіки, стало державно-приватне партнерство як специфічна та інноваційна для України господарська система і водночас форма співпраці носіїв публічних інтересів – держави та органів місцевого самоврядування, з одного боку, і приватного бізнесу – з іншого.

Отже, держава взаємодіє з громадянським суспільством та його інститутами, серед яких одне з провідних місць посідає підприємництво. Вони можуть і повинні «виступати як рівноправні суб'єкти соціальної взаємодії» [15, с. 47]. Обґрунтованим видається, що в сучасному постіндустріальному суспільстві бізнес із суто економічного інституту, пов'язаного переважно з виробництвом і реалізацією відповідних товарів і послуг для споживачів, перетворюється на справжній соціально-політичний інститут громадянського суспільства і являє собою стійку структуру соціальної дії підприємців усіх форм власності, в рамках якої на нормативно-правовій основі задовольняються базові потреби населення у виробництві соціально значущих і доступних товарів і послуг, а також на основі цілеспрямовано організованого соціального ринкового господарства формується корпоративна соціальна відповідальність і забезпечується консолідація не тільки підприємницького співтовариства, а й усіх основних класів, суспільних груп, організацій та інших соціальних категорій суспільства [16].

Саме співпраця носіїв публічних та приватних інтересів дає змогу більш-менш

оптимально врахувати ці категорії інтересів з метою забезпечення ефективності та соціального спрямування ринкової економіки як однієї з її основних конституційних засад [1, ч. 4 ст. 13] та важливої ознаки громадянського суспільства.

Сучасні господарські системи побудовані на такій співпраці. Разом із тим форми такої співпраці залежать від виду та рівня господарської системи.

Організаційна роль держави тією чи іншою мірою притаманна всім їх видам, оскільки *нормативно-правове регулювання, управлінська* (реєстрація суб'єктів господарювання, деяких видів договорів, видача передбачених законом дозволів/ліцензій/патентів тощо) та *контрольна* (за дотриманням вимог законодавства, умов наданих дозволів тощо) функції держави поширюються на всі господарські системи та їх учасників (суб'єктів підприємництва, зокрема). Найбільш яскраво проявляється вплив держави на господарські системи вищого рівня (економіка країни та регіонів, галузеві господарські системи). Натомість локальні господарські системи (господарські об'єднання, зокрема) зазнають і внутрішнього регулювання на рівні їхніх установчих документів, договорів між їх учасниками, внутрішніх положень.

У сучасних господарських системах з'явилися нові, не притаманні для планово-розподільчої економіки, учасники в особі створених учасниками ринку (або за їх участі) організацій, яким держава делегує окремі функції щодо регулювання певного виду господарських відносин. Йдеться не лише про Аудиторську палату, створену за паритетної участі держави та представників аудиту [17, ст. 12–14], а й про саморегульні організації, яким за наявності передбачених законом умов державою делегується низка організаційно-господарських повноважень [18, ст. ст. 1, 16-1; 19, ч. 2 ст. 2, статті 48–49; 20, статті 26–28]. Подібні організації нерідко приймають правила професійної етики та подібні за спрямуванням акти, що ставлять до учасників відповідного ринку підвищені вимоги [21, ст. 38] і є свідченням соціальної відповідальності підприємництва. У такий спосіб відбувається поєднання державного регулювання і ринкового саморегулювання, а отже, держави та інститутів громадянського суспільства [22, с. 222]. На сучасному етапі розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки доцільність прийняття закону України, який би комплексно регулював порядок створення, організації діяльності та припинення саморегульних організацій, що створюються у різних галузях та видах гос-

подарської діяльності, не викликає сумніву (жоден законопроект із цих питань на тепер не прийнятий). У такому законі, серед іншого, повинен бути встановлений перелік організаційно-господарських повноважень, делегування яких державою саморегульним організаціям сприятиме забезпеченню оптимального балансу між здійсненням державного регулювання господарської діяльності органами державної влади та/або органами місцевого самоврядування та ринковою саморегуляцією. До таких організаційно-господарських повноважень можна віднести: розроблення і впровадження правил поведінки, стандартів професійної поведінки на відповідних ринках; видача ліцензій суб'єктам, які здійснюють відповідний вид господарської діяльності; сертифікація фахівців, що здійснюють відповідний вид господарської діяльності; проведення перевірок провадження відповідного виду професійної діяльності, дотримання вимог законодавства, правил, стандартів професійної поведінки; припинення (зупинення) дії ліцензії на провадження відповідного виду господарської діяльності. У цьому аспекті необхідним є закріплення у вищезгаданому законі умов, принципів та порядку делегування таких організаційно-господарських повноважень саморегульним організаціям, а також порядку здійснення контролю за реалізацією вищезгаданих повноважень саморегульними організаціями.

Досить своєрідними є регіональні господарські системи, в яких використовується **модель соціально-комунальних зобов'язань**, передбачена Господарським кодексом України [21, ст. 177, ч. 4 ст. 175] та низкою актів законодавства. Соціально-комунальні зобов'язання суб'єктів господарювання характеризуються соціальним спрямуванням (тобто мають виконуватися на користь суспільства або територіальної громади) і можуть виникати (а) за рішенням місцевої ради, відповідно до якого на суб'єктів господарювання покладається обов'язок за рахунок власних коштів відповідно до закону створювати спеціальні робочі місця для осіб з обмеженою працездатністю та організовувати їх професійну підготовку (ч. 1 ст. 177 ГК); (б) за власним бажанням суб'єктів господарювання щодо покладення на себе зобов'язання із: господарської допомоги у вирішенні питань соціального розвитку населених пунктів їх місцезнаходження, у будівництві й утриманні соціально-культурних об'єктів та об'єктів комунального господарства і побутового обслуговування, надання іншої господарської допомоги з метою розв'язання місцевих проблем; участі у

формуванні відповідних фондів місцевих рад (якщо інше не встановлено законом) та у виконанні робіт щодо комплексного економічного і соціального розвитку територій (ч. 4 ст. 175, ч. 2 ст. 177 ГК); проте такі добровільні зобов'язання не є підставою для вимог щодо їх обов'язкового виконання. Соціально-комунальні зобов'язання можуть передбачатися й іншими актами законодавства. Так, обов'язковість подібних зобов'язань у сфері містобудування закріплена Законом «Про регулювання містобудівної діяльності» [23] щодо пайової участі замовників (за деякими винятками) у розвитку інфраструктури населеного пункту (ст. 40). Крім того, зазначений Закон закріплює інші форми співпраці суб'єктів містобудування (ними відповідно до ч. 2 ст. 4 є органи виконавчої влади, Верховна Рада та Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, в т. ч. підприємці): (а) *професійне обговорення проектних рішень у сфері містобудування за участю архітектурно-містобудівних рад* – дорадчих органів, що діють на громадських засадах і створюються центральним органом виконавчої влади, уповноваженими органами містобудування та архітектури з метою забезпечення державної політики у цій сфері (ст. 20), яка має формуватися з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів під час планування і забудови територій (п. 4 ч. 1 ст. 2); (б) *громадські слухання щодо врахування громадських інтересів* (відповідно до ст. 21 таким слуханням підлягають розроблені в установленому порядку проекти містобудівної документації на місцевому рівні: генеральні плани населених пунктів, плани зонування територій, детальні плани територій). Зазначені засади співпраці учасників містобудування свідчать про закріплення вищезгаданим Законом основних принципів взаємодії держави з громадянським суспільством у такій важливій сфері, як містобудування.

Паритетні засади співпраці підприємництва як інституту громадянського суспільства з носіями публічних інтересів (державою, органами місцевого самоврядування) знаходимо в державно-приватному партнерстві [24], основними принципами якого є: рівність перед законом державних та приватних партнерів; заборона будь-якої дискримінації їхніх прав; узгодження інтересів державних та приватних партнерів з метою отримання взаємної вигоди; забезпечення вищої ефективності діяльності, ніж у разі здійснення такої діяльності державним партнером без залучення приватного партнера; незмінність протягом усього строку дії угоди партнерства

цільового призначення та форми власності об'єктів, що перебувають у власності державного партнера і передані приватному партнеру для реалізації проектів партнерства; справедливий розподіл між державним та приватним партнерами ризиків, пов'язаних з виконанням договорів, укладених у рамках державно-приватного партнерства; визначення приватного партнера на конкурсних засадах, крім випадків, встановлених законом; визнання державними та приватними партнерами прав і обов'язків, передбачених законодавством України та визначених умовами договору, укладеного у рамках державно-приватного партнерства [24, ст. 3].

За результатами цього короткого аналізу сучасних господарських систем можна зробити певні висновки: такі системи взаємодіють із державою та громадянським суспільством в особі суб'єктів підприємництва як невід'ємних учасників таких систем; регулювання відносин у них відбувається не лише актами законодавства, прийнятими державою, а й договорами, установчими документами або самих систем (господарських об'єднань, холдингових груп) та/або їх учасників; у господарських системах вищого рівня відбувається делегування державою окремих своїх функцій саморегульним організаціям, створеним суб'єктами підприємництва (або за їх участі); роль держави щодо господарських систем комплексна: з одного боку, сприяння їх функціонуванню з метою задоволення публічних інтересів (включно з інтересами споживачів), а з іншого – запобігання можливим негативним проявам функціонування господарських систем, їх учасників (зокрема, з точки зору захисту економічної конкуренції, прав споживачів); зі свого боку посилюється соціальна відповідальність підприємництва за результати своєї діяльності, полегшуючи виконання державою контрольної функції. Отже, розвиток громадянського суспільства – невід'ємна умова успішного функціонування сучасних господарських систем, що і зумовлює відповідні державні заходи, зокрема затвердження Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки [25].

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Грудницькая С. Н. Правовой статус объединений предприятий в промышленности: дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Грудницькая Светлана Николаевна ; НАН України, Ін-т экон.-прав. исслед. – Донецк, 1996. – 216 с.

3. Щербина В. С. Суб'єкти господарського права : монографія / Щербина В. С. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 264 с.
4. Кравець І. М. Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Кравець Ірина Мирославівна ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 221 с.
5. Джуринський В. О. Правове становище господарських об'єднань в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Джуринський Віталій Олександрович ; АПРН України; Наук.-дослід. ін-т приват. права і підприємництва. – К., 2009. – 230 с.
6. Лукач І. В. Правове становище холдингових компаній за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Лукач Ірина Володимирівна ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 241 с.
7. Вінник О. М. Корпоративна форма державно-приватного партнерства: проблеми правового забезпечення на тлі зарубіжного досвіду: Монографія / О. М. Вінник. – Суми: МакДен, 2012. – 204 с.
8. Баренбойм П. Правовое государство как партнер гражданского общества [Електронний ресурс] / П. Баренбойм // Законодательство и экономика. – 2010. – № 9. – Режим доступу : <http://philosophicalclub.ru/content/docs/go/go.html> (дата звернення 27.10.2016 р.).
9. Агафонова Ю. С. Размышления над статьей Н.В. Мотрошиловой «О современном понятии гражданского общества» [Електронний ресурс] / Ю. С. Агафонова // Novainfo. – 2013. – № 10. – Режим доступу : <http://novainfo.ru/archive/10/razmyshleniya-nad-statey-nvmotroshilovoy-o-sovremennom-ponyati-grazhdanskogo-obshchestva> (дата звернення 27.10.2016 р.).
10. Громадське суспільство та його інститути [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aunion.info/uk/gromadske-susp-lstvo-ta-yogo-nstituti> (дата звернення 27.10.2016 р.).
11. Рольф Штобер. Хозяйственно-административное право. Основы и проблемы. Мировая экономика и внутренний рынок / Рольф Штобер ; пер. с нем. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 400 с.
12. Політологія: навчально-методичний комплекс [Електронний ресурс] / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-2120.html> (дата звернення 27.10.2016 р.).
13. Юрій М. Ф. Держава і громадянське суспільство / М. Ф. Юрій // Політологія : підручник. – Київ: Дакор, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part4/906.htm (дата звернення 27.10.2016 р.).
14. Взаємодія держави і суспільства в процесах публічної політики : наук. розробка [Електронний ресурс] / [авт. кол. : С. О. Телешун, І. В. Рейтерович, С. В. Ситник та ін.]. – К. : НАДУ, 2013. – 44 с. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/%5CNMKD%5Clibrary_nadu%5CNaik_rozrob%5C04b16700-ee62-4187-b5f2-4bd9497533eb.pdf (дата звернення 29.10.2016 р.).
15. Гетьман І. Розвиток громадянського суспільства в умовах інформаційно-глобалізаційних процесів / І. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 2 (65). – С. 46–54.
16. Єфіменко С. А. Соціально-філософські основи бізнесу у контексті сучасного громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С. А. Єфіменко; Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». – Одеса, 2016. – 20 с. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/efimenko/aref.pdf> (дата звернення 29.10.2016 р.). – Назва з екрана.
17. Про аудиторську діяльність : Закон України від 22.04.1993 № 3125-XII (в редакції Закону від 14.09.2006 № 140-V) // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 44. – Ст. 432.
18. Про архітектурну діяльність : Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV // Голос України. – 1999. – 23 червня.
19. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 13. – Ст. 857.
20. Про оцінку майна, майнових прав і професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12.07.2001 № 2658-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 34. – С. 1. – Ст. 1577.
21. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – Ст. 144.
22. Кравець І. М. Саморегульні організації в структурі господарських систем / І. М. Кравець // Правові та економічні передумови участі суб'єктів публічного права в приватних відносинах: загальнодержавні та регіональні аспекти (м. Кіровоград, 09-10 грудня 2011 р.) : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / ред. кол.: О. О. Первомайський (голова), Г. Ю. Ширкова (заступник голови) та ін. – К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПРН України, 2011. – С. 221–224.
23. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 34. – Ст. 343.
24. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI // Голос України. – 2010. – № 140.
25. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016 [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> (дата звернення 27.10.2016 р.).

Стаття посвящена аналізу правових механізмів взаємодії господарських систем в умовах громадянського суспільства і правового державства. В статті розкриваються ознаки громадянського суспільства, які дають можливість виявити правові механізми вищезазначеної взаємодії. Отображені різні форми співпраці носіїв публічних і приватних інтересів, які залежать від виду і рівня сучасної господарської системи.

Ключевые слова: громадянське суспільство, правове державство, господарська система, взаємодія, підприємництво, носії публічних інтересів, носії приватних інтересів, регулювання, делегування.

The article analyzes the legal mechanisms of interaction of economic systems in civil society and the law-governed state. The article reveals the features of the civil society, which permit to detect the legal mechanisms of the above-mentioned interaction. The various forms of the cooperation of the representatives of public and private interests, which depend on the type and level of the modern economic system, are highlighted.

Key words: civil society, law-governed state, economic system, interaction, entrepreneurship, representatives of the public interests, representatives of the private interests, regulation, delegation.



УДК 346.1

Олена Гончаренко,

канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного приватного,
комерційного та цивільного права
Київського національного торговельно-економічного університету

ВИДИ САМОРЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті визначені різні види саморегулювання господарської діяльності. Автором запропоновано такі різновиди відповідно до встановлених критеріїв: договірне, корпоративне та інституційне; нормативне та організаційне. Залежно від складу суб'єктів саморегулювання господарської діяльності виділено рівні саморегулювання: первинний (індивідуальний, договірне саморегулювання) та вторинний (колективний, корпоративне саморегулювання).

Ключові слова: саморегулювання господарської діяльності, договірне саморегулювання, корпоративне саморегулювання, інституційне саморегулювання, первинний рівень саморегулювання, вторинний рівень саморегулювання.

Постановка проблеми. Процеси реформування правового забезпечення господарської діяльності в Україні актуалізували проблематику її саморегулювання. Незважаючи на втрачений досвід саморегулювання господарської діяльності у результаті панування радянської правової доктрини на теренах України, в умовах сьогодення відбувається активний пошук найбільш іманентної для України моделі саморегулювання. Перехід до національної моделі має еволюціонувати від державного регулювання за допомогою дерегулювання до власне саморегулювання у більшості видів економічної діяльності. Саморегулювання господарської діяльності є ефективною формою соціального регулювання економічних відносин, оскільки здійснюється без жорсткого державного втручання безпосередньо суб'єктами розробки та реалізації правил, які зацікавлені в результаті досягнення поставленої перед ними самими мети та активно діють, застосовуючи засоби, притаманні саморегулюванню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання саморегулювання останнім часом досить активно обговорюється у наукових колах. Учені намагаються створити концепції саморегулювання виходячи з позиції теорії права, цивільного, господарського права. Окремо слід відзначити наукові доробки вчених із приводу діяльності саморегулювальних організацій: В. В. Кочина [1], Н. Ю. Філатової [2]. Питання функціонування саморегулювальних організацій в окремих галузях економіки були предметом наукового пошуку

О. О. Бакалінської, О. В. Кологойди, В. І. Полюховича та ін. Однак недостатньо розроблено питання видів саморегулювання господарської діяльності, у тому числі видів саморегулювальних організацій, що вказує на перспективність дослідження в цьому напрямі.

|| **Метою статті** є визначення видів саморегулювання господарської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що загалом проблематика саморегулювання постала у зв'язку з розробкою концепції ефективного регулювання, яке відбувається на основі балансу приватних та публічних інтересів.

Ефективне саморегулювання передбачає: наявність професійного кодексу (стандартів ведення бізнесу), розробленого учасниками ринку самостійно; наявність механізмів забезпечення дотримання (enforcement) таких кодексів та моніторинг учасників, санкції за порушення правил; наявність ефективної системи вирішення суперечок [3, с. 29].

О. В. Кологойда слушно зазначає: «...сутність саморегулювання полягає у можливості для суб'єктів певного виду професійної діяльності, об'єднуючись на добровільній основі, самостійно здійснювати її регулювання (шляхом локальної нормотворчості) та контроль за її здійсненням. Змістом саморегулювання є засноване на нормах законодавства регулювання відносин в окремих сферах економічної діяльності, яке здійснюється на принципах самоорганізації, тобто без безпосереднього втручання держави» [4, с. 111].

Саморегулювання в підприємництві розуміється як регулювання певних ринків і сфер підприємницької діяльності самими її учасниками, без втручання держави. Воно означає установлення певних правил для учасників визначеного сегменту ринку, включаючи санкції за порушення цих правил, механізми вирішення конфліктів між учасниками ринку та ін., що встановлюється учасниками ринку. Із цією метою ними створюються спеціальні організаційні структури – саморегульвні організації, яким надаються певні повноваження, за допомогою реалізації яких здійснюється саморегулювання в тій або іншій сфері підприємництва [5, с. 69]. Виходячи з того, що до змісту саморегулювання перш за все включають специфічні засоби, які ним застосовуються, можна визначити види саморегулювання господарської діяльності виходячи з критерію засобів.

До таких засобів саморегулювання господарської діяльності можна віднести: господарський договір, кодекси корпоративної етики, звичаї ділового обороту, стандартні правила здійснення певних видів діяльності, саморегульвні організації тощо.

Отже, залежно від виду засобів саморегулювання господарської діяльності поділяють на:

- договірне – суб'єкти застосовують засоби, підставою для яких є договір (угода):

- а) господарські договори (основний договір, арбітражні угоди як віддільні від господарського договору угоди; угоди про вибір права, якими визначається застосовний до конкретного договору правопорядок);

- б) звичаї ділового обороту (торгівлі) – на основі угоди про вибір права або принципів міжнародного приватного права;

- в) стандартні правила, етичні кодекси здійснення певних видів економічної діяльності;

- г) інші узгоджені дії суб'єктів на основі договору;

- корпоративне – застосовуються засоби на підставі корпоративних актів (правила етичної поведінки представників корпорацій, кодекси корпоративної етики);

- інституційне (організаційне регулювання) – створюються саморегульвні організації, які можуть розробляти певні правила поведінки в окремих видах економічної діяльності, окрім того, здійснювати контроль за їх виконанням, забезпечувати допомогу суб'єктам саморегулювання та їх захист.

При саморегулюванні господарської діяльності для захисту інтересів суб'єктів саморегулювання застосовуються альтернативні методи врегулювання спорів, які, по

суті, є засобами саморегулювання: медіація, консиліація, переговори, експертиза та інші.

До засобів забезпечення саморегулювання можна віднести: – договірні (визначені договором); організаційні, дисциплінарні (визначені саморегульвними організаціями); – корпоративні (внутрішні, передбачені корпоративними актами); – систему альтернативних методів врегулювання спорів між суб'єктами.

При саморегулюванні суб'єкт на свій розсуд визначає (координує) власну поведінку, обирає ту «модель», яка є для нього найбільш сприятливою. З боку держави ж для з'ясування «корисності» такої моделі, відповідно, застосовуються засоби, притаманні державному регулюванню: нормативно-правове закріплення, визначення інституційної складової саморегульвної організації, допустимість диспозитивного методу регулювання. Саме цим держава «узаконює» саморегулювання у різних його проявах, видах (вертикальне, горизонтальне). Водночас держава створює належну систему гарантій саморегулювання господарської діяльності, визначаючи їх нормативну та організаційно-правову складові частини, поєднуючи за необхідності саморегулювання зі співрегулюванням окремих можливих сфер господарської діяльності.

Залежно від форми закріплення саморегулювання господарської діяльності може бути презентоване як:

- нормативне – проявляється у створенні, розробці, закріпленні саморегульвних норм (етичних кодексів, правил поведінки, корпоративних норм);

- організаційне (інституційне) – створюються відповідні саморегульвні організації, які представляють відповідних учасників господарської діяльності.

Для саморегулювання характерно формування взаємовідносин по вертикалі та горизонталі.

У вертикальних відносинах основою є регулятивний складник адміністративно-правового характеру (відносини між органами державного регулювання та учасниками ринку, відносини між саморегульвними організаціями та професійними учасниками ринку). Горизонтальні відносини мають господарсько-правовий характер (відносини між учасниками ринку) та управління (відносини безпосередньо між учасниками ринку у межах саморегульвних організацій) [6, с. 112]. Підтримуємо такий широкий погляд на саморегулювання, адже слід зазначити, що вертикальні відносини можуть бути і в межах саморегульвної організації, в якій її суб'єкти мають підкорятися спільно прийнятим пра-

вилам, дотримуватися їх та у разі невиконання перетерпіти певні санкції (наприклад, призупинення або виключення зі складу).

Горизонтальні відносини – відносини у межах укладення договору та інші відносини на основі вільного волевиявлення, самостійності та рівності суб'єктів саморегулювання.

Виділяють також стихійне та організоване саморегулювання. При стихійному саморегулюванні відсутні певні обмеження з боку держави. Організованому саморегулюванню притаманне встановлення «правил гри», тобто певних нормативних засад (імперативних норм, відступ від яких не допускається) державою для суб'єктів саморегулювання.

Важливою ознакою спонтанного саморегулювання нині є те, що воно виникає у відповідь на об'єктивну необхідність заповнити певну прогалину в централізованому регулюванні [7, с. 231].

Залежно від виду господарської діяльності саморегулювання може поділятися на: – саморегулювання діяльності на фондовому ринку; – саморегулювання діяльності на ринку фінансових послуг; – саморегулювання у торговельній діяльності; – саморегулювання у банківській діяльності; – саморегулювання у страховій діяльності; – саморегулювання у будівельній діяльності; – саморегулювання в інноваційній діяльності; – саморегулювання у рекламній діяльності тощо.

Залежно від мети здійснення господарської діяльності саморегулювання може здійснюватися комерційними суб'єктами господарювання та некомерційними суб'єктами господарювання.

Відповідно до складу суб'єктів у саморегулюванні господарської діяльності можна виділити рівні.

Первинний (індивідуальний, договірне саморегулювання) – саморегулювання здійснюється одним учасником – суб'єктом підприємницької діяльності; групою суб'єктів на рівні укладення договорів; суб'єктом корпоративних відносин з метою упорядкування внутрішньої організації.

Вторинний (колективний, корпоративне саморегулювання) – здійснення саморегулювання шляхом об'єднання учасників господарювання у саморегулювальні організації, що виявляється у створенні відповідних загальних органів управління.

Специфікою становлення саморегулювання господарської діяльності є те, що на його розвиток у кожній державі впливають інтеграційні та глобалізаційні процеси, зокрема потреби розвитку міжнародної торгівлі.

І. І. Рекуненко, Є. П. Бондаренко виділяють такі саморегулювальні організації, як: міжнародні організації; національні організації; за-

нааяності відносно замкнених регіональних ринків фінансових послуг можна, відповідно, засновувати регіональні саморегулювальні організації [8, с. 396-397].

Саморегулювання господарської діяльності може проходити на міжнародному (універсальному) рівні (наприклад, міжнародні стандарти діяльності професійних учасників та системи регулювання ринку цінних паперів та інших фінансових інструментів визначає програмний документ (звіт) Міжнародної організації комісій із цінних паперів (IOSCO) «Цілі та принципи регулювання ринку цінних паперів» [9]; регіональному рівні (наприклад, саморегулювальні організації у межах Європейського Союзу); національному рівні (наприклад, створення об'єднуючої організації у межах держави щодо конкретного виду економічної діяльності); локальному рівні (наприклад, створення саморегулювальних організацій певного регіону (області) держави); індивідуальному рівні, тобто здійснюване окремим суб'єктом, суб'єктами (наприклад, укладення договору).

Окремого дослідження потребують позиції науковців із приводу підходів до саморегулювання з огляду на діяльність саморегулювальних організацій.

Класичним у юридичній науці є виділення трьох видів (моделей, типів) саморегулювання у світі, які пов'язані з компетенцією саморегулювальних організацій [10, с. 64; 4, с. 110; 11, с. 180; 12, с. 196; 8, с. 395-396]. Отже, виділяють добровільне, делеговане та змішане саморегулювання. Кожен із цих видів саморегулювання пов'язаний із формулою взаємодії та взаємовідносин з державою.

Якщо це добровільне саморегулювання, то самі суб'єкти встановлюють певні правила та контролюють їх виконання без втручання держави. Щодо цього В. М. Махінчук слушно зазначає: «Метою такого саморегулювання є досягнення конкурентних переваг завдяки демонстрації відповідності більш високим стандартам, іншими словами – позитивного впливу участі саморегулювальних організацій на ділову репутацію. Роль держави у цьому випадку обмежується антимонопольним регулюванням» [11, с. 180].

Делеговане саморегулювання ґрунтується на тому, що саморегулювальні організації здійснюють регулювання окремої галузі економіки на підставі передачі цих функцій з боку держави. Встановлюються більш жорсткі вимоги (правила поведінки), обов'язковість членства, визначаються повноваження щодо контролю суб'єктів та санкції у разі недотримання визначених саморегулювальною організацією та державою вимог.

Змішане саморегулювання полягає у здійсненні саморегулювними організаціями лише окремих функцій держави у певних галузях економіки. Причому не визначається обов'язковість членства або ж дотримання інших вимог для учасників господарської діяльності.

Отже, залежно від форм взаємодії з органами державної влади та відношення держави до саморегулювання виділяють: делеговане (передача низки функцій держави саморегулювним організаціям), добровільне (без передачі функцій держави, у межах вироблених власних норм); змішане (передача окремих функцій з одночасним підпорядкуванням власним саморегулювним нормам).

Н. Ю. Філатова поділяє саморегулювання на два види: добровільне (учасники певного ринку добровільно вступають до певної саморегулювної організації та виходять із неї) та обов'язкове (у разі делегованого саморегулювання всі учасники ринку обов'язково мають бути членами визначеної саморегулювної організації). Автор зазначає, що «при добровільному саморегулюванні... діяльність цих організацій не обмежується спеціальними актами адміністративного законодавства. При делегованому саморегулюванні правовий статус таких організацій визначається актами не лише цивільного, а й адміністративного законодавства» [13, с. 8].

В. В. Кочин поділяє саморегулювні організації, які діють в Україні, відповідно до критерію їх іменування у законодавстві: 1) поіменовані – ті, які визначені законодавством як саморегулювні організації; 2) не поіменовані – ті, які не визначені як саморегулювні організації, але виконують функції саморегулювання відносин. До саморегулювних організацій також належать торгово-промислові палати та біржі, діяльність яких здійснюється на підставі дозвільної природи створення та владних функцій [1, с. 40]. Підтримуємо таку класифікацію саморегулювних організацій, адже значна їх частина діє та реєструється в Україні як громадські організації, однак з огляду на обсяг функцій та компетенцій, які вони виконують, можна упевнено стверджувати існування конкретної саморегулювної організації. Слід зазначити, що, на думку науковців Головного експертного управління Верховної Ради України, торгово-промислові палати за своєю сутністю повинні бути визнані саморегулювними організаціями [14]. Така позиція є цілком прийнятною, особливо з огляду на міжнародний досвід діяльності промислових палат та ту роль, яку вони виконують для налагодження міжнародної торгівлі.

Найбільш популярною організаційно-правовою формою професійних об'єднань є громадська організація [15, с. 70].

В. Головка, В. Єрмоленко «підприємницькі» громадські організації поділяють на дві категорії. До першої вони відносять структури, діяльність яких зосереджується переважно на забезпеченні інформаційно-консультативних, просвітницьких, посередницьких та інших потреб підприємців. До другої категорії належать організації підприємців, що мають на меті насамперед об'єднати їхні зусилля, сформувавши та довести до громадськості, державної установи, органів місцевого самоврядування спільну позицію, тобто це організації-репрезентанти певних підприємницьких груп (за територіальними, галузевими, тендерними тощо ознаками) [16, с. 7].

В Україні сьогодні діє декілька великих саморегульованих організацій, наприклад: Асоціація «Українські фондові торговці»; Українська асоціація інвестиційного бізнесу; Асоціація «Перша фондова торговельна система»; Асоціація учасників фондового ринку України; Асоціація «Регіональний фондовий союз» [17, с. 332], які є не поіменованими. Однак Професійна асоціація реєстраторів і депозитаріїв (ПАРД), Асоціація «Українські фондові торговці» (АУФТ) і Українська асоціація інвестиційного бізнесу (УАІБ) є саморегульованими організаціями в юридичному сенсі: вони мають відповідне свідоцтво (дозвіл) [17, с. 332], тобто є поіменованими.

Загалом класифікувати саморегулювні організації можна і за іншими критеріями, наприклад за функціональною спрямованістю, за порядком створення, за видом економічної діяльності, для регулювання якої вони створюються, за взаємодією у межах організації, за видами контрольних функцій тощо. Тому вказане є перспективним напрямом наукових досліджень.

Висновки

Підсумовуючи викладене, можна визначити такі види саморегулювання господарської діяльності залежно від: виду засобів саморегулювання (договірне, корпоративне та інституційне (організаційне регулювання)); засобів забезпечення саморегулювання (договірні (визначені договором), організаційні, дисциплінарні, корпоративні, систему альтернативних методів врегулювання спорів між суб'єктами); форми закріплення саморегулювання господарської (нормативне та організаційне (інституційне)); виду господарської діяльності; мети здійснення господарської діяльності; залежно від складу суб'єктів саморегулювання господарської діяльності можна виділити рівні (первинний (індивідуальний,

договірне саморегулювання) та вторинний (колективний, корпоративне саморегулювання). Саморегулювання господарської діяльності може проходити на міжнародному (універсальному), регіональному, локальному та індивідуальному рівнях. Класичним є виокремлення добровільного, делегованого та змішаного саморегулювання.

Список використаних джерел:

1. Кочин В. В. Цивільно-правові відносини участі суб'єктів підприємництва у саморегулювних організаціях: монографія / В. В. Кочин. – К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2015. – 128 с.
2. Філатова Н. Ю. Саморегулювні організації як суб'єкти цивільного права: монографія / Н. Ю. Філатова. – Х.: Право, 2016. – 240 с.
3. Бордюг Б. Посібник для слухача до курсу «Аналіз регуляторного впливу» [Електронний ресурс] / Бордюг Б., Малюгіна К., Татаревський О. – Режим доступу: <http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/10/Regulatory-impact-analysis-Posibnyk-2007.pdf>.
4. Кологойда О. Саморегулювання професійної діяльності фондового ринку / О. Кологойда // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2012. – Вип. 92. – С. 109–112.
5. Добровольська В. В. Правові засади державного регулювання підприємницької діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / В. В. Добровольська. – Одеса, 2007. – 225 с.
6. Рябченко О. П. Межі та джерела адміністративно-правового регулювання господарських відносин / О. П. Рябченко // Право та управління. – 2010. – № 1.
7. Ogus A. Self-regulation / Anthony Ogus, Emanuela Carbonara. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fratellipedrini.com/wp-content/uploads/2012/01/carbonara1.pdf>.
8. Рекуненко І. І. Особливості діяльності саморегулювних організацій на ринку фінансових послуг / І. І. Рекуненко, Є. П. Бондаренко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми, 2010. – Т. 29. – С. 394–407.
9. Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO) «Цілі та принципи регулювання ринку цінних паперів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iosco.org
10. Бакалінська О. О. Правової проблеми саморегулювання в сфері добросовісної конкуренції / О. О. Бакалінська // Право і суспільство. – 2014. – № 2. – С. 63–69.
11. Махінчук В. М. Приватноправове регулювання підприємницьких відносин в Україні / В. М. Махінчук. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 320 с.
12. Говорун О. В. Саморегулювання господарської діяльності та її співвідношення з державним регулюванням / О. В. Говорун // Економічна теорія та право. – 2015. – № 1 (20). – С. 193–203.
13. Філатова Н. Ю. Саморегулювні організації як суб'єкти цивільного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. Ю. Філатова; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – 21 с.
14. Висновок на проект Закону України «Про саморегулювальні організації» (реєстр. № 10052 від 15.02.2012, внесений народними депутатами України Н. Королевською та М. Катеринчуком) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42550.
15. Крутов В. Розвиток саморегулювання підприємницької та професійної діяльності в Україні як елемент становлення недержавної системи безпеки / В. Крутов // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 9. – С. 68–71.
16. Головка В. Дніпропетровщина: третій сектор не зайвий / В. Головка, В. Ермоленко // Український регіональний вісник. – 2002. – № 40. – С. 7.
17. Болдуєва О. В. Підвищення ролі комерційних банків і саморегулюваних організацій як важливої складової сучасної моделі інфраструктури фондового ринку України / О. В. Болдуєва // Вісник ЖДТУ. – 2011. – № 4 (58). – С. 330–333.

В статье определены различные виды саморегулирования хозяйственной деятельности. Автор предложены следующие разновидности в соответствии с установленными критериями: договорное, корпоративное и институциональное; нормативное и организационное. В зависимости от состава субъектов саморегулирования хозяйственной деятельности выделены уровни саморегулирования: (первичный (индивидуальный, договорное саморегулирование) и вторичный (коллективный, корпоративное саморегулирование)).

Ключевые слова: саморегулирование хозяйственной деятельности, договорное саморегулирование, корпоративное саморегулирование, институциональное саморегулирование, первичный уровень саморегулирования, вторичный уровень саморегулирования.

The article defines the different types of self-regulation of economic activity. The author offered the following types under established criteria: contractual, corporate and institutional; regulatory and organizational. Depending on the subjects level of economic activity of self-regulation: (a primary (individual, contractual self-regulation) and secondary (collective, corporate self-regulation)).

Key words: self-regulation of economic activity, contractual self-regulation, self-regulation of corporate, institutional self-regulation, self-primary level of self-regulation, secondary level of self-regulation.

УДК 346.54

Андрій Захарченко,

канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ДО ПИТАННЯ ПРО ЮРИДИЧНУ ПРИРОДУ УПРАВЛІННЯ ОБ'ЄКТАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ (ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізовано доктринальні позиції щодо юридичної природи управління об'єктами державної власності. Виявлено та охарактеризовано особливі риси управління об'єктами державної власності, що вказують на часткову належність цієї діяльності до предмета господарсько-правового регулювання.

Ключові слова: управління об'єктами державної власності, господарське право, сфера господарювання, суб'єкти господарювання, господарські договори.

Постановка проблеми. Багатоаспектність і складність діяльності, що позначається у законодавстві і науковій літературі як «управління об'єктами державної власності», зумовили появу різних доктринальних позицій щодо юридичної природи цієї діяльності, на основі чого їй даються відповідні характеристики. Кожна із цих позицій спирається на власне теоретичне підґрунтя, сформоване в рамках тієї чи іншої галузі юридичної науки. Як наслідок, висновки, зроблені дослідниками, не завжди узгоджуються між собою, а іноді виключають один одного. Зазначене відбивається й на правозастосовній практиці, що проявляється, зокрема, у застосуванні суперечливих підходів до визначення судової підвідомчості окремих категорій спорів, які виникають у ході управління об'єктами державної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню юридичної природи управління об'єктами державної власності найбільше уваги приділено в науці адміністративного права. Так, в останні роки це питання досліджували українські (В. Л. Пількевич, В. В. Джарти, О. О. Кравчук), а також російські (А. В. Вінницький, С. І. Файнгерш, О. К. Дзібик і ін.) науковці-адміністративісти. Зазначене питання розглядалось також у науці цивільного права, зокрема у працях І. В. Спасибо-Фатеевої та Ю. М. Дзери. До дослідження різних аспектів управління об'єктами державної власності звертались і представники науки господарсько-

го права: О. А. Беляєвич, Г. М. Будурова, О. М. Вінник, О. П. Віхров, С. М. Грудницька, Р. А. Джабраїлов, Г. Д. Джумагельдієва, О. П. Подцерковний, І. А. Селіванова, В. А. Устименко й інші, що вказує на визнання вченими-господарниками наявності в управлінні цими об'єктами низки складників, які належать до предмета господарсько-правового регулювання. Однак єдиного розуміння управління об'єктами державної власності в науці господарського права немає, що вказує на актуальність порушеного питання та доцільність його дослідження.

Метою статті є доопрацювання наукових положень щодо юридичної природи управління об'єктами державної власності на основі дослідження цієї діяльності з позицій науки господарського права.

Виклад основного матеріалу. За однією з наявних у юридичній науці доктринальних позицій управління об'єктами державної власності характеризується як суто адміністративна, розпорядча діяльність, що проявляється у відносинах «влади-підпорядкування» і належить до предмету регулювання адміністративного права. Зокрема, така позиція простежується у висновках відомого радянського вченого-юриста А. В. Венедиктова, котрий зазначав, що управління державним майном, яке здійснюється державними органами у порядку загального керівництва певною галуззю господарства та у порядку безпосереднього

планування і регулювання певного кола державних підприємств, може бути підведено під загальноприйняте у радянській юридичній літературі поняття управління як «адміністративної діяльності», як виконавчо-розпорядчої діяльності органів державного управління [1, с. 328-329]. Схожі характеристики управління державним майном є й у більш пізніх наукових працях радянських учених-цивілістів і адміністративістів. Так, автори монографії «Государственное управление социалистической общенародной собственностью (административно-правовой аспект проблемы)» наголошували, що сутність управління державним майном – адміністративна, і корінь розв'язання проблем, пов'язаних з управлінням суспільним надбанням, можна знайти головним чином в адміністративно-правовому механізмі, що використовується державою [2, с. 87-88].

Один із сучасних дослідників цього питання О. О. Кравчук визначає, що управління державною власністю як об'єкт адміністративно-правового регулювання являє собою нормотворчу й організаційно-розпорядчу діяльність органів виконавчої влади та інших уповноважених суб'єктів з метою владно-організуючого впливу на суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном, яке належить державі [3, с. 53]. В. В. Джарти також наголошує, що управління об'єктами державної власності є особливим видом діяльності адміністративних органів, заснованим на нормах адміністративного права. Але поряд із цим дослідник визнає, що суб'єкти державного управління можуть здійснювати управлінський вплив на об'єкти державної власності як з використанням публічно-правових (адміністративний акт, адміністративний договір), так і з використанням приватноправових інструментів (цивільна угода тощо), що зумовлює існування у даній сфері різних за своєю юридичною природою відносин [4, с. 27, 233].

На наявність в управлінні об'єктами державної власності цивільно-правового складника вказують і окремі представники науки цивільного права. Так, І. В. Спасибо-Фатєєва відзначає, що в управлінні об'єктами державної власності поряд із публічно-правовими є й цивілістичні аспекти, зокрема, це перехід права власності на державне майно в процесі приватизації, передача в оренду об'єктів державної власності, функції з управління корпоративними правами держави [5, с. 428-429]. Російські дослідники Л. О. Грось та В. Д. Ким наголошують, що сприйняття управління власністю публічно-правових утворень як суто адміністративно-правового інституту

поступово змінюється на визнання у ньому цивільно-правових відносин, і констатують, що правові норми, які регулюють таке управління, входять у зміст як адміністративного, так і цивільного права. При цьому пропонується вирізнити: 1) управління діяльністю підприємств (яке, на думку вказаних авторів, є, як правило, адміністративно-правовою функцією); 2) управління майном, переданим підприємству публічно-правовим утворенням і набутих підприємством у результаті підприємницької діяльності, – на праві господарського відання або оперативного управління (переважно цивільно-правова функція). Крім того, Л. О. Грось та В. Д. Ким називають формами цивільно-правового управління публічною власністю передачу майна публічно-правових утворень в оренду та концесію [6, с. 10].

Між тим дослідження управління об'єктами державної власності через призму лише адміністративно-правового або «дуалістичного» підходу є недостатнім для всебічного розкриття юридичної природи цієї діяльності та забезпечення її належного правового регулювання. Так, у першому із цих підходів вбачається, що в управлінні об'єктами державної власності на перший план виходить не адміністративно-владний, а організаційно-майновий елемент, до того ж у ряді випадків підприємства, установи, організації, фізичні особи, які вступають у відносини із суб'єктами управління об'єктами державної власності, не є підпорядкованими цим суб'єктам ані організаційно, ані економічно (переддоговірні та договірні відносини оренди, концесії, приватизації і ін.). Поряд із цим характеристика управління об'єктами державної власності на основі «дуалістичного» підходу, що базується на розмежуванні «вертикальних» та «горизонтальних» відносин, які виникають під час здійснення цієї діяльності, передбачає штучне протиставлення тих її складників, які нерозривно пов'язані між собою і не мають принципової різниці, яка б свідчила про їх різну галузево-правову приналежність.

Розв'язанню низки проблемних питань, що стосуються з'ясування юридичної природи управління об'єктами державної власності, може сприяти дослідження цієї діяльності з урахуванням положень науки господарського права, які базуються не на протиставленні, а на визнанні єдності «вертикальних» і «горизонтальних» організаційно-майнових відносин у сфері господарювання, в тому числі тих, що виникають за участю органів державної влади у зв'язку зі здійсненням права державної власності на засоби виробництва.

Методологічну основу для застосування такого наукового підходу закладено у працях фундаторів третьої школи господарського права. Так, обґрунтовуючи необхідність забезпечення єдності правового регулювання «вертикальних» і «горизонтальних» відносин у сфері господарювання, В. В. Лаптев ще у радянський період наголошував, що соціалістичне господарювання має дві сторони: безпосереднє здійснення господарської діяльності і керівництво нею. Ці дві сторони нерозривно пов'язані, оскільки управління виробництвом є функцією самого виробництва. Соціалістична держава як власник засобів виробництва і носій політичної влади веде господарську діяльність і керує нею, діючи в особі своїх господарських органів [7, с. 5, 18-24]. У такому ракурсі управління державним майном у господарських відносинах розглядалось у радянській науці господарського права, з одного боку, як складник господарського керівництва діяльністю державних підприємств і їх об'єднань, а з іншого – як основа господарської діяльності самих державних підприємств (їх об'єднань) щодо використання цього майна. Ілюстрацією вказаного можуть стати судження В. К. Мамутова, котрий зазначав, що органи господарського керівництва виконують три основні види функцій: планово-регулюючі, оперативно-господарські і організаційні. При цьому до оперативно-господарських функцій вчений відносив здійснення різних актів управління майном (перерозподіл між підпорядкованими підприємствами і виробничими одиницями сировини, матеріалів, обладнання, реалізація і передача надлишкових невикористовуваних матеріалів, сировини і обладнання і ін.) [8, с. 18-19, 34-35, 114-115].

Основні ідеї, закладені у розглянутих теоретичних положеннях, одержали розвиток у працях інших представників науки господарського права. Зокрема, висвітлюючи питання права державної власності, Г. В. Пронська оперувала поняттям «господарське управління окремими частинами державної власності», характеризуючи таке управління як одну з форм реалізації права державної власності поряд із загальним управлінням єдиним фондом державної власності та господарським віданням і оперативним управлінням державним майном [9, с. 610-612]. Таку форму реалізації права державної власності у сфері господарювання виокремлює й О. М. Вінник, обумовлюючи, що господарське управління окремими частинами фонду стосовно засобів виробництва державної власності здійснюється головним чином господарськими міністерствами та відомствами, ФДМУ, державними господар-

ськими об'єднаннями [10, с. 216-218]. Можна припустити, що вживання науковцями у відповідному контексті словосполучення «господарське управління» має на меті позначити таким чином той сегмент управління об'єктами державної власності, що перебуває у господарсько-правовій площині.

Беручи до уваги таку позицію, доцільно конкретизувати, що на часткову приналежність управління об'єктами державної власності до предмета господарсько-правового регулювання вказує сукупність притаманних цій діяльності відповідних рис.

Зокрема, розглядаючи в господарсько-правовому ракурсі коло суб'єктів управління об'єктами державної власності, якими є визначені законодавством органи державної влади, Національна академія наук України, галузеві академії наук та окремі державні господарські організації (ст. 4 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» (далі – Закон про УОДВ) [11]), вбачаємо, що воно цілком вкладається у перелік учасників відносин у сфері господарювання, закріплений ст. 2 Господарського кодексу України (далі – ГК України) [12]. Зазначених суб'єктів наділено сукупністю повноважень, що є засобом здійснення права державної власності, а також належних державі засновницьких і корпоративних прав, які реалізуються, зокрема, й у тих відносинах, що виникають за участі суб'єктів господарювання. Так, суб'єкти управління об'єктами державної власності приймають рішення про створення і припинення державних підприємств, державних господарських об'єднань та господарських товариств, беруть участь в управлінні їхньою діяльністю, надають державне майно в оренду для цілей господарського використання, здійснюють продаж об'єктів державної власності недержавним суб'єктам господарювання та ін. (ст. ст. 5-9, 11-114 Закону про УОДВ). Отже, є підстави говорити про наявність у суб'єктів управління об'єктами державної власності господарської компетенції як визначальної ознаки учасників відносин у сфері господарювання, про яку йдеться у ст. 2 ГК України та наукових джерелах [13, с. 10; і ін.].

З урахуванням того, що одним з аргументів науковців, які вказують на суто адміністративно-владну природу управління об'єктами державної власності, є констатація приналежності суб'єктам управління – органам державної влади – повноважень владного характеру, реалізація яких супроводжується виникненням відносин «влади-підпорядкування», на сучасному етапі зберігають теоретичну і практичну цінність висновки В. К. Мамутова, котрий зазначав, що дер-

жавні органи, які здійснюють господарське керівництво, це вже не суто адміністративні, але адміністративно-господарські чи господарські органи [14, с. 30]. Відносини між державними підприємствами та вищестоящими органами державної влади не тотожні адміністративним, хоч їм і притаманні елементи «влади-підпорядкування», і не тотожні цивільним правовідносинам, хоч і мають, як правило, майновий госпрозрахунковий характер. Один із державних органів у цих правовідносинах виступає як підпорядкований у господарському відношенні, а другий – як такий, що управляє першим у тому ж відношенні. Однак вищестоящий держорган не лише володарює, а нижчестоящий не лише підпорядковується. Здійснення управління вищестоящим госпорганом охоплює виконання низки обов'язків перед підпорядкованими госпорганами, а останні наділено у відносинах з вищестоящим госпорганом низкою прав [8, с. 106-109].

Наведений висновок можна поширити й на діючі нині органи державної влади, що є суб'єктами управління об'єктами державної власності і реалізують надані повноваження у відносинах із суб'єктами господарювання, в тому числі у «вертикальних» відносинах з державними підприємствами і господарськими товариствами, акції (частки) у статутних капіталах яких належать державі. Водночас варто зазначити, що приналежність органів державної влади, які здійснюють управління об'єктами державної власності, до кола учасників господарських відносин натеper визнано й на рівні законодавства, на що вказує, зокрема, наявність у ГК України положень, які закріплюють повноваження зазначених органів стосовно суб'єктів господарювання (ст. 22, ч. 4 ст. 67, ч. 2 ст. 70, ст. ст. 73-77, ч. 5 ст. 79, ч. 3 ст. 86, ч. 5 ст. 89, ст. ст. 119-124, і ін.).

Звертаючись до господарсько-правового аналізу основних положень щодо об'єктів державної власності, стосовно яких здійснюється управління, необхідно зазначити, що до числа таких об'єктів належать і ті, що перебувають у сфері господарювання – виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання і враховуються в передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. Зокрема, це стосується названих у ст. 141 ГК України таких об'єктів, як цілісні майнові комплекси державних підприємств та їх структурних підрозділів, нерухоме майно, інше окреме індивідуально визначене майно державних підприємств, акції (частки) держави у майні суб'єктів господарювання різних форм власності, а також майна, закріпленого за державними устано-

вами і організаціями з метою здійснення необхідної господарської діяльності, та майна, переданого в безоплатне користування самоврядним установам і організаціям або в оренду для використання його у господарській діяльності. Водночас аналіз Закону про УОДВ та інших правових актів із питань управління об'єктами державної власності з урахуванням критеріїв належності майна до сфери господарювання, передбачених ч. 1 ст. 139 ГК України, вказує на те, що до кола об'єктів державної власності у сфері господарювання також входить: майно державних господарських об'єднань; державне майно, що належить на правах господарського відання і користування акціонерним товариствам, єдиним засновником і акціонером яких є держава, а також дочірнім підприємствам цих акціонерних товариств; державне майно, яке перебуває на балансі господарських товариств, створених у процесі корпоратизації та приватизації, і не увійшло до їх статутних капіталів; державне майно, передане суб'єктам господарювання на підставі договорів, відмінних від договору оренди (договори концесії, лізингу, про спільну діяльність і ін.).

Поряд із поняттям державного майна у сфері господарювання ГК України оперує щодо окремих об'єктів державної власності й такими поняттями, як «об'єкти господарського призначення» (ч. 3 ст. 141) та «господарські об'єкти» (ч. 3 ст. 283). Визначення цих понять Кодекс не містить, проте, виходячи із значення відповідних слів, можна припустити, що вони позначають не всі об'єкти державної власності у сфері господарювання, а лише ті, які за своїми властивостями призначені для використання саме у цій сфері (виробничі будівлі, складські приміщення, обладнання, устаткування, інвентар, вантажні транспортні засоби і ін.). Іноді об'єкти господарського призначення можуть тимчасово перебувати і поза сферою господарювання. Зокрема, це стосується об'єктів господарського призначення, які залишаються після ліквідації державних господарських організацій або переходять у державну власність за рішенням суду як безхазяйне чи конфісковане майно (абз. 8, 10 ч. 1 ст. 3 Закону про УОДВ). У таких випадках відповідно до функціонального призначення цих об'єктів та вимог, встановлених законодавством, вони знов залучаються у сферу господарювання, зокрема, шляхом: 1) передачі до статутного капіталу новостворюваних або діючих господарських організацій; 2) передачі в оренду; 3) приватизації або відчуження іншим визначеним законом способом. Як приклад такого рішення можна навести розпорядження Кабінету Міністрів України, згідно з яким

передбачено передачу майна, що залишилось після ліквідації ВАТ «Укрпродконтракт», до сфери управління Держкомрезерву для створення на основі цього майна державного підприємства [15].

До числа об'єктів досліджуваної діяльності належать і об'єкти державної власності, які за своїм функціональним призначенням можуть використовуватись як у сфері господарювання, так і в інших сферах суспільного життя. Зокрема, таким є нерухоме майно, закріплене за органами державної влади, державними бюджетними установами та організаціями, які не здійснюють господарську діяльність. У разі, коли це майно не використовується такими органами (установами, організаціями) для виконання своїх функцій, за рішенням уповноважених суб'єктів управління об'єктами державної власності воно може залучатись у сферу господарювання, зокрема, шляхом передачі суб'єктам господарювання в оренду для одержання додаткових коштів та досягнення інших цілей. Придатним для залучення у сферу господарювання може бути й нерухоме майно, що залишається після ліквідації державних господарських організацій, а також об'єкти незавершеного будівництва, які з різних причин не закріплені за суб'єктами господарювання.

Внаслідок залучення об'єктів державної власності у сферу господарювання діяльність суб'єктів управління об'єктами державної власності спрямовується й на певне коло суб'єктів господарювання, що зазнають прямого чи опосередкованого організаційного впливу з боку суб'єктів управління. Залежно від підстав і характеру такого впливу цих суб'єктів господарювання можна умовно поділити на дві групи: 1) господарські організації державного сектору економіки, а також інші господарські організації з державною часткою у статутному капіталі, щодо яких суб'єкти управління здійснюють належні державі права засновника (корпоративні права); 2) господарські організації і фізичні особи-підприємці, які вступають у відносини із суб'єктами управління об'єктами державної власності з приводу володіння і використання окремих об'єктів державної власності на договірній основі або на інших правових підставах, а також із приводу придбання цих об'єктів у власність.

У разі розгляду з позицій науки господарського права змісту управління об'єктами державної власності постає питання щодо критеріїв виокремлення тих складових частин досліджуваної діяльності, які перебувають у площині господарсько-правового регулювання. Виходячи з того, що предметом такого регулювання є відносини, які

виникають за участю суб'єктів господарювання у процесі організації (керівництва) та здійснення господарської діяльності (що визнається як на рівні доктринальних джерел [16, с. 20-44; 17, с. 43-48; і ін.], так і на рівні ГК України), здається логічним і допустимим вважати такими критеріями: 1) суб'єктний склад відносин, які виникають під час здійснення певних видів діяльності, що охоплюються управлінням об'єктами державної власності (суб'єкти управління об'єктами державної власності та суб'єкти господарювання); 2) сфера існування цих відносин (організація та здійснення господарської діяльності).

Використання цих критеріїв у рамках аналізу змісту управління об'єктами державної власності дає підстави виокремити у цій діяльності такі складники господарсько-правового характеру: а) створення господарських організацій на базі об'єктів державної власності, участь в управлінні діяльністю таких організацій та їх припинення; б) надання об'єктів державної власності в оренду суб'єктам господарювання; в) забезпечення створення і використання об'єктів державної власності на засадах державно-приватного партнерства; г) приватизація об'єктів державної власності за участю суб'єктів господарювання; ґ) продаж окремих об'єктів державної власності суб'єктам господарювання іншими способами; д) забезпечення збереження об'єктів державної власності, які не увійшли до статутних капіталів і перебувають на балансі господарських товариств, створених у процесі приватизації та корпоратизації.

Здійснення управління об'єктами державної власності за вказаними напрямками має зовнішній прояв у різних правових і організаційних формах, в тому числі у прийнятті суб'єктами управління правових актів індивідуальної дії, що є підставами виникнення зобов'язань, які позначаються у науці господарського права та законодавстві як господарські зобов'язання – зобов'язання, що виникають між суб'єктами господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання, в силу яких один суб'єкт (зобов'язана сторона) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо) або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку (ч. 1 ст. 173 ГК України). Зокрема, прийняття уповноваженими суб'єктами управління об'єктами

державної власності наказів (розпоряджень) про надання державним підприємствам згоди на відчуження, списання або вчинення інших майнових операцій щодо закріплених за підприємствами об'єктів державної власності має наслідком виникнення зобов'язань, у рамках яких ці підприємства здійснюють відповідні майнові операції у встановленому законодавством порядку, звітуючи суб'єктам управління про виконані дії, а суб'єкти управління здійснюють контроль за дотриманням державними підприємствами такого порядку та цільовим використанням коштів, отриманих підприємствами у результаті вчинення окремих майнових операцій.

Однією з правових форм управління об'єктами державної власності є укладення господарських договорів, сторонами яких виступають суб'єкти управління об'єктами державної власності та суб'єкти господарювання державного і недержавного секторів економіки. Залежно від ролі, яку виконують такі договори у процесі управління об'єктами державної власності, їх можна умовно розподілити на основні та допоміжні.

До числа основних господарських договорів, що укладаються в ході управління об'єктами державної власності, належать договори, які виконують у цій діяльності самостійну роль, опосередковуючи зміну правового режиму об'єктів державної власності. Такими договорами на тепер є: договори оренди; договори концесії; договори про спільну діяльність; договори управління майном; договори зберігання; договори доручення на здійснення функцій з управління корпоративними правами держави; договори купівлі-продажу; засновницькі договори.

Допоміжними договорами, що укладаються в ході досліджуваної діяльності, можна вважати ті, які створюють передумови для укладення (виконання) основних договорів і безпосередньо не мають наслідком зміну правового режиму об'єктів державної власності. Зазначене стосується договорів на проведення оцінки об'єктів державної власності, договорів про розроблення документації із землеустрою у процесі приватизації об'єктів державної власності, договорів щодо проведення підготовки об'єктів до приватизації та їх продажу та ін.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави для висновку, що юридична природа управління об'єктами державної власності є неоднорідною: зазначена діяльність має комплексний міжгалузевий характер і належить до предметів регулювання різних галузей права, в тому числі господарського.

Характерними рисами управління об'єктами державної власності, що вказують на часткову приналежність цієї діяльності до предмета господарсько-правового регулювання, є такі.

1. Суб'єкти управління об'єктами державної власності виступають носіями господарської компетенції – сукупності повноважень, що є засобом здійснення права державної власності, а також належних державі засновницьких і корпоративних прав і реалізуються у відносинах із суб'єктами господарювання.

2. Діяльна здатність суб'єктів управління об'єктами державної власності спрямована, зокрема: а) на об'єкти державної власності, що перебувають у сфері господарювання або за своїми властивостями можуть чи повинні залучатись до цієї сфери; б) на господарські організації державного сектору економіки, інші господарські організації з державною часткою у статутному капіталі, а також на суб'єктів господарювання, які вступають у відносини із суб'єктами управління об'єктами державної власності з приводу володіння і використання об'єктів державної власності на підставі договорів чи на інших правових підставах та з приводу придбання цих об'єктів у власність.

3. Зміст управління об'єктами державної власності включає такі складові, як: а) створення господарських організацій на базі об'єктів державної власності, участь в управлінні діяльністю таких організацій та їх припинення; б) надання об'єктів державної власності в оренду суб'єктам господарювання; в) забезпечення створення і використання об'єктів державної власності на засадах державно-приватного партнерства; г) приватизація об'єктів державної власності за участю суб'єктів господарювання; г) продаж окремих об'єктів державної власності суб'єктам господарювання іншими способами; д) забезпечення збереження об'єктів державної власності, які не увійшли до статутних капіталів і перебувають на балансі господарських товариств, створених у процесі приватизації та корпоратизації.

4. Здійснення управління об'єктами державної власності за вказаними напрямками має зовнішній прояв у різних правових і організаційних формах, в тому числі у прийнятті суб'єктами управління правових актів індивідуальної дії, що є підставами виникнення господарських зобов'язань, а також в укладенні щодо об'єктів державної власності господарських договорів.

Проведений аналіз не вичерпує всього комплексу питань, що стосуються з'ясування юридичної природи управління об'єктами

державної власності. Вищенаведені положення, які характеризують цю діяльність, можуть стати підґрунтям для подальшої наукової дискусії та опрацювання шляхів удосконалення господарсько-правового регулювання зазначеної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / отв. ред.: Райхер В.К. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 839 с.
2. Государственное управление социалистической общенародной собственностью (административно-правовой аспект проблемы) / [Козлов Ю. М., Побежимова Н. И., Резвых В. Д., Юсупов В. А.] ; под ред.: Козлова Ю. М. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 271 с.
3. Кравчук О. О. Адміністративно-правове регулювання управління державною власністю в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. О. Кравчук ; Нац. техніч. ун-т України «Київський політехнічний інститут». – К., 2014. – 460 с.
4. Джарти В. В. Управління об'єктами державної власності в Україні: правова природа та механізм реалізації : монографія / В. В. Джарти. – Харків: Діа плюс, 2014. – 270 с.
5. Цивільне право : підручник: у 2-х т. / [В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
6. Грось Л. А. Проблемы правового регулирования управления публичной собственностью: Анализ правовых актов Российской Федерации и Хабаровского края / Л. А. Грось, В. Д. Ким // Юрист. – 2005. – № 11. – С. 10–20.
7. Лаптев В. В. Предмет и система хозяйственного права / В. В. Лаптев. – М.: Юридическая литература, 1969. – 175 с.
8. Мамутов В. К. Предприятие и вышестоящий хозяйственный орган / В. К. Мамутов. – М.: Юрид. лит., 1968. – 240 с.
9. Пронська Г. В. Вибране / Г. В. Пронська. – К.: Освіта України, 2013. – 696 с.
10. Вінник О. М. Господарське право : навчальний посібник / О. М. Вінник. – 2-ге вид., змін, та доп. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 766 с.
11. Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21 вересня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 46. – Ст. 456. – (Із змінами).
12. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144. – (Із змінами).
13. Щербина В. С. Суб'єкти господарського права: монографія / В. С. Щербина. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 264 с.
14. Мамутов В. К. Компетенция государственных органов в решении хозяйственных вопросов промышленности / В. К. Мамутов. – М.: Юрид. лит., 1964. – 267 с.
15. Про передачу до сфери управління Держкомрезерву майна, що залишиться після ліквідації ВАТ «Укрпродконтракт» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 червня 1999 р. № 586-р [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-99-%D1%80>.
16. Лаптев В. В. Предмет и система хозяйственного права / В. В. Лаптев. – М.: Юридическая литература, 1969. – 175 с.
17. Знаменский Г. Л. Хозяйственное законодательство Украины: формирование и перспективы развития / Г. Л. Знаменский. – К.: Наукова думка, 1996. – 56 с.

В статті проаналізовані доктринальні позиції стосовно юридичної природи управління об'єктами державної власності. Виявлені та охарактеризовані особливі риси управління об'єктами державної власності, що вказують на частинну належність цієї діяльності до предмету господарсько-правового регулювання.

Ключевые слова: управление объектами государственной собственности, хозяйственное право, сфера хозяйствования, субъекты хозяйствования, хозяйственные договоры.

The article analyzes the doctrinal positions about the legal nature of state property management. Special features of state property management pointing on partial belonging of this activity to the subject of economic and legal regulation are detected and characterized.

Key words: state property management, economic law, field of activity, business entities, business contracts.

УДК 346.9

Олександр Хрімлі,

канд. юрид. наук, докторант сектору
проблем реалізації господарського законодавства
Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України

ІНВЕСТИЦІЙНИЙ МІЖНАРОДНИЙ АРБІТРАЖ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ПРАВ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИТОРІВ

У статті проаналізовано Вашингтонську Конвенцію «Про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами» 1965 р. та виявлено особливості вирішення інвестиційних спорів за участю іноземних інвесторів за допомогою інвестиційного міжнародного арбітражу. Автор зазначає, що інвестиційний міжнародний арбітраж є законодавчо-договірною формою захисту прав інвесторів у сфері господарювання.

Ключові слова: Вашингтонська Конвенція, інвестиційний спір, іноземний інвестор, інвестиційний міжнародний арбітраж, захист прав інвесторів у сфері господарювання.

Постановка проблеми. Аналіз питань, що виникають під час вирішення інвестиційних спорів за участю іноземного інвестора, показує доцільність дослідження норм міжнародних договорів з урахуванням того, що проблема співвідношення та взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права є однією з найважливіших у сфері правового регулювання вирішення такої категорії інвестиційних спорів.

Ст. 26 Закону України «Про режим іноземних інвестицій» передбачає, що спори між іноземними інвесторами і державою з питань державного регулювання іноземних інвестицій та діяльності підприємств з іноземними інвестиціями підлягають розгляду в судах України, якщо інше не визначено міжнародними договорами України. Згідно зі ст. 10 Цивільного Кодексу України чинний міжнародний договір, який регулює цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, є частиною національного цивільного законодавства України.

Одним з основних документів для вирішення інвестиційних спорів на міжнародному рівні є Конвенція «Про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами» 1965 р. [1] (далі – Вашингтонська Конвенція), яку Україна підписала 3 квітня 1998 р. і Законом України № 1543-III від 16 березня 2000 р. ратифікувала без будь-яких застережень.

Вашингтонською Конвенцією було створено Міжнародний центр з вирішен-

ня інвестиційних спорів (далі – «ICSID» – International Centre for Settlement of Investment Disputes) з постійним місцем розташування у Вашингтоні. ICSID розглядає спори у порядку інвестиційного арбітражу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці інвестиційного міжнародного арбітражу присвячені публікації українських та зарубіжних науковців і практиків, таких як: С. А. Войтович, М. М. Мальський, Т. В. Сліпачук, Ю. С. Черних, Д. Грищенко, О. Шевчук, А. В. Силич, К. Шроєр, Р. Д. Бішоп, Д. Кройфорд, Н. Рубінс, Н. Кінзелла, Т. Вайлер, Н. Блекебі, Ж-К. Хонлет, Д. Борг, З. Дуглас, та інших. Разом із тим низці питань, що пов'язані з вирішенням інвестиційних спорів за участю іноземних інвесторів, приділяється недостатньо уваги, проте ці питання потребують більш детального дослідження.

Мета статті – проаналізувати Вашингтонську Конвенцію та виявити особливості вирішення інвестиційних спорів за участю іноземних інвесторів за допомогою інвестиційного міжнародного арбітражу.

Виклад основного матеріалу. Вашингтонська Конвенція є одним із перших універсальних багатосторонніх міжнародно-правових документів, який призначений для регулювання відносин між державами і суб'єктами національного права окремих держав. Виключною сферою дії цього акта є інвестиційні спори, які виникають між інвестором і урядом приймаючої країни з при-

воду тлумачення угод про ввіз капіталовкладень або націоналізації майна, пов'язаного зі здійсненням інвестицій. «Вашингтонська конвенція «Про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами» від 18 березня 1965 р. вперше встановила універсальний міжнародно-правовий засіб вирішення такої категорії спорів. Для приведення в дію механізму, встановленого цією конвенцією, не потрібно ні наявності системи страхування іноземних інвестицій, ні укладення двосторонніх міжнародних угод про їх захист. Взяття участі в конвенції дає можливість прийняти передбачену нею процедуру вирішення спорів у будь-коли, коли йдеться про іноземні приватні інвестиції і коли сторонами в спорі виступають держави та іноземна особа» [2, с. 83].

Вашингтонська Конвенція розглядає дві основні форми вирішення спорів: примирення сторін або, якщо не була досягнута згода протягом трьох (шести) місяців від отримання письмового повідомлення з точним викладенням позиції щодо предмету спору, арбітражне провадження. Вашингтонська Конвенція містить процедурні правила для порушення провадження в справі, для слухань із питань примирення сторін і для проведення арбітражу. До компетенції ICSID входить вирішення правових спорів, які виникають із відносин, пов'язаних з інвестиціями, між Договірною державою (або будь-яким уповноваженим органом Договірної держави, про який повідомлено Договірною державою ICSID) й особою іншої Договірної держави за умови наявності письмової згоди учасників спору про передачу такого спору для вирішення ICSID. Тобто підставою для розгляду спорів може бути тільки письмова заява сторін, яка, як зазначено в преамбулі документа, «являє собою зобов'язальну угоду, що потребує, зокрема, щоб рекомендації примирювача враховувалися повною мірою, а арбітражні рішення виконувалися». Досягнення такої згоди позбавляє сторони права відмовитися від неї в односторонньому порядку. Згода на передачу спору на розгляд у ICSID має бути добровільною, без будь-якого втручання третьої сторони. «Необхідність письмової згоди приймаючої інвестиції держави стала ключовим фактором для популярності цього документа, адже завдяки цьому положенню обсяг компетенції центру досить широкий, але жодним чином не обмежує імунітет приймаючої держави. Саме це й зумовило велику кількість учасників» [3, с. 129].

Специфіка інвестиційного міжнародного арбітражу полягає в тому, що здебільшого роль арбітражного застереження фактично

відіграє відповідна міжнародна угода України з іншою державою про сприяння та захист іноземних інвестицій. «До часів перших двосторонніх угод про захист інвестицій інвестор міг захищати свої права хіба що у національних судах. Право на звернення до міжнародних судових органів виникало виключно у разі вичерпання усіх засобів національного захисту» [4].

Україна є членом багатьох міжнародно-правових договорів у тому числі у сфері захисту і сприяння інвестицій, які на сьогодні підписані й набули чинності. Кожна з таких угод містить положення про порядок вирішення інвестиційних спорів між державою та інвестором іншої країни. Треба зазначити, що положення про розгляд ICSID інвестиційних спорів були включені до двосторонніх договорів України ще до того, як Україна приєдналася до Вашингтонської Конвенції. «На практиці, як правило, умову про звернення до ICSID містять двосторонні інвестиційні угоди про сприяння та захист іноземних інвестицій. Право на звернення до ICSID має досить широке коло осіб, причому за головний критерій тут відповідає місце інкорпорації інвестора, яке має відрізнитися від місця капіталовкладення» [5, с. 86]. Наприклад, ст. 9 Угоди між Україною і Республікою Австрія про сприяння та взаємний захист інвестицій від 8 листопада 1996 р. [6] передбачає, що у разі неможливості вирішення спору мирним шляхом протягом трьох місяців спір може бути вирішено або арбітражним судом відповідно до положень Конвенції про вирішення спорів стосовно інвестицій між державою та іноземними особами 1965 р., або арбітражним судом ad hoc. Ст. 9 Угоди між урядом України та Урядом Французької Республіки про взаємне сприяння і взаємний захист [7] встановлює таку норму: у разі не врегулювання спору між інвестором і державою протягом шести місяців мирним шляхом спір може бути переданий до арбітражу Міжнародного центру з вирішення інвестиційних спорів, створеного згідно з Конвенцією про вирішення спорів стосовно інвестицій між державою та іноземними особами 1965 р.

Вашингтонська Конвенція передбачає низку умов, на які доцільно звернути особливу увагу.

По-перше, відповідно до п. 2 ст. 25 Вашингтонської Конвенції, учасником спору може бути юридична особа іншої держави, ніж держава – учасник спору, а також будь-яка юридична особа, яка має національність держави, що домовляється, сторони спору, але яку сторони домовились уважати суб'єктом національного права іншої договірної держави, через існуючий іноземний

контроль. Найчастіше це держава сторо-ни спору, що визначається за колізійною прив'язкою права, яке застосовуватиметься (місце інкорпорації, місце здійснення основної діяльності, місце знаходження органу управління). Якщо одна зі сторін заперечує компетенцію ICSID щодо спорів, які впливають безпосередньо з інвестицій, між державою, яка домовляється, і громадянином іншої договірної держави, то це питання може бути розв'язане арбітражним судом (ст. 41) й оскаржене згодом (ст. 52) у спеціально створеному для цього комітеті. Такий комітет складається з осіб, обраних Адміністративною радою ICSID з групи арбітрів згідно з Вашингтонською Конвенцією (ст. 52).

По-друге, згідно зі ст. 26 Вашингтонської Конвенції згода сторін про передачу ICSID спору для вирішення методом арбітражу означає, якщо не передбачено іншого, обов'язковість такої згоди та відмову від використання інших засобів вирішення спорів. Будь-яка договірна держава вправі вимагати попереднього звернення до національних адміністративних або судових засобів вирішення спорів в якості умови згоди про передачу спору для арбітражного розгляду.

По-третє, відповідно до ст. 27 Вашингтонської Конвенції жодна з держав-учасниць не надаватиме дипломатичного захисту або не висуватиме претензії, якщо інша держава не виконає рішення ICSID. «Значення Вашингтонської конвенції полягає в тому, що вона створила умови для відходу держав від практики реалізації ними права на дипломатичний захист своїх інвесторів» [8, с. 136]. Згідно з п. 1 ст. 27 держава-учасник Вашингтонської Конвенції може вжити тих чи інших заходів у інтересах свого інвестора, справа якого розглядається в ICSID, тільки після прийняття рішення в конкретній справі й тільки у разі, якщо протилежна сторона відмовилася виконувати арбітражне рішення.

По-четверте, суттєву умову містить ст. 42: арбітраж розглядає спір, згідно з нормами права, відповідно до згоди сторін. У разі відсутності згоди сторін Арбітраж застосовує право Договірної держави, що виступає як сторона в спорі, а також норми міжнародного права, які можуть бути застосовані. Арбітраж не вправі приймати невизначені рішення (рішення *non liquet*), посилаючись на відсутність або неясність правових норм.

По-п'яте, ст. 53 встановлює, що рішення Арбітражу є зобов'язуючим для сторін і не підлягає апеляції або іншому способу оскарження, за винятком тих, які передбачені в цій Конвенції. Кожна зі сторін зобов'язана підкоритись та здійснювати дії, що відповідають вимогам рішення Арбітражу, за винят-

ком випадків, коли виконання рішення було призупинено відповідно до положень даної Конвенції.

Таким чином, Вашингтонська Конвенція заклала інституційні основи правового механізму вирішення інвестиційних спорів, який може слугувати гарантією для іноземних інвесторів проти тиску з боку держави та процесуальних зловживань інших сторін. «Виходячи з положень Вашингтонської конвенції та практики діяльності ICSID можна зробити висновок, що захист іноземних інвестицій є комплексним механізмом, а вирішення інвестиційних спорів становить невід'ємну частину цього механізму» [9, с. 214].

Проведений аналіз свідчить, що однією з основних особливостей захисту прав іноземних інвесторів є те, що іноземні інвестори мають більше можливостей у процесі реалізації права на захист. Це право звертатися в національні суди України і в третейський суд або міжнародний комерційний арбітраж, а також право на розгляд справ у інвестиційному міжнародному арбітражі. Тобто іноземні інвестори не обмежені тільки національними судами, а мають право звертатися до міжнародних інституцій, до яких належить інвестиційний міжнародний арбітраж.

Висновки

Підводячи підсумок, доцільно зазначити, що інвестиційний міжнародний арбітраж є законодавчо-договірною формою захисту прав інвесторів у сфері господарювання, тобто порядок застосування цієї форми захисту прав передбачено інвестиційним законодавством України, а також нормами міжнародних договорів, які є невід'ємною частиною національного законодавства України, проте застосовується ця норма на підставі тільки письмової заяви сторін, яка, як зазначено в преамбулі документа, «являє собою зобов'язальну угоду, що потребує, зокрема, щоб рекомендації примирювача враховувалися повною мірою, а арбітражні рішення виконувалися».

Список використаних джерел:

1. Про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами : Конвенція від 18.05.1965 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_060.
2. Волова Л. И. Механизм разрешения международных инвестиционных споров / Л. И. Волова // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2010. – Том 8. – № 1. – С. 80–86.
3. Евтеева М. С. Международные двусторонние инвестиционные соглашения / М. С. Евтеева. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 280 с.

4. Affidavit of M. Sornarajah in Council of Canadians, CUPV and the Charter Committee on Poverty Issues v. Canada – P. 4 at http://ita.law.uvic.ca/documents/sornarajah_affidavit.pdf.

5. Силич А. В. Вирішення інвестиційних спорів у міжнародних організаціях / А. В. Силич // Управління розвитком. – 2014. – № 6 (169). – С. 84–86.

6. Угода між Україною і Республікою Австрія про сприяння та взаємний захист інвестицій : Угода від 08.11.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/040_721.

7. Угоди між урядом України та Урядом Французької Республіки про взаємне сприяння і взаємний захист : Угода від 03.05.1994 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/250_414.

8. Sella P. Dealing with Investment Problems: the World Bank and the International Centre for Settlement of Investment Disputes // International Control of Investment / The Dusseldorf Conference on Multinational Corporations. – N.Y.: Washington, L., 1973. – 136 p.

9. Костилен О. М. Багатостороння система вирішення інвестиційних спорів як інституційно-правовий механізм захисту іноземних інвестицій / О. М. Костилен // Вісник Маріупольського університету. – 2013. – Вип. 5. – С. 211–215. – Серія: Право.

В статтє проанализирована Вашингтонская Конвенция «О порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами» 1965 г. и выявлены особенности решения инвестиционных споров с участием иностранных инвесторов с помощью инвестиционного международного арбитража. Автор отмечает, что инвестиционный международный арбитраж является законодательно-договорной формой защиты прав инвесторов в сфере хозяйствования.

Ключевые слова: Вашингтонская Конвенция, инвестиционный спор, иностранный инвестор, инвестиционный международный арбитраж, защита прав инвесторов в сфере хозяйствования.

The article analyzes the Washington Convention «On the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other» 1965 and there are revealed the peculiarities of the decision of investment disputes involving foreign investors through the investment of international arbitration. The author notes that the investment is international arbitration legal and contractual form of investor protection in the area of economic.

Key words: Washington Convention, investment dispute, foreign investor, investment international arbitration, investor protection in the area of economic.



УДК 346.1

Роман Шабанов,

докт. юрид. наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін,
господарського та трудового права
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Микола Ждан,

канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
господарського та трудового права
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ЩОДО ПОНЯТТЯ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Досліджено поняття господарсько-правових засобів державного регулювання економіки за законодавством України. Вказано, що господарсько-правові засоби державного регулювання можна визначити як засоби впливу держави на сферу підприємництва з метою створення або забезпечення умов діяльності суб'єктів підприємництва відповідно до прийнятої національної економічної політики. До господарсько-правових засобів державного регулювання економіки віднесено правові прямі та непрямі засоби. Зроблено висновок про те, що особливість прямих засобів полягає в тому, що їм властиво безпосередніми владними регуляторами примушувати суб'єкта господарювання діяти певним чином у господарському середовищі, а непрямі засоби – це ті регулятори економічного середовища, які стимулюють ефективне господарювання і додають економічної вигоди поведінці, яка є бажаною для суспільства і держави.

Ключові слова: засоби державного регулювання, господарська діяльність, прямі засоби, непрямі засоби, державне замовлення, ліцензування.

Постановка проблеми. Однією з основних функцій держави є організація життя в суспільстві з метою забезпечення умов для нормальної його життєдіяльності. Відповідно до ст. 5 Господарського кодексу України (далі – ГК України) державне регулювання макроекономічних процесів в оптимальному поєднанні з ринковим саморегулюванням економічних відносин є основною умовою встановлення господарського правового порядку в Україні. Державне регулювання покликане компенсувати недоліки ринкового саморегулювання економіки. Його конкретні напрями, масштаби та методи визначаються характером і гостротою соціально-економічних проблем у певний період. Так, ст. 12 ГК України визначає засоби державного регулювання господарської діяльності, де вказано, що держава для реалізації економічної політики, виконання цільових економічних та інших програм і програм економічного і соціального розвитку застосовує різноманітні засоби і механізми регулювання господарської діяльності [1]. Відповідно, забез-

печення органічного поєднання механізмів ринкового саморегулювання та господарсько-правових засобів державного регулювання є запорукою економічного і соціального розвитку країни. При цьому необхідно зазначити, що оптимальність забезпечення такого поєднання напряму залежить від діяльності державних органів. Особливо важливе таке гармонічне поєднання в сучасний період, коли Україна чітко окреслила мету євроінтеграції.

Метою статті є дослідження поняття господарсько-правових засобів державного регулювання економіки за законодавством України.

Виклад основного матеріалу. Провідна роль держави та її здатність регулювати деякі економічні процеси залежать від зв'язку економіки і політики, від розроблення економічної політики. Держава є стрижнем наявної суспільної системи, вона концентрує владу, санкціонує існування всіх інших недержавних інститутів, формулює принципи

та організовує форми суспільного життя, утворюючи основу інституційної ієрархії. Економічна політика держави стала складною ланкою і необхідним елементом ринкової системи. «Видима рука» уряду повинна регулювати «невидиму руку» конкуренції, про яку писав А. Сміт [2].

І. М. Ямкова зазначає, що Україна є державою з ринковою економікою, в якій ринок володіє об'єктивно властивими йому недоліками, які неможливо усунути без допомоги держави. Ринок і держава є двома взаємодіючими системами, відносини яких регулюються певними правовими засобами. Держава встановлює правові засади та засоби ринку, у межах яких суб'єкти господарювання мають певну свободу. Ці типові засади, перш за все, стосуються конкурентної поведінки, управлінських відносин, дозвільної системи і ліцензування, реклами й охорони навколишнього природного середовища. Ці засади та засоби закріплюються нормами законів України і різняться за ступенем обмеження господарської діяльності, але всі вони слугують встановленню певного господарського правопорядку в державі. Таким чином, держава за допомогою правових норм здійснює безліч форм впливу на суб'єктів господарської діяльності – від встановлення певних обмежень до державної підтримки [3].

У цьому аспекті як елемент державного впливу на підприємництво державне регулювання реалізується шляхом використання регулятивних повноважень, наданих державним органам. У системі державного впливу на економіку регулювання і відповідні його організаційно-правові заходи знаходяться між заходами безпосереднього державного контролю і опосередкованими контрольними механізмами.

Н. О. Саніахметова зазначає, що регулювання економіки є інструментом, що використовується державою для впливу на господарську діяльність, але це не єдиний інструмент, що використовується з такою метою. Воно ґрунтується на законодавстві, але ця характеристика притаманна не тільки йому, а більшості засобів державного впливу на економіку. Водночас відмінною особливістю законодавства, що становить основу регулювання економіки, є його здебільшого імперативний характер. Регулювання – це форма державного впливу на економіку, у разі порушення вимог якої, встановлених законодавством, може бути застосована відповідальність. Воно в цілому спрямоване на певне звуження можливостей вибору того чи іншого варіанта поведінки [4, с. 57]. За визначенням Н. О. Саніахметової, державне регулювання економіки – це заснована на за-

конодавстві одна з форм державного впливу на економіку, яка реалізується за допомогою встановлення державними органами правил, спрямованих на коригування господарської діяльності фізичних і юридичних осіб, підкріплених можливістю застосування правових санкцій у разі їх порушення [5, с. 3].

На думку ж Е. І. Харитонової, під державним регулюванням слід розуміти загальний благоустрій суспільних відносин у певній галузі економіки, який проводиться відповідно до вимог законодавства шляхом непрямого впливу на господарську діяльність суб'єктів економічних відносин, встановлення загальних правил, нормативів, стандартів щодо певного виду господарської діяльності, а також правових засад юридичної відповідальності за їх порушення, контролю за їх виконанням, створення та забезпечення ефективного функціонування фінансової і податкової систем, обмеження монополізму тощо [6, с. 13].

Н. Н. Вознесенська вважає, що мета державного регулювання економіки – забезпечення реалізації та захист публічних інтересів, таких як оборона і безпека держави, захист прав людини і громадянина, захист соціально-незахищених верств населення, охорона навколишнього середовища і, як наслідок, забезпечення гарантії прав людини і громадянина, закріпленої Конституцією України [7, с. 339].

Варто відзначити, що важливою характеристикою регулювання економіки, на відміну від інших елементів державного впливу на неї, слід вважати те, що воно здійснюється шляхом застосування норм, які забезпечуються реалізацією санкцій. Державне регулювання в основному не ґрунтується на економічних стимулах для досягнення мети. Інші інструменти державного впливу на економіку (оподаткування, субсидування) спрямовані на зміни у діяльності суб'єктів шляхом застосування економічних стимулів або використання інших прийомів (наприклад, поширення державними органами інформації, що впливає на поведінку у сфері економіки).

У цьому сенсі державне регулювання економіки за законодавством України здійснюється завдяки комплексу господарсько-правових засобів.

Слід підкреслити, що для цього необхідні засоби правового регулювання господарської діяльності та метод державного впливу на економіку. Засоби правового регулювання господарської діяльності є суто теоретичним поняттям, що застосовується для відстоювання галузевої специфіки господарського права.

У свою чергу, метод державного впливу на економіку має суто практичний сенс, оскільки дозволяє виробити зміст державної

економічної політики для цілей подальшого правового закріплення. Методи державного впливу на економіку складаються з певного набору засобів регулювання. Так, метод легалізації господарської діяльності включає такі засоби, як реєстрація суб'єктів господарювання, ліцензування, одержання документів дозвільного характеру, а метод монетарного регулювання – регулювання цін і тарифів, облікову політику, встановлення норм резервування і капіталізації фондів суб'єктів господарювання та інші.

При цьому потрібно зазначити, що не існує єдиної точки зору щодо методу державного впливу на економіку. Так, В. С. Щербина розуміє його комплексно, як сукупність методів автономних рішень (узгодження, дозвіл), обов'язкових розпоряджень (наказ, заборона) і рекомендацій [8]. Г. Л. Знаменський же виділяє єдиний метод господарсько-правового регулювання – рівне підпорядкування суб'єктів суспільному господарському порядку [9].

Ст. 12 ГК України закріплює основні засоби регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, зокрема: державне замовлення; ліцензування, патентування і квотування; технічне регулювання; застосування нормативів і лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій.

Перелік засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання не є вичерпним, оскільки зазначені засоби не закріплюють усього різноманіття інструментів впливу на господарську діяльність. Зокрема, у ст. 12 ГК України прямо не називається державна реєстрація суб'єктів господарювання як один із засобів державного регулювання економіки. Разом із тим вона є одним із найбільш юридично значимих засобів регулювання, який безпосередньо впливає на економіку країни, її прозорість. Невипадково у літературі державну реєстрацію відзначають як прямий засіб державного регулювання. Оскільки ліцензування і патентування законодавець відносить до основних засобів державного регулювання господарської діяльності, то немає жодних підстав не визнавати державну реєстрацію засобом регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання.

До першої групи засобів державного регулювання в ГК України віднесено державне замовлення (ст. 13). Регулювання відносин у цій сфері здійснюється в законах України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 [10], «Про державне оборонне замовлення» від

03.03.1999 [11], «Про державний матеріальний резерв» від 24.01.1997 [12] тощо.

До другої групи засобів державного регулювання господарської діяльності ч. 2 ст. 12 ГК України відносить ліцензування, патентування і квотування. Згідно з ч. 1 ст. 14 ГК України такі засоби державного регулювання спрямовані на забезпечення єдиної державної політики в цій сфері і захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства і окремих споживачів. Правові основи ліцензування, патентування і квотування визначаються, виходячи з конституційного права кожного на здійснення підприємницької діяльності, не забороненої законом. Тому якщо у суб'єкта господарювання відсутня ліцензія на здійснення певного виду діяльності, то договір, безпосередньо пов'язаний із такою діяльністю, має бути визнаний недійсним.

До третьої групи засобів державного регулювання господарської діяльності ч. 2 ст. 12 ГК України відносить технічне регулювання (сертифікацію та стандартизацію). У літературі сертифікація і стандартизація визначаються як ефективний засіб дії державних органів і органів місцевого самоврядування на сферу господарювання. Сертифікація і стандартизація є специфічними засобами регулювання господарської діяльності і водночас складниками національної системи технічного регулювання. Відповідно до ч. 2 ст. 92 Конституції України порядок встановлення державних стандартів визначається виключно законами України [13]. Правові принципи стандартизації в Україні сформульовано в законах України «Про стандартизацію» від 05.06.2014 [14] і «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» від 15.01.2015 [15].

Далі серед засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання ст. 12 ГК України вказує застосування нормативів і лімітів. У літературі також наголошується, що важливими інструментами регулювання господарської діяльності є встановлення норм, нормативів, лімітів, правил, які є обов'язковими для дотримання. Для державного регулювання ринку необхідна централізоване розроблення його основних вартісних параметрів на певний період часу. Ці функції також виконують нормативи. До основних планованих ринкових нормативів належать ціни і тарифи, ставки податкових платежів, ставки банківського відсотка, централізовані інвестиції і дотації. Перераховані нормативи становлять основний набір інструментів планового регулювання товарно-грошових відносин. Усі вони взаємодіють у сукупності. Цілеспрямовано змінюючи їх величину, але не виходячи при цьому за межі об'єктивної міри законів товарного виробни-

цтва, держава може створювати сприятливі умови для виробництва і реалізації тих чи інших видів продукції і тим самим регулювати їх обсяги, наближаючи виробництво до вимог державного плану розвитку економіки.

Наступним засобом державного регулювання економіки згідно зі ст. 12 ГК України є надання інвестиційних, податкових та інших пільг. Натеper легального визначення податкових пільг немає. У свою чергу, в літературі під податковою пільгою розуміється звільнення платника податків від нарахування і сплати податку або сплата податку в меншому розмірі за наявності підстав, визначених законодавством. При цьому розрізняють такі види податкових пільг: вилучення, знижку і податковий кредит.

Важливим засобом державного регулювання економіки згідно зі ст. 12 ГК України є правове регулювання цін і тарифів з метою підтримки стабільності виробництва, створення стимулів для товаровиробників, обмеження монополізму. Основи цієї політики реалізовані Верховною Радою України, зокрема, в Законі України «Про ціни та ціноутворення» від 21.06.2012, який сформулював основні принципи встановлення і застосування цін і тарифів і організації контролю за їх дотриманням на території України [16]. Державне регулювання цін у країнах з ринковою економікою передбачає такий вплив на процеси ціноутворення, який би сприяв стабільному розвитку економічної системи в цілому, тобто через ціни нівелював циклічні коливання процесів відтворення. Залежно від конкретної господарської кон'юнктури регулювання має антикризовий та антиінфляційний характер [147].

Окрему групу засобів державного регулювання господарської діяльності становлять дотації, компенсації, цільові інновації та субсидії. ГК України містить загальні положення щодо дотацій та інших засобів державної підтримки суб'єктів господарської діяльності, зокрема, ст. 26 ГК України визначає конкретні види допомоги з боку держави суб'єктам господарювання, надання якої не є порушенням вільної конкуренції.

Д. О. Сіверцов серед господарсько-правових засобів здійснення державного регулювання економіки також виділяє: державне прогнозування, розроблення програм економічного розвитку України, управління, контроль та нормативне регулювання [18]. Так, складовою частиною державного регулювання економічного розвитку України є розробка прогнозних та програмних документів; зокрема, 23 березня 2000 р. прийнято Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального

розвитку України» [19]. Основними формами державного планування господарської діяльності є Державна програма економічного та соціального розвитку України, Державний бюджет України, а також інші державні програми з питань економічного і соціального розвитку, порядок розроблення, завдання та реалізація яких визначаються законом про державні програми (ч. 3 ст. 11 ГК України).

Висновки

Державне регулювання економіки можна визначити як систему типових заходів законодавчого, виконавчого і контролюючого характеру, які здійснюються уповноваженими державними установами і спрямовані на скерування суб'єктів господарської діяльності в напрямі, необхідному для досягнення потрібного соціально-економічного результату. Під господарсько-правовими засобами державного регулювання варто розуміти засоби впливу держави на сферу підприємництва з метою створення або забезпечення умов їхньої діяльності відповідно до прийнятої національної економічної політики. До господарсько-правових засобів державного регулювання економіки належать, насамперед, правові прямі та непрямі засоби. Особливість прямих засобів державного впливу на сферу господарювання полягає в тому, що їм властиво безпосередніми владними регуляторами примушувати суб'єкта господарювання діяти певним чином у господарському середовищі. Непрямі засоби – це ті регулятори економічного середовища, які стимулюють ефективне господарювання і додають економічної вигоди поведінці, яка є бажаною для суспільства і держави.

Список використаних джерел:

1. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
2. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов [Електронний ресурс] / А. Смит. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/smit/smit_1.pdf
3. Ямкова І. М. Співвідношення правового регулювання і державного регулювання господарської діяльності [Електронний ресурс] / І. М. Ямкова. – Режим доступу : <http://www.law-property.in.ua/articles/40-value-of-legal-regulation-and-state-regulation-of-economic-activity.html>
4. Саніахметова Н. О. Підприємницьке право: Суб'єкти підприємництва. Кредитування. Оренда. Лізинг. Зовнішньоекономічна діяльність. Інвестиції. Антимонопольне законодавство. Захист від недобросовісної конкуренції. Реклама : навч. посібник / Н. О. Саніахметова. – Київ : А.С.К., 2001. – 704 с.
5. Саніахметова Н. О. Регулювання підприємницької діяльності в Україні (організаційно-право-

ві аспекти) : автореф. дис... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Н. О. Саніхаметова ; Одеська державна юридична академія. – Одеса, 1998. – 32 с.

6. Хозяйственный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / под ред. Е. И. Харитоновой. – Харьков : Одиссей, 2007. – 751 с.

7. Вознесенская Н. Н. Предпринимательское (хозяйственное) право / Н. Н. Вознесенская. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 560 с.

8. Щербина В. С. Господарське право: підручник / В. С. Щербина. – 4-те вид., перероб. і допов. – Київ : Юрінком Інтер, 2009. – 640 с.

9. Научно-практический комментарий к Господарського кодексу України / [кол. авт.: Г.Л. Знаменський, В.В. Хахулін, В.С. Щербина та ін.]; за заг. ред. В. К. Мамутова. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

10. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 9. – Ст. 89.

11. Про державне оборонне замовлення : Закон України від 03.03.1999 № 464-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 17. – Ст. 111.

12. Про державний матеріальний резерв : Закон України від 24.01.1997 № 51/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 13. – Ст. 112.

13. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

14. Про стандартизацію : Закон України від 05.06.2014 № 1315-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 31. – Ст. 1058.

15. Про технічні регламенти та оцінку відповідності : Закон України від 15.01.2015 № 124-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 14. – Ст. 96.

16. Про ціни та ціноутворення : Закон України від 21.06.2012 № 5007-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 19–20. – Ст. 190.

17. Диковенко К. О. Сучасний стан нормативно-правового забезпечення державного регулювання у сфері господарської діяльності в Україні [Електронний ресурс] / К. О. Диковенко // Юридична наука. – 2011. – № 2. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Jursci/2011_2/99-105n.pdf

18. Сіверцов Д. О. Прогнозування і планування як засоби державного регулювання господарської діяльності [Електронний ресурс] / Д. О. Сіверцов. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/11_EISN_2010/Economics.htm

19. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23.03.2000 № 1602-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 25. – Ст. 195.

Исследовано понятие хозяйственно-правовых способов государственного регулирования экономики по законодательству Украины. Указано, что хозяйственно-правовые способы государственного регулирования можно определить как способы влияния государства на сферу предпринимательства с целью создания или обеспечения условий их деятельности согласно принятой национальной экономической политике. К хозяйственно-правовым способам государственного регулирования экономики отнесены правовые прямые и косвенные способы. Сделан вывод о том, что особенность прямых способов состоит в том, что им свойственно непосредственными властными регуляторами принуждать субъекта хозяйствования действовать определенным образом в хозяйственной среде, а косвенные способы – это те регуляторы экономической среды, которые стимулируют эффективное хозяйствование и добавляют экономической выгоды поведению, которое является желательным для общества и государства.

Ключевые слова: способы государственного регулирования, хозяйственная деятельность, прямые способы, косвенные способы, государственный заказ, лицензирование.

The concept of economic and legal ways of state regulation of the economy under the laws of Ukraine is researched. State regulation of the economy can be defined as a system model of legislative, executive and supervisory nature, carried out by authorized state institutions and are aimed at directing economic entities in the direction necessary to achieve the desired socio-economic results. The author states that the economic and legal ways of state regulation can be defined as a ways of state influence on the scope of business to create or provide conditions for its activities in accordance with accepted national economic policy. Prior to the economic and legal ways of state regulation of the economy the author considers legal direct and indirect ways. The author concludes that feature direct ways is tend immediate power regulators compel the entity to act a certain way in the economic environment. Indirect means is the controllers of economic environment that stimulate effective management and added economic benefit behaviour that is desirable for the society and the state.

Key words: ways of state regulation, economic activity, direct ways, indirect ways, public procurement, licensing.



УДК 349.22

Ольга Бурлака,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ВИДИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ-СИРОТАМ ТА ДІТЯМ, ПОЗБАВЛЕНИМ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

У статті проаналізовано основні види державних соціальних допомог дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, які надаються відповідно до чинного законодавства, а також їх розміри та форми надання. На основі дослідженого матеріалу автором здійснена класифікація соціальних допомог дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, за формою їх надання, періодичністю їх надання, а також виходячи з моменту та умов набуття права на такі допомоги і моменту втрати такого права, та іншими ознаками.

Ключові слова: державна соціальна допомога, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, повне державне забезпечення, прожитковий мінімум.

Актуальність теми. Явище сирітства є сильним викликом для Українського суспільства та системи його соціального захисту. Втрата дитиною батьків та їхнього піклування, незалежно від її причин та обставин, є безумовною підставою для появи обов'язку держави піклуватися про таку дитину, забезпечити їй належний рівень соціального захисту та відповідальності за долю кожної такої дитини. Адже майбутнє зазначеної категорії осіб у повному обсязі залежить саме від держави та суспільства. Тому рівень соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також система його організаційно-правових заходів є лише однією зі сторін, що відображає систему та якість соціального захисту у державі в цілому та його спроможність захистити кожного громадянина від впливу негативних життєвих обставин.

Стан наукового дослідження. З огляду на актуальність даної наукової проблематики, вивченню соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, присвятили свої праці такі вчені, як: В. В. Андреев, Н. Б. Болотіна, Л. С. Волинець, К. В. Добромислов, М. Л. Захаров, О. І. Карпенко, В. Г. Кобелева, О. Є. Мачульська, Д. А. Шконов, І. В. Пеша, П. Д. Пилипенко, Н. Т. Поліс, С. М. Прилипко, С. М. Синчук, І. М. Сирота, Б. І. Сташків, О. В. Стремюхов, Є. Г. Тучкова та інші. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць у наведеній сфері, комплексного дослідження

соціальних допомог, які надаються дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, не проводилося.

Мета статті полягає у вивченні та аналізі системи державних соціальних допомог, які надаються дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, а також класифікації таких допомог на основі виділення сутнісних ознак, що притаманні відповідним їх видам.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш важливих видів соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є надання їм соціальної допомоги.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 [1], держава здійснює повне забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа. Допомога та утримання таких дітей не можуть бути нижчими за встановлені мінімальні стандарти, що забезпечують кожній дитині рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку на рівні, не нижчому за встановлений прожитковий мінімум для таких осіб.

Право на повне державне забезпечення в навчальних закладах мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, ві-

ком до вісімнадцяти років та особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, при продовженні навчання до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів. Особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, крім повного державного забезпечення, виплачується стипендія в розмірі, який на 50 відсотків перевищує розмір стипендії у відповідному навчальному закладі, а також виплачується 100 відсотків заробітної плати, яка нарахована в період виробничого навчання та виробничої практики [1].

Особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, до завершення навчання виплачується щорічна допомога для придбання навчальної літератури в розмірі трьох місячних стипендій. У разі надання особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, академічної відпустки за медичним висновком за ними зберігається на весь період академічної відпустки повне державне забезпечення та виплачується стипендія. Навчальний заклад сприяє організації їх лікування. Випускники навчальних закладів із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечуються за рахунок навчального закладу або відповідної установи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, одягом і взуттям, а також одноразовою грошовою допомогою в розмірі не менше шести прожиткових мінімумів для осіб відповідного віку [1].

Нормативи забезпечення одягом і взуттям затверджуються Кабінетом Міністрів України. За бажанням випускників навчальних закладів їм може бути видана грошова компенсація в розмірі, необхідному для придбання одягу і взуття. Вартість повного державного забезпечення у грошовому еквіваленті для дітей віком від народження до трьох років, від трьох до семи років, від семи до десяти років, від десяти до чотирнадцяти років, від чотирнадцяти до вісімнадцяти років та осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до двадцяти трьох років визначається відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» [1], [2].

Державні соціальні стандарти, нормативи споживання, нормативи забезпечення є однаковими для всіх дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, незалежно від форми їх влаштування та утримання, і затверджуються відповідно до законодавства.

Відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум», прожитковий мінімум –

вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення, щороку затверджується Верховною Радою України в законі про Державний бюджет України на відповідний рік [2].

Відповідно до Закону України «Про Державний бюджет на 2016 рік» [3], прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць для дітей віком до 6 років: з 1 січня 2016 року – 1167 гривень, з 1 травня – 1228 гривень, з 1 грудня – 1355 гривень; дітей віком від 6 до 18 років: з 1 січня 2016 року – 1455 гривень, з 1 травня – 1531 гривня, з 1 грудня – 1689 гривень. Для порівняння у 2015 році прожитковий мінімум для дітей віком до 6 років: з 1 січня 2015 року становив – 1032 гривень, з 1 вересня – 1167 гривень; дітей віком від 6 до 18 років: з 1 січня 2015 року – 1286 гривень, з 1 вересня – 1455 гривень.

У період канікул особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються в професійно-технічних, вищих навчальних закладах, виплачуються (за нормами службових відряджень) добові за час перебування у дорозі (туди і назад) та вартість проїзду залізничним, водним, міжміським автомобільним транспортом до закладів чи сімей, де вони виховувалися, чи у місця відпочинку за рахунок асигнувань, що виділяються для цієї мети центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань сім'ї та дітей, із коштів, передбачених у державному бюджеті окремим рядком на утримання та соціальне забезпечення осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Зарахованим на повне державне утримання випускникам закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також іншим особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що стали учнями і студентами і які не виїжджають до місць організованого відпочинку в дні канікул, а також під час їх хвороби видаються кошти в межах установленої грошової норми на харчування й інші побутові потреби [1].

Крім того, розглядаючи державну соціальну допомогу не лише як певний вид періодичної чи одноразової грошової виплати, а й як певну допомогу у натуральній формі, слід зазначити, що однією з вагомих державних

соціальних допомог дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, є забезпечення таких дітей житлом. Така допомога регламентується ст. 33 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 [1]. Закон визначає, що у разі відсутності в таких дітей житла вони мають право зараховуватися на квартирний облік та соціальний квартирний облік за місцем їх походження або проживання до встановлення опіки, піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за заявою опікуна чи піклувальника, прийомних батьків, батьків-вихователів, адміністрації закладу, де проживає дитина, або органу опіки та піклування. Після досягнення 18 років такі діти протягом місяця забезпечуються соціальним житлом до надання їм благоустроєного житлового приміщення для постійного проживання [1].

Крім зазначених вище допомог, державою надається допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування. Вона призначається особам, визначеним в установленому порядку опікунами чи піклувальниками дітей. Проте допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, не призначається у разі перебування дитини на повному державному утриманні.

Порядок надання та розмір такої допомоги визначається Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» від 27.12.2001 № 1751 [4]. Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, призначається в розмірі, що становить два прожиткових мінімуми для дитини відповідного віку.

Схожу правову природу має і державна соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошове забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною», що надається відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною» від 31.01.2007 № 81 [5]. Відповідно до зазначеної Постанови, призначення і виплата соці-

альної допомоги та грошового забезпечення здійснюються управлінням праці і соціального захисту населення районної, районної у м. Києві та м. Севастополі держадміністрації, структурним підрозділом з питань праці і соціального захисту населення виконавчого органу міської, районної у місті ради (далі – уповноважений орган) дитячому будинку сімейного типу або прийомній сім'ї на підставі підготовлених службою у справах дітей документів, що зберігаються протягом п'яти років після припинення виплати соціальної допомоги та грошового забезпечення. Державна соціальна допомога на дітей призначається в грошовій формі батькам-вихователям на кожну дитину-вихованця і прийомним батькам на кожну прийомну дитину. Грошове забезпечення призначається кожному з батьків-вихователів і одному з прийомних батьків. Розмір соціальної допомоги становить два прожиткових мінімуми для дітей відповідного віку. Розмір грошового забезпечення становить 35 відсотків двох прожиткових мінімумів для дітей відповідного віку на кожну дитину-вихованця та кожну прийомну дитину і не залежить від пенсії, аліментів, стипендії чи державної допомоги на кожну дитину-вихованця та на кожну прийомну дитину. Сумарний обсяг грошового забезпечення не повинен перевищувати п'яти прожиткових мінімумів для працездатної особи і розподіляється між батьками-вихователями рівними частинами за їх згодою [5].

Таким чином, підсумовуючи викладений матеріал щодо такого виду соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як державно соціальна допомога, можемо відзначити, що її вагомість важко переоцінити. Адже саме гарантування дитині, яка позбавлена батьківської опіки, матеріального забезпечення на рівні, не нижчому від встановлених державою соціальних стандартів, є основою для подальшого забезпечення її належного фізичного та психологічного розвитку, виховання, задоволення ключових потреб для нормальної життєдіяльності та здобуття відповідного суспільного статусу.

Звичайно, прогресивним положенням законодавства є те, що державне забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, повинне здійснюватися на рівні, не нижчому від прожиткового мінімуму, що затверджується для відповідної демографічної групи відповідно до Закону України «Про державний бюджет» на відповідний рік. Проте неможливо обійти увагою той факт, що розміри такого забезпечення та інших державних соціальних допомог для дітей все ж залишаються мізерно малими.

Виходячи з наведеного, доцільно було б структурувати досліджений матеріал, розподіливши всі окреслені допомоги на окремі групи. Так, залежно від форми державної соціальної допомоги, що надається дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, їх можна поділити на дві групи: 1) державні соціальні допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, що надаються у грошовій формі (повне державне забезпечення, стипендія, спеціальні стипендії, допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відшкодування добових витрат під час канікул, одноразова грошова допомога випускникам тощо); 2) державні соціальні допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, що надаються у натуральній формі (забезпечення житлом тощо).

Також державні соціальні допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, можна класифікувати за періодичністю їх виплати на: (а) багаторазові державні соціальні допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, що виплачуються періодично (повне державне забезпечення, стипендія, спеціальні стипендії, допомога на дітей-сиріт та дітей); (б) одноразові державні соціальні допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування (відшкодування добових витрат під час канікул, одноразова грошова допомога випускникам, надання соціального житла, щорічна допомога на придбання підручників тощо).

Державні соціальні допомоги дітям-сиротам та дітям, що позбавлені батьківського піклування, різняться залежно від моменту та умов набуття права на такі допомоги і моменту втрати такого права. За такою ознакою їх можна класифікувати на: I – постійні безумовні допомоги, право на які у досліджуваної категорії дітей виникає з моменту надання їм статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, та не залежить від будь-яких додаткових умов чи юридичних фактів. Право на таку допомогу триває до досягнення дитиною відповідного віку – 18 років (23 років за умови навчання) або до втрати відповідного статусу. До такого виду допомоги слід віднести повне державне забезпечення.

II – безумовні допомоги, що не мають постійного характеру: це державні соціальні допомоги, право на які виникає у всіх дітей-сиріт чи дітей, позбавлених батьківського

піклування, та залежить виключно від досягнення ними певного віку. Зокрема, до наведеної групи можна віднести надання соціального житла.

III – спеціальні державні соціальні допомоги, право на які виникає за наявності сукупності певних умов або за наявності певного юридичного факту. До наведеної групи можна віднести допомогу випускникам – право на неї виникне у дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, яка буде навчатися та стане випускником відповідного навчального закладу.

Державні соціальні допомоги також можна розподілити на допомоги, що надаються безпосередньо дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування (повне державне забезпечення, відшкодування добових на період канікул, виплата грошової допомоги на придбання підручників тощо), та допомоги і грошове забезпечення, що надаються на таких дітей батькам-вихователям, прийомним батькам, опікунам, піклувальникам, які фактично є винагородою та заохоченням таких осіб за взяття дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання та утримання, відшкодуванням їхніх витрат на утримання дитини і платою за надання такої дитини соціальних послуг щодо виховання, харчування у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу тощо.

Список використаних джерел:

1. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 №2342-IV// Урядовий кур'єр, 2005. – № 19.
2. Про прожитковий мінімум : Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV// Урядовий кур'єр. – 1999.
3. Про Державний бюджет України на 2016 рік : Закон України від 25.12.2015 № 928-VIII // Голос України. – 2015. – № 250.
4. Про затвердження порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1751 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 52. – Ст. 94.
5. Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною» : Постанова Кабінету Міністрів України від 31.01.2007 № 81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/81-2007-%D0%BF>

В статье проанализированы основные виды государственных социальных пособий детям-сиротам и детям, лишенным родительской опеки, которые предоставляются в соответствии с действующим законодательством, а также их размеры и формы предоставления. На основе исследованного материала автором осуществлена классификация социальных пособий детям-сиротам и детям, лишенным родительской опеки, по форме их предоставления, периодичности предоставления, а также исходя из момента и условий приобретения права на такие пособия и момента утраты такого права и другим признакам.

Ключевые слова: государственная социальная помощь, ребенок-сирота, ребенок, лишенный родительской опеки, полное государственное обеспечение, прожиточный минимум.

The article analyzes the main types of state social benefits for orphans and children deprived of parental care, which are provided in accordance with current legislation, as well as their sizes and shapes of. On the basis of the material studied by the author carried out the classification of social benefits for orphans and children deprived of parental care, in the form of supply, the frequency of, and based on the time and conditions of purchase of the right to such benefits and the moment of loss of such rights and other grounds.

Key words: state social assistance, orphan child, child deprived of parental care, full state maintenance, cost of living.



УДК 349-2

Ольга Храбатин,

аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

КОЛЕКТИВНИЙ ДОГОВІР ЯК АКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКІВ ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ, ОРГАНІЗАЦІЇ

Стаття присвячена колективному договору як акту забезпечення прав і інтересів працівників підприємства, установи, організації, який повинен забезпечити на виробничому рівні підвищення рівня захисту працівників, встановлення для них належних умов праці, гідної оплати праці, охорону праці та інші соціальні гарантії. Зазначається, що забезпечення справедливого розподілу результатів праці, реалізації права працівників на своєчасне отримання заробітної плати і її достатній рівень, задоволення потреб працівників на рівні, вищому за державні соціальні стандарти, і соціальні гарантії є одним із державних пріоритетів країни.

Ключові слова: колективний договір, колективно-договірне регулювання, працівники, роботодавець, держава, оплата праці, ефективність, зміст колективного договору, зобов'язання сторін, нормативні умови.

Постановка проблеми. Колективно-договірне регулювання праці в умовах ринкових відносин має тенденцію до розширення, оскільки забезпечує досягнення реалізації інтересів головних суб'єктів соціального партнерства – роботодавця і працівників. Найбільш поширеною формою соціального партнерства на локальному рівні є колективний договір, і його значення як джерела трудового права актуалізується на сучасному етапі розвитку ринкових відносин в Україні. В умовах реформування сучасного трудового права, розроблення нового Трудового кодексу України вдосконалення правового регулювання колективного договору є реальною потребою, що зумовлює необхідність відповідних наукових досліджень [1, с. 252].

Ступінь дослідження. Проблемі колективно-договірного регулювання в юридичній літературі приділялася чимала увага. Учення про колективний договір і колективно-договірне регулювання ми знаходимо у працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як: Л. Ю. Бугрова, Н. Д. Гетьманцевої, Г. С. Гончарової, Р. І. Кондратьєва, І. Я. Кисельова, І. В. Лагутіної, І. В. Лазор, А. М. Лушнікова, М. В. Лушнікової, З. Я. Козак, Н. О. Мельничук, А. Ф. Нуртдиной, В. І. Прокопенка, О. І. Процевського, Г. І. Чанишевої, О. М. Ярошенка, та інших учених. Зміщення акцентів із централізованого до договірного регулювання поставило на порядок денний не тільки розширення сфери договірного регулювання,

а й необхідність його ефективності з метою захисту прав найманих працівників.

Метою статті є розкриття колективного договору як основного інструмента розвитку соціально-трудових відносин і захисту прав працівників на підприємствах, установах, організаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наявна система колективно-договірних відносин в Україні не повною мірою виконує покладені на неї функції, у зв'язку з чим не повною мірою встановлюється баланс інтересів найманих працівників і роботодавців. А метою вдосконалення системи колективно-договірного регулювання є підвищення якісної частини колективних договорів і угод, підвищення рівня захисту працівників, встановлення для них належних умов праці, гідної оплати праці, охорони праці та інших соціальних гарантій для працівників.

Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми збереження і розвитку трудового потенціалу України на період до 2017 року [2] передбачає забезпечення підтримання, відновлення і розвиток трудового потенціалу, відтворення кваліфікованої робочої сили та підвищення її конкурентоспроможності відповідно до сучасних потреб економічного і соціального розвитку. При цьому одним із шляхів і способів розв'язання проблеми вбачається підвищення ролі колективно-договірного регулювання (соціального діалогу) у фор-

муванні державної політики та забезпечення реалізації принципів рівноправності його учасників [3, с. 504]. Як вказує Н. Д. Гетьманцева, значення у цьому напрямі надається колективно-договірному регулюванню, в основі якого лежить колективний договір. Саме колективний договір на сучасному етапі, продовжує вчена, повинен «крокувати» в одній шерензі з нормативно-правовими актами державного рівня, останні повинні сприяти і створювати умови для реалізації колективно-договірного регулювання, яке має бути якісним і змістовним, де відповідне місце повинно відводитися системі пільг і заохочень [3, с. 504].

З огляду на сказане, чинна система колективно-договірного регулювання повинна створювати відповідні можливості і стимули для підприємств, установ, організацій вкладати кошти в розвиток виробництва для створення робочих місць, сприяння збереженню зайнятості і прийнятної рівня соціальних гарантій для працюючих. Особливо велике значення для працівників має встановлення гідної оплати праці, оскільки колективний договір є вагомим важелем у механізмі регулювання заробітної плати. Адже заробітна плата є елементом трудового відношення, гідної праці, вона повинна насамперед забезпечувати працівникові реалізацію його матеріального і духовного життя, утримання його сім'ї, реалізацію його професійного і творчого потенціалу. Тому важливо, щоб роботодавець забезпечував і дотримувався справедливої і розумної грошової політики стосовно кожного працівника.

Регулювання заробітної плати здійснюється шляхом поєднання державного регулювання, колективно-договірного регулювання та ринку праці. Відповідно до Закону України «Про оплату праці» [4] державне регулювання заробітної плати включає в себе кілька напрямів: встановлення розміру мінімальної заробітної плати та інших державних норм і гарантій, встановлення умов і розмірів оплати праці керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності, працівників підприємств, установ та організацій, що фінансуються чи дотуються з бюджету, а також оподаткування доходів працівників.

Важливо відзначити, що забезпечення справедливого розподілу результатів праці, реалізації права працівників на своєчасне отримання заробітної плати і її достатній рівень, задоволення потреб працівників на рівні, вищому за державні соціальні стандарти, і соціальні гарантії, захисту споживчої вартості доходів працівників є одним із державних пріоритетів країни.

Так, у Генеральній угоді, укладеній на 2016-2017 р. від 23 серпня 2016» [5], між всеукраїнськими об'єднаннями організацій робо-

тодавців в особі Спільного представницького органу сторони роботодавців на національному рівні, всеукраїнськими об'єднаннями професійних спілок в особі Спільного представницького органу репрезентативних всеукраїнських об'єднань профспілок на національному рівні та Кабінетом Міністрів України сторони домовилися: не допускати без проведення попередніх консультацій (переговорів) зі сторонами соціального діалогу ініціювання перегляду норм законів України, постанов Кабінету Міністрів у бік зменшення розмірів доплат, надбавок, винагород, інших заохочувальних та компенсаційних виплат; розробити пропозиції щодо забезпечення єдиних підходів до оплати праці працівників національних закладів; опрацювати протягом 2016 року можливість зменшення податкового навантаження на заробітну плату.

У разі виникнення загрози або підтвердження фактів несвоєчасності або неповної виплати заробітної плати та сплати єдиного соціального внеску сторони мають вживати спільних оперативних заходів. Які саме оперативні заходи будуть застосовані і який їх механізм реалізації, залишилось загадкою.

Тому необхідно зазначити, що держава натеper не забезпечує гідний рівень гарантій, а мінімальний розмір оплати праці до цих пір сильно відстає від прожиткового мінімуму працездатного населення в Україні.

Низький рівень встановлених державою мінімальних гарантій в оплаті праці ускладнює право працівників на реалізацію гідної оплати праці і тим самим провокує загострення й так обтяжливих відносин із роботодавцем із даного питання. А «зв'язок держави, тобто державного регулювання, повинен відчуватися в бік створення умов для всебічної реалізації колективно-договірного регулювання суб'єктами цих відносин та надання їм певної автономії у вирішенні виробничих питань, питань соціально-економічного характеру з метою задоволення не тільки їх власних інтересів, а й інтересів суспільства у цілому» [3, с. 506].

У цьому сенсі важливу роль відіграє колективний договір, що лежить в основі колективно-договірного регулювання, оскільки саме він може мати значний вплив на збільшення розмірів заробітної плати шляхом встановлення різного роду надбавок, доплат, встановлення пільг і гарантій, компенсацій тощо, що й забезпечить, у свою чергу, реалізацію відтворювальної і соціальної функцій заробітної плати.

Щоб досягти відповідного балансу інтересів працівників і роботодавців, необхідно використовувати критерії, що встановлені в документах ООН, Конвенціях, деклараціях Міжнародної організації праці, Європейської соціальної хартії, Трудовому кодексі України,

тобто забезпечити цей баланс за допомогою системи національних і міжнародних правових норм.

Постійні проблеми, що існують у сфері оплати праці, та у зв'язку із цим низький рівень життя населення в Україні вимагають ефективного використання колективно-договірного регулювання шляхом прийняття на виробничому рівні колективного договору щодо встановлення гарантій з оплати праці, який, як показує практика, є нагальною потребою сьогодення. Тому для встановлення гідної заробітної плати працівникам підприємств, установ, організацій різних організаційно-правових форм господарювання важливо, щоб суб'єкти трудових відносин дотримувалися принципів соціального діалогу, в якому особливу роль відіграють колективні договори і угоди. В умовах ринкової економіки стало зрозуміло, що сьогодні в результатах праці зацікавлені, як мінімум, три сторони: роботодавець – щоб отримати максимальні прибутки; працівник – щоб отримати високу винагороду за виконану роботу; держава зі своїм ринком споживачів – щоб отримати якісну й недорогу продукцію [6, с. 230].

Проте, як показує практика, який би не був створений механізм соціального партнерства, протиріччя праці і капіталу об'єктивно будуть існувати, а тому досягти балансу інтересів соціальної і виробничої сфери з боку працівника і роботодавця повністю неможливо, але досягти розумного компромісу можна [7, с. 84]. А отже, тільки ефективна взаємодія в роботі між соціальними партнерами щодо розробки проекту колективного договору, проведення консультацій між сторонами та взяття на себе відповідальності за реалізацію нормативних положень колективного договору та виконання покладених зобов'язань може привести до позитивних змін. Як показала практика, у зміст колективних договорів необхідно включати такі показники, які будуть забезпечувати взаємозв'язок заробітної плати працівників і фінансових можливостей підприємства, установ, організації. Також необхідно, особливо запроваджуючи різні форми власності, передбачати участь найманих працівників у розподілі прибутку.

Проблемним є питання щодо включення у зміст колективних договорів тих норм і гарантій з оплати праці, які вже передбачені Трудовим кодексом України та іншими централізованими актами, що містять норми трудового права і повинні виконуватися незалежно від того, чи були вони включені в зміст колективних договорів чи ні. Це різного роду виплати, надбавки, доплати, наприклад: доплати за роботу у важких і шкідливих та особливо важких і особливо шкідливих умовах праці (ст. 100 КЗпП України); доплати та надбавки за ін-

тенсивність праці, доплати за роботу в нічний час (ст. 54, 108 КЗпП України); доплати за науковий ступінь; надбавки за знання та використання в роботі іноземної мови [8]; надбавки за високі досягнення в праці, надбавки за виконання особливо важливої роботи на певний термін; надбавки за допуск до державної таємниці [9] та інші надбавки та доплати до тарифних ставок (окладів, посадових окладів).

Аналіз здійснених нами колективних договорів [10,11,12] показав, що зазвичай таке дублювання трапляється у більшості випадків, а там де необхідна конкретизація розмірів доплат чи надбавок, вони встановлюються на мінімальному рівні.

Звісно, що розробка проекту колективного договору як акта соціального партнерства вимагає «включення в себе» основоположних принципів генеральної угоди, що укладається на національному рівні, положень галузевої угоди, яка охоплює відповідну галузь і підприємства, і таким чином забезпечує гарантії у сфері оплати праці. Тому в системі соціального партнерства загалом і в рамках колективно-договірного регулювання зокрема колективний договір і угоди, що укладаються на різних рівнях, повинні використовуватися як єдиний механізм, що допомагає в досягненні поставлених цілей – захисту і реалізації прав найманих працівників.

Важливим є сьогодні встановлення відповідальності сторін, їх представників за невиконання з їхньої вини колективно-договірних зобов'язань, нормативних положень колективного договору. Хоч у Законі «Про колективні договори і угоди» передбачена відповідальність сторін та їх представників за невиконання зобов'язань, але механізму притягнення до такої відповідальності Закон не передбачив. Здебільшого у разі невиконання зобов'язань за колективним договором за звітний період у відповідному календарному році сторони, як правило, переносять ці зобов'язання на наступний рік. При цьому ніякої відповідальності не настає. А це означає, що сьогодні для більшості роботодавців колективний договір ще не став «міні-законом» для підприємства, установ, організації, головним регулятором відносин із найманими працівниками. Тому вкрай важливо контролювати дотримання всіх положень колективного договору, що були прийняті на підприємствах, установах, організаціях та реалізовувати їх на практиці, запроваджуючи при цьому всі принципи соціального партнерства.

Сьогодні проблемою національного масштабу є вирішення проблем гідної праці як необхідного атрибуту гідної адекватної оплати праці, тому саме на цій проблемі необхідно сконцентрувати зусилля роботодавців, держави в особі посадових осіб.

Висновок

Колективний договір, який виступає актом соціального партнерства на виробничому рівні, здатний не тільки забезпечити динамічний розвиток соціально-трудових відносин, але і виявити практичну перевірку ступеня їх придатності з метою ефективного регулювання трудових, соціально-економічних і виробничих відносин.

У зміст колективних договорів необхідно включати такі показники, які будуть забезпечувати взаємозв'язок заробітної плати працівників і фінансові можливості підприємства, установи, організації. При цьому необхідно передбачати участь найманих працівників у розподілі прибутку.

Список використаних джерел:

1. Лазор І. В. Шляхи вдосконалення правового регулювання колективного договору / І. В. Лазор // Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення : зб. наук. Праць : матеріали Іміжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25-26 квіт. 2013 р.) / за ред. проф. М. І. Іншина, проф. Н. М. Хуторян, доц. В. І. Щербини. – К. : Ніка-Центр, 2013. – С. 252–258.
2. Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми збереження і розвитку трудового потенціалу України на період до 2017 р. : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 липня 2009 р. № 851-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/8512009-%D1%80>
3. Гетьманцева Н. Д. Особливості правового регулювання трудових відносин: монографія / Н. Д. Гетьманцева. – Чернівці : Технодрук, 2015. – 592 с.
4. Про оплату праці : Закон України від 20.05.1995 № 108/95-ВР // Відомості Верховної Ради ВВР (ВВР). – 1995. – № 17 – Ст. 121.
5. Генеральна угода укладена на 2016-2017 рр. від 23 серпня 2016 р. між всеукраїнськими об'єднаннями

організацій роботодавців в особі Спільного представницького органу сторони роботодавців на національному рівні, всеукраїнськими об'єднаннями професійних спілок в особі Спільного представницького органу репрезентативних всеукраїнських об'єднань профспілок на національному рівні та Кабінетом Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-dialog/10713-generalna-ugoda-pro-regulyuvannya-osnovnikh-printsipiv-i-norm-realizatsiji-sotsialno-ekonomichnoji-trudovikh-vidnosin-v-ukrajini>.

6. Процевський О. І. Методологічні засади трудового права : монографія / О. І. Процевський. – Х. : ХНАДУ, 2014. – 260 с.

7. Гетьманцева Н. Д. Соціальне партнерство як спосіб інтеграції інтересів суб'єктів соціально-трудових відносин / Н. Д. Гетьманцева // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 3 (241). – С. 82–86.

8. Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери : Постанова КМ України від 30 серпня 2002 р. № 1298 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-%D0%BF>

9. Про види, розміри і порядок надання компенсації громадянам у зв'язку з роботою, яка передбачає доступ до державної таємниці : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 1994 р. № 414. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/414-94-%D0%BF>

10. Колективний договір між адміністрацією та профспілковим комітетом філії «Спільловер. Шкіряний завод» Товариства з Обмеженою Відповідальністю з Іноземними Інвестиціями «Спільловер» на 2014 – 2017 рр.

11. Колективний договір між адміністрацією та профспілковим комітетом міської поліклініки № 1 на 2013 – 2016 рр.

12. Колективний договір між адміністрацією та профспілковим комітетом Івано-Франківського базового медичного коледжу на 2014 – 2017 рр.

Статья посвящена коллективному договору как акту обеспечения прав и интересов работников предприятия, учреждения, организации, который должен обеспечить на производственном уровне повышение уровня защиты работников, установление для них надлежащих условий труда, достойной оплаты труда, охрану труда и другие социальные гарантии. Отмечается, что обеспечение справедливого распределения результатов труда, реализация права работников на своевременное получение заработной платы и ее достаточный уровень, удовлетворение потребностей работников на уровне выше государственных социальных стандартов и социальных гарантий является одним из государственных приоритетов страны.

Ключевые слова: коллективный договор, коллективно-договорное регулирование, работники, работодатель, государство, оплата труда, эффективность, содержание коллективного договора, обязательства сторон, нормативные условия.

The article is devoted to the collective agreement as an act of safeguarding the rights and interests of the employees of the enterprise, institution or organization, which should provide at the production level increase in the level of protection of employees assigned to them appropriate working conditions, decent wages, health and other social guarantees. It is noted that ensuring a fair distribution of the results of labor, the realization of the right of workers to timely receipt of wages and its adequate level meeting the needs of employees at the level of higher social standards and social guarantees is one of the priorities of the government of the country.

Key words: collective agreement, collective-contractual regulation, workers, employers, government, labor cost, efficiency, content of the collective agreement, obligations of the parties, statutory conditions.

УДК 349.42

Сергій Коваленко,*здобувач кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ ПРИ ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ ДЛЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Стаття присвячена дослідженню правових аспектів профорієнтаційної роботи при підготовці кадрів для сільськогосподарського виробництва. Автором досліджено правові засади професійної орієнтації при підготовці кадрів для аграрного виробництва. На основі аналізу наукових джерел сформульоване поняття професійної орієнтації при підготовці кадрів для аграрного виробництва, визначено головну мету профорієнтаційної роботи при підготовці кадрів для аграрного виробництва.

Ключові слова: професійна орієнтація, сільське населення, підготовка кадрів, аграрне виробництво.

Постановка проблеми. Не потребує доведення теза про важливість якнайшвидшого вирішення проблем соціального розвитку села, де проживає основний контингент потенційних кадрів у сфері аграрного виробництва.

Важко не погодитися із думкою, що найважливішим напрямом підготовки кадрів для села є послідовне вдосконалення профорієнтаційної роботи, що сприятиме, по-перше, закріпленню кадрів на сільськогосподарських підприємствах, по-друге, постійному зростанню їхнього освітнього та кваліфікаційного рівня [1, с. 166-167].

З огляду на незворотність шляху України в напрямі побудови правової держави, слід зазначити, що саме правові аспекти профорієнтаційної роботи при підготовці кадрів для аграрного виробництва потребують глибокого аналізу та системного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання теорії професійної орієнтації знайшли своє відображення у теоретичних та прикладних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених, таких як: Г. Костюк, Є. Клімов, Д. Ніколенко, І. Назимов, З. Нечипорук, Є. Павлютенко, К. Платонов, П. Перепелиця, Н. Побірченко, В. Рибалка, В. Синавський, Б. Федоришин, С. Чистякова, Г. Балл, С. Фукайма та інші.

Натомість дослідження правових аспектів профорієнтаційної роботи із сільським населенням як основним контингентом потенційних кадрів у сфері аграрного виробництва на сьогодні залишаються поза увагою представників аграрно-правової науки.

Питання профорієнтації при підготовці кадрів для виробництва сільськогосподарської продукції за радянських часів не вважалися першочерговими з огляду на планово-адміністративне управління сільським господарством. Відповідно, їм не приділялася достатня увага представниками науки колгоспного, а пізніше сільськогосподарського права.

У цьому зв'язку можна констатувати, що натеper в Україні не створено ефективної системи професійної орієнтації при підготовці кадрів для аграрного виробництва, що не в останню чергу пов'язано із недослідженістю даної проблеми аграрно-правовою наукою.

Метою статті є дослідження правових проблем професійної орієнтації населення як складової частини підготовки кадрів для аграрного виробництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідно відзначити, що у чинному законодавстві України закладені певні організаційно-правові основи профорієнтації.

До основних міжнародних документів, які є складовою частиною національного законодавства, слід віднести такі, як: «Рекомендація щодо професійного орієнтування № 872» від 01.07.1949 та «Конвенція Про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів № 142» від 23.06.1975 Міжнародної організації праці, «Європейська соціальна хартія» Ради Європи від 03.05.1996 та ін.

Серед вітчизняних джерел правового регулювання профорієнтаційної роботи можна відзначити Конституцію України, Кодекс законів про працю України, Закони України: від 05.07.2012 № 5067-VI «Про зайнятість населення»; від 23.05.1991 № 1060-XII «Про освіту»; від 05.02.1993 № 2998-XII «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»; від 06.10.2005 № 2961-IV «Про реабілітацію інвалідів в Україні», Постанову Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842 «Про затвердження Концепції державної системи професійної орієнтації населення», Наказ Міністерства праці України, Міністерства освіти України та Міністерства соціального захисту населення України № 27/169/79 від 31 травня 1995 р. «Про затвердження Положення про організацію професійної орієнтації населення», Наказ Міністерства освіти України, Міністерства праці України, Міністерства у справах молоді і спорту України від 2 червня 1995 року № 159/30/1526 «Про затвердження Положення про професійну орієнтацію молоді, яка навчається» та ін.

При цьому саме поняття «професійна орієнтація» у чинному законодавстві України визначається по-різному.

Так, згідно із Законом України «Про зайнятість населення» професійна орієнтація населення – комплекс взаємопов'язаних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізацію здатності до праці особи, виявлення її здібностей, інтересів, можливостей та інших чинників, що впливають на вибір або зміну професії та виду трудової діяльності (ч. 1 ст. 32) [2].

У визначенні ж, що міститься у Концепції державної системи професійної орієнтації населення, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842, вводиться така додаткова істотна ознака, як наукова обґрунтованість профорієнтаційних заходів.

Зокрема, у згаданій Концепції професійна орієнтація населення розуміється як науково обґрунтована система взаємопов'язаних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізації здатності до праці особи, виявлення її здібностей, інтересів, можливостей та інших чинників, що впливають на вибір професії або на зміну виду трудової діяльності [3].

Зважаючи на складність та комплексність усіх форм, методів та засобів впливу на особу в процесі її професійної орієнтації,

можна вважати справедливим урахування під час визначення відповідного поняття такої ознаки, як наукова обґрунтованість системи відповідних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, що становлять сутність професійної орієнтації населення.

Про необхідність наукової основи системи професійної орієнтації ідеться й у працях учених, предметом дослідження яких були проблеми профорієнтації населення.

Так, на погляд М. В. Бірюкової, професійна орієнтація – це система науково-практичної діяльності суспільних інститутів (сім'я, школа, підприємство, організація, початкові, середні і вищі професійні заклади, центри профорієнтації, служба зайнятості населення та ін.), яка націлена на реалізацію комплексу соціально-економічних, психолого-педагогічних і медико-фізіологічних завдань з метою формування у школярів професійного самовизначення, яке відповідає індивідуальним особливостям кожної особистості й запитам суспільства в кадрах, суспільним вимогам до сучасного працівника. В умовах ринкових відносин актуальність профорієнтації зростає: підвищується потреба особистості в оптимальному професійному самовизначенні, ринок диктує нові вимоги до підготовки і перепідготовки кадрів, і все це – на тлі динамічного економічного розвитку країни, відсутності дієвого механізму координації розвитку галузей, підприємств і організацій різної форми власності [4, с. 178].

У навчальній літературі професійна орієнтація розглядається як комплекс науково-обґрунтованих форм, методів та засобів допомоги особистості щодо вибору чи зміни професії, працевлаштування на основі врахування її індивідуально-психологічних особливостей, інтересів, можливостей та потреб ринку праці в кадрах [5, с. 23].

З урахуванням викладеного можна запропонувати таке визначення поняття професійної орієнтації при підготовці кадрів для аграрного виробництва. Професійна орієнтація при підготовці кадрів для аграрного виробництва – це система науково обґрунтованих економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення населення, передусім сільського, та реалізацію його здатності до сільськогосподарської праці, виявлення здібностей, інтересів, можливостей кожного сільського мешканця, що впливають на вибір ним професії або спеціальності у сфері аграрного виробництва.

На думку І. Ю. Беганської, головною метою професійної орієнтації є сприяння під-

вищенню конкурентоспроможності працівника на ринку праці на основі врахування особистих характеристик кожного шукача роботи та потреб ринку праці, досягнення ефективної зайнятості населення [6, с. 9].

Вбачається, що метою профорієнтаційної роботи при підготовці кадрів для аграрного виробництва має стати сприяння населенню, передусім сільському, на основі виявлення індивідуально-психологічних характеристик, професійних інтересів, нахилів, стану здоров'я кожного сільського мешканця та з урахуванням потреби ринку сільськогосподарської праці в обранні професій та спеціальностей у сфері аграрного виробництва.

Враховуючи загальну тенденцію щодо скорочення числа осіб, зайнятих у сфері аграрного виробництва, у зв'язку із розвитком сільськогосподарської науки і техніки, вдосконалення технологій виробництва аграрної продукції, застосування автоматичних систем керування процесами її виробництва, важливим є вдосконалення правового забезпечення такої невід'ємної складової загальної системи підготовки кадрів для села, як профорієнтаційна робота із сільським населенням, і перш за все із сільською молоддю, що має здійснюватись з урахуванням демографічної ситуації в сільській місцевості та реальних потреб аграрного виробництва у кваліфікованих кадрах.

Незаперечним фактом є те, що у сільській місцевості молодь, маючи природну схильність до сільськогосподарської праці, раніше починає виходити на ринок праці у тому числі й у зв'язку з обмеженим доступом до навчальних закладів. У свою чергу, обмеженість доступу сільської молоді до спеціальної освіти зумовлює в подальшому її нижчу конкурентоспроможність на ринку сільськогосподарської праці.

Професійна орієнтація сільської молоді, що навчається, повинна здійснюватися загальноосвітніми навчальними закладами, позашкільними навчальними закладами, розташованими у сільській місцевості, на всіх ступенях навчання.

Професійна орієнтація сільської молоді, яка навчається, повинна здійснюватися закладами освіти спільно з батьками учнів, підприємствами, установами й організаціями, центрами (відділами) професійної орієнтації територіальних центрів зайнятості, центрів соціальних служб для молоді.

Необхідно зауважити, що для забезпечення сільськогосподарських підприємств кваліфікованими кадрами, перш за все, має бути створена така система допрофесійної підготовки спеціалістів, яка дасть змогу залучати до аграрних навчальних закладів сільську

молодь, яка заздалегідь визначилася з вибором агрогосподарських професій та спеціальностей і яка бажає працювати у сільському господарстві.

У зв'язку із цим головний тягар профорієнтаційної роботи серед сільської молоді покладається на сільську школу, яка на сьогодні практично не виконує своєї важливої соціальної функції – забезпечення професійної орієнтації учнів.

При цьому основним проблемним питанням сучасної сільської школи є наявність суперечності між необхідністю забезпечити учням широкий спектр освітніх послуг високої якості у тому числі щодо їхньої професійної орієнтації та неможливістю це зробити на рівні кожної окремої сільської школи у зв'язку зі складністю вирішення проблеми фінансового, кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

Слід зазначити, що Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, розв'язання проблеми кадрового забезпечення аграрного сектору планувалося здійснити з удосконаленням механізму професійної орієнтації в сільських школах, добору та залучення обдарованих дітей із сільської місцевості до здобуття освіти у вищих навчальних закладах, насамперед аграрних [7].

Але, як показує практика, відповідні плани з удосконалення механізму професійної орієнтації в сільських школах, добору та залучення обдарованих дітей із сільської місцевості до здобуття освіти у вищих аграрних навчальних закладах до 2015 року так і не були реалізовані.

Скорочення чисельності учнів внаслідок несприятливої демографічної ситуації і застаріла матеріально-технічна база шкіл призводять до неефективності функціонування наявної шкільної мережі. Бюджетних ресурсів недостатньо для утримання наявної мережі і надання якісних освітніх послуг.

У цьому контексті перспективним видається запровадження таких організаційно-правових форм освіти на селі, як освітні округи, створення яких передбачено Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схваленою Указом Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013 [8].

До складу таких освітніх округів можуть входити опорні загальноосвітні навчальні заклади, їхні філії, навчально-виховні комплекси з профільним навчанням у складі дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів, міжшкільні навчально-виробничі комбінати тощо.

За умови малої чисельності населення в окремих селах району створення освітніх округів може сприяти ефективному використанню необхідних кадрових, матеріально-технічних, фінансових ресурсів для вирішення завдань кількох сільських загальноосвітніх навчальних закладів у галузі професійної орієнтації сільської молоді.

Вбачається, що під час профорієнтаційної роботи у сільській місцевості потрібна орієнтація сільської молоді на сільський спосіб життя з його близькістю до природи, щирим і неформальним спілкуванням жителів громади, раннім залученням дітей до трудової діяльності.

Тобто навчання і виховання сільської молоді має спрямовуватися на відродження споконвічної любові до землі, готовності жити й працювати на ній.

Створити умови для надання сільській учнівській молоді поглиблених знань з основ аграрних наук, її професійного самовизначення, оволодіння нею знаннями про навколишнє середовище та формування екологічної культури особистості, набуття навичок і досвіду розв'язання екологічних проблем, а також створити можливості для самореалізації і розвитку природних нахилів та інтересів, індивідуальних здібностей кожної сільської дитини, задовольнити її потреби у професійному самовизначенні може система позашкільної освіти.

Відповідними організаційними формами позашкільної освіти можуть бути центри, будинки, клуби еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді, створення яких передбачено Положенням про центр, будинок, клуб еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді, станцію юних натуралістів, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 10.05.2002 № 292 [9].

Запровадження таких організаційно-правових форм позашкільної освіти надасть можливість учням формувати знання, уміння та навички у певних галузях сільського господарства, зокрема: квітництві, садівництві, грибівництві, бджільництві тощо, що сприятиме їхній професійній самовизначеності та вихованню в них поваги до сільськогосподарської праці.

При цьому вбачається, що перелік галузей сільського господарства не повинен обмежуватися переліченими вище, а включати й інші галузі сільського господарства з урахуванням вікових особливостей учнівської молоді.

Окрім того, заслуговує на увагу думка О. М. Медведєва, що в сільській місцевості можуть бути ефективними не лише певні, так би мовити, стаціонарні навчальні заклади, але й мобільні профорієнтаційні підроз-

діли відповідних державних територіальних органів, що реалізують політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції. Подібна практика існує, зокрема, у таких розвинутих у сільськогосподарському відношенні країнах, як Німеччина та США [10, с. 35].

Корисним для нашої держави також може бути досвід Англії, де приватні бізнес-компанії тісно співпрацюють зі школами, надаючи їм необхідну допомогу, й одночасно диктують свій напрям ведення професійно орієнтованої роботи в тих навчальних закладах, якими вони опікуються. Як правило, профорієнтація в цих школах спрямована на те, щоб забезпечити підприємства-опікуни професійними кадрами. Тобто професійна орієнтація перебуває в прямій залежності від тих економічних та соціальних умов, які склалися в суспільстві на даному етапі його розвитку [11, с. 13].

Такий підхід вбачається досить перспективним при розробці організаційно-правових форм професійної орієнтації сільської молоді при підготовці кадрів для аграрного виробництва, зважаючи на особливості агро-виробничої діяльності, яка здійснюється на певній відокремленій території – за межами великих населених пунктів, у сільській місцевості, де відповідні підприємства – виробники сільськогосподарської продукції – орієнтуються на певний обмежений контингент потенційних кадрів – сільське населення.

Висновки

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що профорієнтаційна робота при підготовці кадрів для аграрного виробництва повинна базуватися на наукових дослідженнях, спиратися на положення міжнародних та вітчизняних нормативних документів і практичний досвід розвинутих країн світу.

Доцільним вбачається розроблення та прийняття закону «Про основні засади кадрового забезпечення аграрного виробництва», в якому слід визначити організаційно-правові заходи щодо проведення профорієнтаційної роботи перш за все у сільській місцевості, зокрема у сільських школах, позашкільних навчальних закладах, розташованих у сільській місцевості, з метою сприяння сільській молоді у її професійному самовизначенні.

Саме системна, комплексна і конкретна профорієнтаційна робота із залученням роботодавців, навчальних закладів, державної служби зайнятості є найбільш дієвим засобом формування у населення, передусім сільського, мотивації до праці у сфері аграрного виробництва, усвідомленого вибору ним агро-виробничих професій та спеціальностей, потрібних сучасному ринку сільськогосподарської праці.

Список використаних джерел:

1. Чигрин В. О. Сільська молодь : досвід комплексного соціологічного аналізу : збірник наукових трудов / В. О. Чигрин ; Гуманіт. ун-т «Запоріж. ін-т держ. та муніцип. упр.», Тавр. держ. агротехн. акад. – Мелітополь : ЗІДМУ : ТДАТА, 2006. – 383 с.
2. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 243.
3. Концепція державної системи професійної орієнтації населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 72. – Ст. 2426.
4. Бірюкова М. В. Технології функціонування системи профорієнтації в умовах ринку / М. В. Бірюкова // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». – Х. : Вид-во НУА, 2004. – Т. 10. – С. 175–185.
5. Професійна орієнтація : підручник для студентів ВНЗ / [Є. В. Єгорова, О. М. Ігнатів, В. В. Кобченко та ін.] ; за ред. О. М. Ігнатів ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 239 с.
6. Беганська І. Ю. Професійна орієнтація та професійна освіта в Україні : теорія і практика : монографія / І. Ю. Беганська; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк : ВІК, 2012. – 449 с.
7. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 73. – Ст. 2715.
8. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 № 344/2013 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 50. – Ст. 1783.
9. Положення про центр, будинок, клуб еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді, станцію юних натуралістів : Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2002 № 292// Офіційний вісник України. – 2002. – № 23. – Ст. 1139.
10. Медведев О. М. Правовые проблемы / О. М. Медведев // Государство и право. – 2001. – № 8. – С. 30–36.
11. Балацька Н. І. Професійна орієнтація учнів у сучасних середніх школах Англії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. І. Балацька ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К. : [б. в.], 2004. – 23 с.

Стаття посвячена дослідженню правових аспектів профорієнтаційної роботи при підготовці кадрів для сільськогосподарського виробництва. Автором досліджено правові основи професійної орієнтації при підготовці кадрів для аграрного виробництва. На основі аналізу наукових джерел сформульовано поняття професійної орієнтації при підготовці кадрів для аграрного виробництва, визначено головну мету профорієнтаційної роботи з сільським населенням.

Ключевые слова: професійна орієнтація, сільське населення, підготовка кадрів, аграрне виробництво.

In the article the legal aspects of career guidance when training personnel for agricultural industry are investigated. The author has studied the legal basis for career guidance training for agricultural industry. Based on the analysis of scientific sources the concept of career guidance when training personnel for agricultural industry is formulated, the main goal of career guidance work with the rural population is defined.

Key words: career guidance, rural population, staff training, agricultural industry.



УДК 349.4

Михайло Бурдін,канд. юрид. наук, доцент, проректор
Харківського національного університету внутрішніх справ

РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ УНР

У статті проаналізовано підходи дослідників державно-правових реформ, здійснених Центральною Радою УНР, зокрема, у сфері земельних відносин. На цій основі доведено, що у дослідженнях із цієї проблеми є окремі прогалини, упереджене тлумачення «селянської революції» та неадекватна оцінка приватновласницького сектору сільськогосподарського виробництва в Україні. Показано, що уряд УНР не мав достатнього теоретично-правового розуміння розбудови української національної держави, не володів організаційними здібностями для мобілізації українського народу в його боротьбі за національну незалежність і був значною мірою у своєму світогляді обмежений російською соціалістично-общиною ідеологією, що і призвело до його поразки і втрати щойно здобутої української національної незалежності.

Ключові слова: земельні відносини, земельна власність, Центральна Рада, УНР, Союз земельних власників, аграрна реформа.

Актуальність теми цього дослідження зумовлюється принаймні трьома факторами. По-перше, серед науковців теорії та історії держави і права України стало загальним розуміння того, що сам акт проголошення УНР та діяльність Центральної Ради з реформування земельних відносин трактується з позицій політичної теорії і в дусі українського національного ідеологічного романтизму. Так, приміром, С. Корновенко вважає, що «українська революція 1917–1921 рр. мала селянський характер» [1, с. 55–60]. Такої ж думки дотримуються В. Данилов і Т. Шанін та ін. [2]. По-друге, однолінійна схема пояснення державно-правових реформ земельних відносин в Україні Центральною Радою виявляється у звичних для радянської доби термінах «революція», «селянська революція», «скасування земельної власності», «класовий антагонізм» та ін., що засвідчує переміщення центру уваги до історії політичних рухів українського народу та віддалення від теорії та історії держави і права. По-третє, нині для законодавців української держави проблеми реформування земельних відносин, які прагнула вирішити Центральна Рада, стали такими ж нагальними, як і в часи УНР. Тож державно-правові інститути регулювання земельних відносин у сучасній Україні опинилися у фокусі як громадянського суспільства, так і політичних партій, представлених у Верховній Раді України та в уряді. Певною мірою реформування земельних відносин в УНР і нині є досить ак-

туальним, позаяк ані тоді, ані нині воно не було своєчасним і не відповідало потребам суспільства.

Виклад основного матеріалу. Інерція тяжіння дослідників у вивченні реформ земельних відносин в УНР Центральною Радою до політології та історії звужує горизонт їх конституційно-правового розуміння як у ту історичну добу, так і нині. Доти, доки зберігається певний політико-правовий світоглядний підхід у вивченні всієї сукупності державно-правових змін, які були реалізовані в УНР, нинішня українська держава і суспільство зберігатимуть знання описового виміру земельних реформ, які лише окреслюють простір для майбутнього визначення юридичних статусів суб'єктів земельної власності. Зауважимо, що декларація про утворення УНР в 1917 р. – це дійсне і реальне, справжнє історичне відкриття українського національно-державницького часу, розбудови національно-республіканської демократії, як царина й особлива творча справа тодішньої української національної владної еліти, яка, на превеликий жаль, не була достатньо підготовлена теоретично щодо конституційно-правового розуміння сутності української національної республіки. Крім того, тодішня правляча еліта не була впевнена у своїй національно-демократичній українській автентичності. УНР як постросійськоімперська політична влада ідейно-світоглядно із самого початку експлуатувала зміст двох ідей російського народництва – ідею общинного

соціалізму та ідею статусу України в складі оновленої Росії на засадах автономізму.

У наукових працях недостатньо висвітлені питання, що стосуються прямого зв'язку проголошення та функціонування уряду УНР та змісту проведених земельних реформ з наслідками першої світової війни. У радянську добу ці події тлумачилися як результат Жовтневої революції 1917 р., яку здійснила більшовицька партія під керівництвом В. Леніна. Насправді перша світова війна практично зруйнувала Російську імперію і Австро-Угорську, в складі яких були українські землі. На руїнах цих імперій були утворені УНР і ЗУНР. Перша світова війна стала найкровопролитнішою за всю попередню історію людства: в армії воюючих країн були мобілізовані близько 74 млн., близько 10 млн. – бойові втрати, стільки ж загинуло від епідемій і голоду, інвалідами і каліками залишилось близько 20 млн. осіб. Росія втратила 1,8 млн. осіб, Австро-Угорщина – 1,1 млн. осіб. Війна призвела до докорінної перебудови світу і розпаду трьох імперій [3, с. 299]. Враховуючи той незаперечний факт, що українські солдати були у складі обох воюючих сторін і становили досить вагомую частку, то події, що розгорталися після війни в УНР і ЗУНР, були вкрай трагічними і суперечливими. Можна сказати, що селянська маса України була соціально деформована та суб'єктивно знесилена і дезорієнтована. Проблеми, таким чином, більшою мірою не вирішувалися представниками державного уряду УНР, а ускладнювалися хаосом, безладдям і недовірою селянських мас, особливо демобілізованих, до будь-якої влади.

Неприпустимим примітивізмом слід вважати розуміння УНР з подальшим її реформуванням на УРСР як співпрацю українського і російського пролетаріату в революційних подіях, оскільки більшовизм ніяких революцій не здійснив. Імператор Микола II, усвідомивши безперспективність у майбутньому російського самодержавства, добровільно зрікся престолу. Ось витяг із маніфесту про зречення Миколи II: «В часи великої боротьби із зовнішнім ворогом, який прагне майже три роки зруйнувати нашу вітчизну, Господу Богу було угодю послати нове випробування Росії... У ці вирішальні дні вважали ми обов'язком честі полежити народу нашому тісне єднання й згуртування всіх сил народних для якнайшвидшої перемоги, і, зі згодою з Державною думою, визнали ми за блага відректися від престолу держави Російської і скласти із себе верховну владу» [3, с. 292]. Головне полягає в тому, що акт зречення Миколи II надавав юридичну легітимність українському народові стати неза-

лежним від Російської імперії і вибудувати свою національну державу. Проте уряд УНР не був послідовним у питанні відокремлення Української держави від Росії, і навіть у проведенні земельних реформ Центральна Рада зобов'язана була звітувати перед Тимчасовим урядом Росії.

У цьому контексті «падіння монархії розглядалося не тільки як настання ери політичної свободи, а і як початок національного відродження. Автономія мала стати першим щаблем еволюційного процесу національного самостановлення. Він, той процес, мав би кристалізуватися в ході соціально-політичної перебудови цілої імперії» [4, с. 43]. Слід зазначити, що, попри всю свою поважну роль в українському державотворенні, В. Винниченко і М. Грушевський за своїм культурно-професійним політичним і правовим рівнем розвитку не мали конкретної проекції конституційно-правового розуміння національної республіки. На тлі цього вони опинилися в полоні абстрактного політичного соціалістичного мислення, яке сформувалося у російської інтелігенції. Це було наслідком того факту, що «українська інтелігенція в своїй переважній більшості протягом довгого часу творила органічну цілість із російською інтелігенцією, якою вона здебільшого і була. Її система політичного думання, як і її соціальний ідеал, були відбитком російських» [4, с. 13]. До цього слід додати, що В. Винниченко і М. Грушевський та їхні соратники були в складі тієї інтелігенції, яка критикувала капіталізм, не поділяла погляди українських партій ЗУНР про місце і роль національного ідеалу та національної єдності всіх соціальних верств українського народу.

Тодішня провідна українська верства, як частково і сучасна, «конституціоналізм, парламентаризм, політичні свободи і права населення, – до всього цього підходили не тільки як до справ другорядних, а іноді зовсім безвартісних в їх самостійній цінності. На першому місці стояли питання соціального характеру, маєткові права населення» [4, с. 14]. Вони недостатньо усвідомлювали цінності не лише конституційного права в розбудові УНР, але й земельної власності. Натомість цивілізовані конституційно-правові держави формують такі інститути регулювання земельних відносин, які поєднують земельну власність з глибиною індивідуалізованої активності та організовують навколишнє середовище, яке дає суспільству життєдайні цінності [5, с. 265]. На глибоке переконання А. Уайтхеда, об'єднання людей, які безпосередньо є суб'єктами земельної власності у виробництві сільськогосподарської продукції, створюють передумови для нагрома-

дження учревлених людських сил, які набувають універсальної цінності для цивілізації і її правової культури. «Той світ, який збільшує тривалість існування, є світом цінностей. Цінність за своєю сутністю є натуралізм, що позначений безпосередньо. Цінність вказує на факт, а факт – на цінність» [5, с. 301]. Земля, що набуває приватної власності, була для українського народу впродовж тривалої історії фактом універсальної цінності, яка набувала державно-правового захисту і регулювання й використання. Руська Правда і Литовський статут це чітко засвідчують. Земельну власність як світ цінностей слід розглядати як активне розгортання можливостей для реалізації індивідуальних сил. «Оцінювання рівною мірою вказує і на дозвіл, і на заборону реалізації цих сил» [5, с. 307]. Тут ідеться про правове регулювання земельної власності, користування земельними ресурсами та їх упорядкування відповідно до цінностей, яких вони набули в суспільному виробництві і суспільній життєдіяльності народу і держави.

Слід зауважити, що голова Ради міністрів П. Столипін свого часу, по-перше, «проявив себе переконаним прихильником ліберальних перетворень»; по-друге, він добре пам'ятав революційну стихію 1905 р., коли повстання і безпорядки охопили всю країну, радикали агітували за боротьбу з владою, бунтівне селянство спалювало садиби ненависних поміщиків, робітники організовували страйки, не виходячи на роботу; не їздили поїзди, не подавалась електроенергія, хліб став дефіцитом, не працював водопровід, навіть аптеки були закриті. На тлі цього він розробив аграрну реформу, спрямовану на впровадження одноосібного індивідуального господарства за принципом приватної власності, прагнув створити прошарок міцних і сильних селянських дворогощів, які б стали опозицією самодержавству. П. Столипін волів зруйнувати селянську общину, перевести селянські наділи в особисту власність, переселити малоземельних селян на неосвоєні землі. Серед іншого, він прагнув ожити інститути місцевого самоврядування – земства – та зміцнити їх [3, с. 294]. В українському соціальному середовищі того часу вже існували суб'єкти земельної власності, які самоорганізувалися і мали стати однією з активних соціальних сил, на які Центральна Рада могла би спертися, щоб здійснити державно-правові реформи земельних відносин на засадах європейської правової культури. Прикро, що ні В. Винниченко, ні М. Грушевський не взяли до уваги відому на той час широкому загалу програму реформування земельних відносин П. Столипіна, яка най-

більшою мірою відповідала запитам українських селян і потребам розбудови української держави. Доречно нагадати, що саме в Києві П. Столипін мав започаткувати аграрні реформи, оскільки на теренах України був розгорнутий кооперативний рух селян-землевласників для об'єднання всіх ресурсів у нарощенні валового внутрішнього продукту. Він вважав, що цей досвід приватновласницького землекористування може бути залучений під час реалізації аграрних реформ. І. Фареній, досліджуючи кооперативний рух у Наддніпрянській Україні, зазначив, що землі селяни купували за допомогою катеринославської філії банку. Незважаючи на невідгідні фінансові умови кредитування, кооперативний рух розвивався досить інтенсивно, хоча співпраця з приватними фінансово-кредитними структурами загрожувала боржника в кабалу [6]. З огляду на сказане, додамо, що в Україні була наявна селянська сила, здатна генералізувати об'єднання земельних власників усіх форм для ініціювання і вироблення нормативно-правової бази регулювання земельних відносин. О. Любовець вважає, що «Союз (земельних власників. – М.Б.) поступово перетворився на потужну політичну силу, яка репрезентувала інтереси приватних землевласників» [7, с. 286]. Проте у свідомості керівників Центральної Ради міцно посіла ідея общинного соціалізму без приватновласницьких земельних відносин. Тому уряд УНР практично ігнорував домагання Союзу приватних землевласників, який мав розгалужену мережу своїх представництв у різних областях України та являв собою досить чисельну і потужну соціальну силу. В. Андрієвський указує, що абсолютна більшість членів Союзу землевласників прагнули співпрацювати з урядом УНР. Так, один із керівників цього Союзу М. Коваленко навесні 1917 р. звернувся до представників Центральної Ради, щоб остання зареєструвала цей союз офіційно та включила до складу інших представництв Наркомзему як «поважну і сильну своїм капіталом організацію». При цьому він наголосив на потребі в легітимізації Союзу, щоб «не відштовхнути від себе в московські обійми... могутню верству українського суспільства» [8, с. 64-65]. Однак лідери Центральної Ради навіть не прийняли М. Коваленка, вважаючи його класовим ворогом. Таке ставлення поряд з ідеологічними розбіжностями зумовило перехід Союзу у відкриту опозицію до Центральної Ради [7, с. 287].

Українська демократично-хліборобська партія, створена в травні 1917 р., на своєму з'їзді в Лубнах Полтавської області в березні 1918 р. визнала політику Центральної Ради,

особливо в земельній справі, руйнівною для держави й загального національного господарства й вимагала скасування виданого земельного закону та визнання приватновласницького принципу, що є головним стимулом господарювання. З'їзд обрав делегацію в складі 200 осіб, яка з тими вимогами, а також з вимогами поповнення складу Центральної Ради представниками хліборобської партії звернулася до Центральної Ради, але задоволення своїх вимог не одержала [4, с. 59].

Світоглядна прірва, що розділяла представників Центральної Ради УНР і провідних діячів Союзу земельних власників і Української демократично-хліборобської партії, а за нею і позиція боротьби із цими організаціями, яку зайняли В. Винниченко і М. Грушевський, завершилася тим, що українська партія соціалістів-революціонерів і підконтрольна їй селянська спілка в єдності виступили проти приватної власності на землю та розпочали широку агітаційну кампанію за соціалізацію всіх форм земельної власності. Саме ця партія і спілки-сателіти стали не лише дорадчими структурами, а й співучасниками у виробленні державно-правових механізмів регулювання земельних відносин на основі соціалізації земельної власності за взірцем російської общини. Отже, ті провідні сили України, які мали різні форми власності – земельної, промислової, фінансової, – практично були ігноровані В. Винниченком. У логічному розвитку державотворчих процесів політична і громадська ізоляція національно-патріотичних сил України, які несли передові ідеї приватновласницького розвитку економіки за зразком європейської правової цивілізації, призвела до однобічного сприйняття соціальної ідеї землеволодіння, яку розробляли Герцен, Огарьов та інші народники Росії. Вони дотримувались такої світоглядної тези: «Європа не розуміє та не може зрозуміти наших соціальних прагнень, отже, вона нам не вчитель в економічних питаннях. Ми віримо, що покликані внести в історію нове начало та сказати своє слово, а не плестись у хвості Європи». Критика капіталізму приводила молоду російську демократію на перших же етапах її історичного шляху до засвоєння ідей соціалізму [9, с. 17].

Концепція «української революції», якої дотримувались В. Винниченко, М. Грушевський та їх соратники, була сфокусована на російській общині та оцінці її соціально-політичної ролі. Саме община і сперта на неї соціальна конструкція властива лише Росії, а проте не буде перебільшенням сказати, що якраз ця концепція відіграла найтрагічнішу роль в «українській революції», великою мірою зумовлюючи її поразку [4, с. 18].

Зважаючи на те, що в конструкті російської общини відсутнє право власності на землю, то не було й проблеми розподілу землі за викуп або відчуження з обов'язковим відшкодуванням державою збитків власнику землі. Слід наголосити, що серед усіх провідних державних діячів того часу українського і російського простору саме П. Століпін завдав общині нищівної критики як із позиції державно-правової, так і із соціально-економічної і політичної. Він прямо зазначав, що община «стане на перешкоді економічному і виробничому прогресу» [4, с. 19].

15 червня 1917 р. був затверджений Генеральний секретаріат Української Центральної Ради з чітким описом його державно-правових функцій. Вони були виписані в контексті вже існуючих міністерств Російської імперії. Ці міністерства не передбачали колегіального продукування нормативно-правової бази, а тому сприяли одноосібним рішенням. Відомий на той час М. Ковалевський – керівник центрального комітету селянської спілки – став керівником Генерального секретаріату продовольчих справ. Генеральним секретарем землеробства був М. Савченко-Більський. Слід зазначити правову позицію Генерального секретаріату земельних справ, який, ставлячи «наріжним каменем» своєї діяльності забезпечення сільськогосподарською продукцією державних та суспільних потреб, намагався зберегти хоча б великі селянські господарства, а тому його діяльність увійшла в суперечність із позицією незаможного селянства, яке оцінювало аграрні перетворення крізь призму забезпечення лише споживчих потреб своєї сім'ї.

28 листопада 1917 р. уряд УНР зобов'язав Генеральний секретаріат продовольчих справ підготувати проект державної монополії на цукровиробництво. З 1 листопада 1917 р. на території УНР Мала Рада визнала законопроект (причому «заднім числом», що засвідчило юридичне невігластво її членів), в якому норми права гарантували виключно з державного скарбу УНР фінансувати всі видатки на цукрове виробництво. Це було одним із перших рішень УНР на монополію держави стосовно всієї цукрової галузі, а звідси всі землі, на яких вирощувався цукровий буряк, перейшли у власність держави без відшкодування витрат її власникам. Цей акт можна розцінювати як руйнування приватновласницьких відносин, зокрема, в цукровій галузі України, де вже існували цілі приватновласницькі корпорації, приміром братів Терещенків. Така форма соціалізації УНР цілої галузі сільськогосподарського виробництва викликала невдоволення серед чисельної соціальної верстви – землевласни-

ків, які пізніше й підтримали державний переворот, здійснений П. Скоропадським.

Вагоме місце в реформуванні земельних відносин Центральною Радою УНР посідає Третій універсал, в якому декларувалися наміри уряду щодо здійснення земельної реформи. У ньому було чітко прописано, що право власності на землю буде скасовано, а вся земля, що знаходиться в сільсько-господарському виробництві, буде передана селянам «без викупу». Землю проголошено всенародним надбанням [10, с. 67-68]. Серед урядовців були й ті, які не поділяли думку про скасування земельної власності, і тому між урядом і земельним секретаріатом виникли непорозуміння. Частина урядовців, зокрема К. Мацієвич, Б. Мартос, вважали, що скасування земельної власності буде згубним для розбудови УНР.

У Третьому універсалі містилися гасла про передачу землі селянам. Це спричинило масовий рух збіднілого селянства до самочинного відчуження землі, яка була у приватній власності великих і середніх сільськогосподарських виробників. П. Захарченко стверджує, що «скасування приватної власності на землю та її передача без викупу у володіння трудового народу неможливе селянство сприйняло як заклик до самочинного захоплення поміщицьких господарств та перерозподілу майна» [11, с. 27-28]. Як раніше було сказано, після першої світової війни сформувалася чисельна верства безземельних селян, які сприйняли ідеї Третього універсалу як заклик до дії. Відомий дослідник історії держави і права України І. Нагаєвський писав, що «селянські маси вважали своїм найвищим завданням поділ поміщицьких десятин між собою згідно з деклараціями Третього і Четвертого універсалів, а пізніше відбирали землю навіть від незаможних селян» [12, с. 119]. Загалом Третій універсал уряду УНР містив правові норми реформування земельних відносин, які «спиралися на старі концепції російського народництва та відзначалися відвертим популізмом лідерів Центральної Ради» [11, с. 27-28]. Деякі декларовані норми земельних відносин Третього універсалу мали внутрішню суперечливий характер та правову невизначеність. Зокрема, поняття «трудова власність», «соціальна власність» не мали чітко окресленого юридичного змісту.

Центральна Рада своїми універсалами та іншими законодавчими актами спочатку зруйнувала весь наявний правовий порядок регулювання земельних відносин, що дістався у спадщину від Російської імперії, водночас і економічний, політичний і соціальний склади українського буття, а потім залучила

соціальну верству, найменш здатну будувати державу, а соціальні структури, які мали реальні можливості брати участь у розбудові європейських державно-правових інститутів регулювання земельних відносин, були ігноровані. У цьому контексті слід наголосити, що тогочасна «українська національна буржуазія не тільки протестувала проти економічної політики Російської імперії щодо України, а й висувала певні національно-політичні вимоги, ставлячи на порядок денний автономію або й самостійність України» [13, с. 172]. До цього слід додати, що на той час «в трьох губерніях України – Харківщині, Херсонщині і Катеринославщині – громадська форма землеволодіння охоплювала 89–97 % надільної землі. В решті губерній... подвірне землеволодіння сягало від 48,5 (Чернігівщина) до 94,6 % (Поділля). Україну тих часів справедливо можна назвати країною селянського землеволодіння. Ідея власності на землю не тільки не була чужа селянству, а, навпаки, створила основу його господарського мислення. Така відмінність селянського землеволодіння в Україні так кидалася в очі, що навіть народники, засліплені уявною роллю общини в побудові соціалізму, розробляючи ту концепцію, не змогли повз це пройти. Вони не раз зазначали, що їхня концепція спирається на російську дійсність і стосується лише Росії» [4, с. 33-34].

Є підстави стверджувати, що в наукових публікаціях із проблеми державно-правових реформ УНР, особливо радянського періоду, умисно замовчувалися осередки громадських і політичних організацій українських землевласників, які зберегли тривалий історичний досвід подвірного приватновласницького господарювання та територіально-громадського самоуправління в локальних частинах української території, зокрема на Півдні, Слобожанщині, Чернігівщині. Для багатьох регіональних частин української території селянський двір із приватновласницьким землекористуванням залишався основою їхнього соціального, громадянського і політичного життя, навіть в умовах російської державності. Тому серед цієї частини селянських дворогощадств не було ентузіазму сплачувати надмірні податки до державної казни. Селяни зберігали свої ідеали вільного додержавного життя і в XX ст., що стало передумовою їхньої трагічної долі в революційні часи 1917–1920 рр. У цьому контексті Ф. Ніцше писав: «Там, де ще існує народ і не розуміє він держави та ненавидить її як зле око, що посягає на одвічні права і звичаї, там не існує соціального і духовного єднання для державотворення» [14, с. 42].

У цьому аспекті слід оцінити масовий селянський рух під проводом Н. Махна, який,

по суті, був одним із провідників національно-визвольного руху селян-землевласників, що були незадоволені спочатку російською державою, а пізніше українською, яка обіцяла свободу селянам, але позбавляла земельної власності. Саме усвідомлюючи роль держави по відношенню до земельних власників Півдня України, слід розглядати невдоволеність селян-землевласників, які десятиліттями зберігали громадський устрій і земське самоврядування та комерціалізували свою сільськогосподарську діяльність завдяки розташуванню між портами Чорного моря і промисловими підприємствами Центру і Сходу України. Селяни-землевласники Півдня України були не об'єктом, а суб'єктом господарської і суспільно-політичної діяльності, тому насамперед були зацікавлені у збереженні тодішнього юридичного статусу вільних землевласників. Загалом українські селяни-землевласники різних форм власності не увійшли в революцію 1917–1921 рр., яку творила Центральна Рада УНР як національна і громадсько організована соціальна сила. Говорячи схематично, можна сказати, що всі селянські повстання супроти державно-правової політики реформування земельних відносин Центральною Радою були виразниками приватновласницьких земельних відносин із досить тісним зв'язком із промисловістю і фінансовим сектором, а тому могли стати соціальною базою національного державотворення УНР.

Висновки

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що земля як предмет державно-правового регулювання та використання у суспільному виробництві є найбільш універсальним індикатором визначення цивілізаційного рівня розвитку правової культури народу. Зрештою, вся історія українського народу та його державно-правових інститутів найтісніше пов'язана з формами земельної власності. Складність правового регулювання земельних відносин в історії української держави зумовлена, передусім, специфікою її родючого чорнозему та геополітичним розташуванням самої території України. Досвід реформування земельних відносин Центральною Радою УНР переконує, що поразка української держави була спричинена нехтуванням історичної традиції українського селянства мати у приватній власності землю та вільно на ній господарювати. Значна частина українського селянства була упродовж трьохсот років закріпачена російською імперією. Численні господарства були зруйновані внаслідок першої світової війни. Збідніла частина українського селянства мала світоглядну

життєву позицію орієнтуватися не на власні традиційні здобутки, а на патерналізм держави на засадах общинної зрівнялівки. Ця ідея і поєднала уряд Центральної Ради і збідніле селянство щодо скасування земельної власності. Російська соціалістична общинна доктрина одночасно була відокремлена від українського національного тла – культурного, громадського і державного, а також далеко від конституційно-правового контексту національної держави. Насамкінець слід зазначити, що Центральна Рада своєю неадекватною викликом державотворчою діяльністю у вирішенні земельних питань практично створила передумову для остаточного поглинання української державно-правової культури землеволодіння, землекористування і землевпорядкування російською азійською цивілізацією з її деспотизмом державного управління і норм права.

Список використаних джерел:

1. Корновенко С. В. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні / С. В. Корновенко // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 55–60.
2. Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 р. / Черкаський нац. ун-т; Наук. тов. істориків-аграрників. – Черкаси: Вертикаль, 2014. – 62 с.
3. Российская корона. Князья. Цари. Императоры / гл. ред. Н. Ярошенко. – М.: Ридерз Дайджест, 2009. – 320 с.
4. Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.
5. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед; пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. – М.: Прогресс, 1990. – 720 с.
6. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / І. А. Фареній; Ін-т історії НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
7. Любовець О. М. Організаційне оформлення союзу земельних власників на терені України в 1917 році / О. М. Любовець // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 285–299.
8. Андрієвський В. (Ліберець). До характеристики українських правих партій: з доклада, читаного 16–17/ XII 1920 р., в українським військовим таборі в Райхенбергу / В. Андрієвський. – Берлін: [б.в.], 1921. – 24 с.
9. Дан Ф. И. Происхождение большевизма: К истории демократических и социалистических идей в России после освобождения крестьян / Ф. И. Дан. – Нью-Йорк: Новая демократия, 1946. – 491 с.
10. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України / відп. ред. Ю. Д. Прилюк. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 271 с.

11. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. П. Захарченко ; Національний ун-т ім. Т. Шевченка, Національна академія внутрішніх справ. – К., 1997. – 188 с.

12. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / Ісідор Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1993. – 413 с.

13. Оглоблин О. П. Проблеми української економіки в науці / О. П. Оглоблин // Червоний шлях. – 1928. – Ч. 9–10. – С. 165–179.

14. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Фридрих Ницше ; пер. В. В. Рынкевича, под ред. И. В. Розовой. – М. : «Интербук», 1990. – 204 с.

В статье проанализированы подходы исследователей государственно-правовых реформ, осуществленных Центральной Радой УНР, в частности, в сфере земельных отношений. На этой основе доказано, что в исследованиях по этой проблеме есть отдельные пробелы, предвзятое толкование «крестьянской революции» и неадекватная оценка частновладельческого сектора сельскохозяйственного производства в Украине. Показано, что правительство УНР не имело достаточного теоретико-правового понимания развития украинского национального государства, не обладало организаторскими способностями для мобилизации украинского народа в его борьбе за национальную независимость и было в значительной степени в своем мировоззрении ограничено российской социалистически-общинной идеологией, что и привело к его поражению и потере только что добытой украинской национальной независимости.

Ключевые слова: земельные отношения, земельная собственность, Центральная Рада, УНР, Союз земельных собственников, аграрная реформа.

The article analyzes the approaches researchers state legal reforms implemented by the Central Council of the UPR, particularly in the sphere of land relations. On this basis, it is proved that the studies on this issue are some gaps, biased interpretation of «peasant revolution» and inadequate assessment of private sector agricultural production in Ukraine. It is shown that the UNR government had sufficient theoretical and legal understanding of the development of Ukrainian national state did not have the organizational ability to mobilize the Ukrainian people in their struggle for national independence and was largely in its outlook limited Russian socialist-communal ideology, which led to his destruction and loss just became Ukrainian national independence.

Key words: land relations, land ownership, Central Council, UPR, Union of land owners, land reform.



УДК 342.9

Олексій Дрозд,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративної діяльності
Національної академії внутрішніх справ*

УЗГОДЖЕННЯ НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА ТРУДОВОГО ПРАВА У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

У статті на основі аналізу наукових поглядів вчених та чинного законодавства України досліджено, яким чином узгоджуються норми адміністративного та трудового права у сфері правового регулювання проходження державної служби в Україні. Доведено, що державна служба в цілому та сфера проходження державної служби зокрема є комплексною галуззю законодавства, де домінуюча роль відведена спеціальному законодавству (у тому числі Закону України «Про державну службу»), що є складовою частиною джерельної бази адміністративного права.

Ключові слова: норма, адміністративне право, трудове право, правове регулювання, проходження державної служби.

Постановка проблеми. Правове регулювання проходження державної служби охоплюється різними галузями права: конституційним, цивільним, кримінальним, фінансовим тощо. Але найпоширенішими галузями права, які спрямовані на впорядкування суспільних відносин, що виникають у процесі функціонування інституту державної служби, є адміністративне і трудове право. Норми зазначених галузей урегулюють службові відносини, які за своєю природою та змістом є неоднорідними, різноплановими і мають свої характерні ознаки. У разі врегулювання процесу проходження державної служби трудовим правом державна служба є різновидом праці вільного найма, який регулюється Кодексом законів про працю України. Норми трудового права визначають статус державних службовців як учасників трудового процесу; у разі ж врегулювання правовідносин у сфері проходження державної служби нормами адміністративного права має місце діяльність особового складу органів державної влади з виконання владних державних функцій.

Постановка проблеми. Окремим проблемним аспектом узгодження норм адміністративного та трудового права у сфері правового регулювання проходження державної служби в Україні приділяли увагу О. Ю. Оболенський, Т. І. Чавикіна, М. І. Іншин, В. Б. Авер'янов, Л. А. Чиканова, А. А. Гриш-

ковец, І. С. Гриценко, Р. С. Мельник, А. А. Пухтецька, М. В. Пресняков та інші. Однак єдиного комплексного дослідження зазначеної проблематики так зроблено і не було.

Мета статті – дослідити, яким чином узгоджуються норми адміністративного та трудового права у сфері правового регулювання проходження державної служби в Україні.

Виклад основного матеріалу. Державна служба і трудові правовідносини мають чимало спільного, але за своєю суттю є принципово відмінними правовідносинами. Так, спільними є такі правові інститути та категорії, як: оплата праці, відпустки, безпечні умови праці, просування по службі, переведення, відрядження, зміна істотних умов служби (праці), стаж служби (роботи), припинення служби (трудоного договору), соціальні гарантії, преміювання та інші види заохочення, соціально-побутове забезпечення, пенсійне забезпечення та грошова допомога, робочий час та час відпочинку, дисциплінарна та майнова відповідальність тощо.

Помилкове ототожнення правовідносин, що виникають у сфері проходження державної служби, та трудових правовідносин спричиняє поширене помилкове застосування законодавства про працю у правовідносинах про державну службу, і навпаки. Таке ототожнення може призводити до помилок

у виборі судової юрисдикції, виборі суду загальної юрисдикції, який повинен захистити порушені суб'єктивні права, свободи, інтереси.

На думку О. Ю. Оболенського, специфіка діяльності державного службовця полягає в його роботодавці – державі, і тому вона має регулюватися нормами не трудового законодавства, а адміністративного права і права державної служби як його складової частини. Це право традиційно передбачає нерівність сторін, особливий порядок вирішення трудових спорів, додаткові обмеження, що накладаються на службовця в обмін на моральну та матеріальну компенсації. Такі відносини, як стверджує автор, називають державно-службовими [1, с. 162].

Традиційно фахівці у галузі адміністративного права вважають інститут державної служби виключно предметом адміністративного права [2, с. 184]. Так, В. Б. Авер'янов до предмета адміністративного права включає п'ять груп суспільних відносин, однією з яких є група відносин, що формуються в процесі внутрішньої організації та діяльності апаратів усіх державних органів, адміністрацій державних підприємств, установ та організацій, а також у зв'язку з проходженням державної служби або служби в органах місцевого самоврядування [3, с. 71].

Включення державних службовців до переліку суб'єктів адміністративного права не викликає сумнівів і у представників трудового права. Наприклад, М. І. Іншин із цього приводу зазначає таке: виконавча влада знаходить вияв у державному управлінні. Державне управління реалізується через функціонування у кожній із його сфер спеціально із цією метою утворених державних органів, а діяльність кожного окремо взятого органу державного управління об'єктивується, проявляється в реальних умовах і конкретних життєвих обставинах, у діях його повноважних представників – державних службовців [4, с. 303]. Він стверджує, що державна служба є особливим різновидом трудової діяльності певної категорії зайнятого населення України, яка характеризується двома найважливішими ознаками. З одного боку, державна служба покликана виконувати завдання і функції держави, а з іншого – це трудова діяльність щодо здійснення цих функцій і вирішення конкретних завдань [5, с. 12-13].

Але не будемо виключати ту обставину, що трудове право розглядає державну службу як професію, яка нічим, по суті, не відрізняється від інших професій, вона також будується на основі договірних відносин. Сторони цих відносин – державний орган і громадянин – реалізують кожен свій інтерес;

вони не пов'язані зобов'язаннями, вірністю чи відданістю. За цих обставин неважко пояснити відносно спокійне сприйняття корупції в державній службі з боку значної частини державних службовців, і навіть з боку окремих високопоставлених осіб [6, с. 62].

Отже, маємо дві принципово різні позиції. Перша висувається і обґрунтовується фахівцями у галузі трудового права. Зміст її полягає в тому, що відносини державних службовців, що виникають у зв'язку зі вступом на державну службу, її проходженням і припиненням, – це не що інше, як трудові правовідносини [7, с. 24]. Друга позиція висувається й обґрунтовується вченими в галузі адміністративного права. В основу цієї позиції покладено такі ідеї і судження, як те, що державна служба як публічно-правовий інститут має являти собою цілісну систему, засновану на служінні державі в цілому, а не окремому державному органу. Відносини, що складаються в процесі проходження державної служби, – це відносини зобов'язання, обов'язку, вірності. Державно-службові відносини в реальному житті виступають виключно як державні та адміністративні правовідносини, відносини служби і підпорядкування державних службовців виключно державі [8, с. 51].

Будемо враховувати ще й ту обставину, що державні службовці мають статус, що підлягає суворому державно-правовому регулюванню. Набуття цього статусу, початок проходження державної служби (повноцінний вступ особи у правовідносини) відбуваються лише за послідовності таких дій: 1) успішне проходження процедури добору на посаду службовця; 2) офіційне ухвалення адміністративного акта суб'єкта публічної адміністрації (державної влади) про прийняття особи на державну службу; 3) складання присяги державного службовця [9, с. 192].

Тому за своїм становищем у системі трудових відносин держслужбовці істотно відрізняються від тих працівників, які підпадають тільки під норми загального трудового права.

Окрім того, на державній службі допускаються суттєві обмеження прав і свобод громадян, практично відсутня правова рівність між працівником і роботодавцем. Державна влада і її службовці перебувають у відносинах суворої субординації. Зміст трудових відносин формується в рамках загального та спеціального регулювання соціально-правового статусу державного службовця тощо. У процесі проходження державної служби державний службовець є постійним учасником публічно-правових відносин, а здійснення та реалізація ним власних повноважень

дістає вияв у публічному управлінні та ухваленні адміністративних актів.

Прикрим є той факт, що натеper державна служба в Україні ще не сформувалася в розвинений публічно-правовий інститут. Стороною трудового договору для державного службовця має бути держава, а не державний орган. За фактом же стороною договору є керівник державного органу. Керівник приймає на роботу, встановлює оклади і надбавки, заохочує, карає, звільняє і т. д. За такої системи вже не Конституція України, не Президент України, не закони і укази, а він, керівник органу або підрозділу, – вищий авторитет для підлеглих. Звідси – авторитаризм і свавілля, індивідуальна і колективна безвідповідальність посадових осіб, бюрократизм і корупція, соціально правова незахищеність держслужбовця і т. д. А має передбачатися якраз інше – правова захищеність службовця від свавілля вищих керівників, гарантії професійно-посадового зростання і безперервної освіти, можливість прояву працівником ініціативи, творчості тощо. Відповідно, потреба служіння державі, а не конкретному державному органу або посадовій особі вимагає посилити імперативні основи державної служби в плані спрощення можливості зміни умов службової діяльності.

Дана пропозиція вже висловлювалася в науковій літературі. Так, наприклад, А. А. Гришковець вказував, що посилення адміністративного складника на державній службі при одночасному збереженні на якийсь термін трудового договору як основи взаємовідносин між державним службовцем і державою (органом держави) має відобразитись у значному розширенні підстав, коли істотні умови цього договору можуть бути на законних підставах змінені за ініціативою держави і без згоди на те державного службовця [9, с. 58].

Але вищевказане твердження не враховує такого: відповідно до пункту 1 статті 1 Конвенції Міжнародної організації праці «Про примусову чи обов'язкову працю» № 29 (Женева, 28 червня 1930 р.) Україна зобов'язалася виключити застосування примусової чи обов'язкової трудової діяльності в усіх її формах, тобто будь-яку роботу або службу, яка вимагається від будь-якої особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг [10]. У зв'язку із цим переведення без згоди державного службовця на інше місце роботи може бути розглянуто як примус до заняття певною діяльністю, тобто як примусова праця.

Що стосується державної служби, то вважається доцільним розробити концепту-

ально інший підхід до визначення місця проходження служби і виконуваних обов'язків. Трудовий договір (службовий контракт) з державним службовцем (поки вони зберігаються в системі службових відносин) у такому разі повинен бути угодою про проходження служби, а не про виконання будь-яких конкретних обов'язків на конкретній посаді. Таким чином, не буде порушена заборона на примусову або обов'язкову працю, оскільки громадянин, вступаючи на державну службу, буде давати свою згоду на переведення на інші посади «а priori». Звісно ж, що в разі виникнення службової необхідності службовець може бути переведений і на нижчу посаду, однак державною гарантією у такому разі має виступати збереження йому грошового утримання не нижчого, ніж на попередній посаді, на весь період виконання службових обов'язків, з урахуванням всіх передбачених законодавством індексацій [11, с. 211].

Отже, основною метою державної служби як галузі законодавства є забезпечення виконання законодавства країни, створення сприятливих правових, організаційних і соціально-економічних умов для нормального функціонування державного апарату. Причому мається на увазі правове регулювання як зовнішніх відносин з усіма інститутами громадянського суспільства та іншими державними структурами, так і внутрішніх, точніше внутрішньоапаратних, внутрішньо-організаційних відносин. Зовнішні відносини охоплюють зв'язки держапарату і держслужбовців з громадянами та інститутами громадянського суспільства, між державними органами і органами місцевого самоврядування, підприємствами та установами. В основному ці відносини є предметом адміністративного права.

Внутрішні відносини відображають зв'язки, що виникають із приводу прийняття громадян на державну службу, організації службового та позаслужбового часу, грошового утримання, встановлення пільг і гарантій, відставки і звільнення зі служби тощо. Ці відносини частково регулюються нормами трудового права. По суті, державна служба є одним із видів суспільно-корисної діяльності, тобто одним із видів праці щодо перетворення певної сфери суспільних відносин. Ця діяльність за своїм характером є управлінською, рушійною силою процесу забезпечення повноважень державних органів, умовою реалізації даних повноважень.

Водночас Закон залишає за межами правового регулювання питання про те, кому «служить» державний службовець – державі в цілому або тільки державному органу, закону або посадовій особі, спільній справі або

особисто собі. Відповідь на це питання має принципове значення в усіх аспектах, у тому числі і політичному. У правовій державі діяльність чітко регламентована правовими і моральними нормами, має безособовий, неупереджений характер. Там же, де немає рівних і універсальних для всіх громадян правових основ, починає відігравати домінуючу роль суб'єктивний фактор, «поступливість» чи «жорсткість», «добродія» або «формалізм» службовця, а значить, свавілля.

До того ж продовжує залишатись за рамками реформи державної служби проблема взаємовідносин держави і бізнесу. Її вирішення залежить не стільки від державних службовців, скільки від вищої державної влади та громади підприємців. Надії на те, що адміністративна реформа та реформа державної служби допоможе державі піти з бізнесу, пов'язані з уведенням стандартів адміністративних послуг, встановленням певного регламенту в роботі органів влади і, таким чином, полегшенням підприємницької діяльності, порядку отримання ліцензій. По суті, мова йде про створення нового типу держави – держави-службовця, яка надає адміністративні послуги відповідно до стандартів і регламентів. Також повинні бути істотно розширені можливості залучення державних службовців до реалізації службових повноважень за межами нормальної тривалості службового часу (в тому числі в нічний час), а також у вихідні та святкові дні. Нині питання службового часу державних службовців практично повністю регулюються трудовим законодавством.

Висновок

Дослідивши окремі обставини адміністративного, трудового та комплексного регулювання сфери проходження державної служби в Україні, можемо зробити певні висновки, а саме:

1) державна служба як управлінська діяльність має свою мету, засоби, форми і методи реалізації, свій процес і, нарешті, результат. Засобами досягнення сформульованих відповідним законодавством цілей є управлінські рішення, організаційні, контрольні і стимулюючі дії з регулювання поведінки і діяльності людей, результатом яких і є нормальне функціонування тієї сфери суспільного життя, яка входить до компетенції державного органу;

2) проходження державної служби – це не тільки сфера трудової діяльності, це, перш за все, професія, яку характеризують, з одного боку, система професійних завдань, форми і види професійної діяльності, а з іншого – такі професійні особливості особистості,

які можуть забезпечити задоволення потреб суспільства в досягненні потрібного йому відчутного результату;

3) професія державного службовця пов'язана, перш за все, зі здійсненням державного управління на основі професійної майстерності, професійної свідомості, інформованості про об'єкт управління і впливу на його діяльність;

4) винятковими є державні служби трьох гілок державної влади, що не належать до адміністративних відносин, відносин «влади-підпорядкування». Вони розташовані по горизонталі, є самостійними і координують свої дії у вирішенні державних завдань, що становлять взаємний інтерес;

5) у законі України «Про державну службу» державна (публічна) служба обмежується забезпеченням повноважень державних органів. Насправді державна служба забезпечує також виконання обов'язків державного органу та його відповідальність. Відповідно, Закон повинен бути доповнений цим положенням.

Отже, державна служба в цілому та сфера проходження державної служби зокрема є комплексною галуззю законодавства, де домінуюча роль відведена спеціальному законодавству (у тому числі Закону України «Про державну службу»), що є складовою частиною джерельної бази адміністративного права. Відповідно, за трудовим законодавством залишаються питання щодо врегулювання суспільних відносин, які не охоплюються сферою дії (впливу) спеціального законодавства.

Список використаних джерел:

1. Оболенський О. Ю. Державна служба : підручник. – К.: КНЕУ, 2006. – 472 с.
2. Чавикіна Т. І. Державна служба: трудовий аспект / Т. І. Чавикіна // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2016. – № 2(73). – С. 183–188.
3. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. / [редкол.: В. Б. Авер'янов (голова)]. – Київ : Юрид. думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 584 с.
4. Іншин М. І. Державна служба як сфера регулювання трудового права / М. І. Іншин // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 303–308.
5. Іншин М. І. Правове регулювання службово-трудових відносин в Україні : монографія / М. І. Іншин. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 337 с.
6. Настольная книга государственного служащего (Комментарий к Федеральному закону «Об основах государственной службы Российской Федерации») / отв. ред. В. И. Шкатулла. – М.: ОАО «Изд-во «Экономика», 1999. – 678 с.
7. Чиканова Л. А. Правовое регулирование служебных отношений на государственной гражданской

службе: вопросы теории и практики / Л. А. Чиканова // Журнал российского права. – 2005. – № 4. – С. 24–27.

8. Гришконец А. А. Правовое регулирование государственной гражданской службы в Российской Федерации / А. А. Гришконец. – М., 2003. – 274 с.

9. Загальне адміністративне право : підручник / [Гриценко І.С., Мельник Р.С., Пухтецька А.А. та інші]; за заг. ред. І.С. Гриценка. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 568 с.

10. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю : Міжнародний документ від 28 черв. 1930 р. № 29 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_136

11. Пресняков М. В. Административно-правовое регулирование служебных отношений: теория и практика / М. В. Пресняков ; под ред. Г. Н. Комковой. – Саратов : Научная книга, 2008. – 412 с.

В статье на основе анализа научных взглядов ученых и действующего законодательства Украины исследовано то, каким образом согласуются нормы административного и трудового права в сфере правового регулирования прохождения государственной службы в Украине. Доказано, что государственная служба в целом и сфера прохождения государственной службы в частности является комплексной отраслью законодательства, где доминирующая роль отведена специальному законодательству (в том числе Закону Украины «О государственной службе»), которое является составной частью базы источников административного права.

Ключевые слова: норма, административное право, трудовое право, правовое регулирование, прохождение государственной службы.

The article, based on an analysis of scientific views of scholars and laws of Ukraine, studied how the rules are consistent administrative and labor law in the regulation of civil service in Ukraine. It is proved that the public service sector in general and the civil service, in particular, is a complex industry legislation, where the dominant role assigned to special laws (including the Law of Ukraine «On State Service»), which is part of sources of administrative law.

Key words: norm, administrative law, labor law, legal regulation of civil service.



УДК 342.9

Альберт Єзеров,

канд. юрид. наук, доцент,
т.в.о. заступника начальника Одеської митниці ДФС,
заступник начальника управління – начальник
відділу митної вартості та адміністрування митних платежів
управління адміністрування митних платежів Одеської митниці ДФС,
інспектор податкової та митної справи III рангу

ПОВЕРНЕННЯ МИТНИЦЯМИ НАДМІРНО СПЛАЧЕНИХ КОШТІВ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ РІШЕННЯ ПРО КОРИГУВАННЯ МИТНОЇ ВАРТОСТІ ТА КАРТКИ ВІДМОВИ У СУДОВОМУ ПОРЯДКУ: НЕОБХІДНІСТЬ УНОРМУВАННЯ

Митне законодавство передбачає можливість виникнення правової ситуації, пов'язаної з поверненням помилково та/або надмірно сплачених митних платежів. При цьому повернення помилково та/або надмірно сплачених митних платежів із Державного бюджету України є виключними повноваженнями митних органів та органів державного казначейства, а тому суд не може підняти державний орган і вирішувати питання про стягнення таких платежів. Скерування дій митниці у разі звернення платників податків із заявами про повернення надмірно сплачених митних платежів внаслідок скасування в судовому порядку рішень про коригування митної вартості товарів підлягає додатковому законодавчому врегулюванню.

Ключові слова: митні платежі, повернення надмірно сплачених коштів, скасування рішення про коригування митної вартості.

У практичній діяльності органів доходів та зборів склалася правова невизначеність у питанні повернення надміру сплачених коштів, що потребує додаткового дослідження і вирішення.

Відповідно до частини 1 статті 54 Митного кодексу України (далі – МКУ) контроль правильності визначення митної вартості товарів здійснюється органом доходів і зборів під час проведення митного контролю і митного оформлення шляхом перевірки числового значення заявленої митної вартості.

Частиною 3 статті 54 МКУ передбачено, що за результатами здійснення контролю правильності визначення митної вартості товарів орган доходів і зборів визнає заявлену декларантом або уповноваженою ним особою митну вартість чи приймає письмове рішення про її коригування відповідно до положень статті 55 МКУ.

Рішення про коригування заявленої митної вартості товарів, які ввозяться на митну територію України з поміщенням у митний режим імпорту, приймається органом доходів і зборів у письмовій формі під час здійснення контролю правильності визначення

митної вартості цих товарів як до, так і після їх випуску, якщо органом доходів і зборів у випадках, передбачених частиною шостою статті 54 МКУ, виявлено, що заявлено невірні та/або недостовірні відомості про митну вартість товарів, у тому числі невірно визначено митну вартість товарів (ч. 1 ст. 55 МКУ).

Згідно з частиною 7 статті 55 МКУ у разі незгоди декларанта або уповноваженої ним особи з рішенням органу доходів і зборів про коригування заявленої митної вартості товарів орган доходів і зборів за зверненням декларанта або уповноваженої ним особи випускає товари, що декларуються, у вільний обіг за умови сплати митних платежів згідно з митною вартістю цих товарів, визначеною декларантом або уповноваженою ним особою, та забезпечення сплати різниці між сумою митних платежів, обчисленою згідно з митною вартістю товарів, визначеною декларантом або уповноваженою ним особою, та сумою митних платежів, обчисленою згідно з митною вартістю товарів, визначеною органом доходів і зборів, шляхом надання гарантій відповідно до розділу X МКУ. Строк дії таких гарантій не може пе-

ревищувати 90 календарних днів з дня випуску товарів.

Згідно з частиною 8 статті 55 МКУ протягом 80 днів з дня випуску товарів декларант або уповноважена ним особа може надати органу доходів і зборів додаткові документи для підтвердження заявленої ним митної вартості товарів, що декларуються.

Частиною 9 статті 55 МКУ передбачено, що у разі надання декларантом або уповноваженою ним особою додаткових документів орган доходів і зборів розглядає подані додаткові документи і протягом 5 робочих днів з дати їх подання виносить письмове рішення щодо визнання заявленої митної вартості та скасовує рішення про коригування заявленої митної вартості або надає обґрунтовану відмову у визнанні заявленої митної вартості з урахуванням додаткових документів. У такому разі надана фінансова гарантія відповідно повертається (вивільняється) або реалізується в порядку та у строки, визначені цим Кодексом.

Відповідно до частини 8 статті 313 МКУ у разі невиконання зобов'язання, забезпеченого грошовою заставою, сума митних платежів, що підлягає сплаті, перераховується до державного бюджету із сум грошової застави.

Платники податків, не погоджуючись з рішеннями органу доходів і зборів про коригування заявленої митної вартості товарів та забезпечивши сплату різниці митних платежів шляхом надання фінансових гарантій у порядку частини 7 статті 55 МКУ, оскаржують рішення органу доходів і зборів про коригування митної вартості товарів у судовому порядку.

У разі задоволення судами позовних вимог у частині скасування (визнання протиправними) рішень про коригування митної вартості товарів та карток відмови платники податків звертаються до митниці із заявами про повернення надмірно сплачених митних платежів у Порядку повернення платникам податків коштів, що обліковуються на відповідних рахунках митного органу як передплата, і митних та інших платежів, помилково та/або надмірно сплачених до бюджету, контроль за справлянням яких здійснюється митними органами, затвердженому наказом Державної митної служби України від 20.07.2007 № 618 (далі – Порядок № 618).

Як правило, суди скасовують рішення про коригування митної вартості товарів за відсутності у митниці під час митного оформлення товарів обґрунтованих сумнівів у правильності визначення митної вартості. При цьому суди не задовольняють позовні вимоги суб'єктів господарювання про повернення суб'єктам надміру сплачених митних

платежів, посилаючись на виключну компетенцію органів доходів і зборів у питанні контролю правильності визначення митної вартості товарів.

При цьому зазвичай у період часу судового розгляду справи щодо правомірності прийнятого органом доходів і зборів рішення про коригування митної вартості товарів та набрання судовим рішенням законної сили надані суми фінансових гарантій перераховуються до Державного бюджету України відповідно до положень статті 55, частини 8 статті 313 МКУ.

Отже, на момент розгляду заяв платників податків про повернення сум митних платежів у зв'язку зі скасуванням у судовому порядку рішень про коригування митної вартості товарів надані при митному оформленні грошові кошти втрачають статус фінансової гарантії, та суб'єкти господарювання звертаються до митниці із заявами про повернення з держбюджету надмірно сплачених коштів.

Поняття надміру сплачених грошових зобов'язань визначене підпунктом 14.1.115 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України (далі – ПКУ), згідно з яким це суми коштів, які на певну дату зараховані до відповідного бюджету понад нараховані суми грошових зобов'язань, граничний строк сплати яких настав на таку дату.

Також, відповідно до підпункту 1.2 пункту 1 Порядку розрахунково-касового обслуговування через органи Державного казначейства України митних та інших платежів, які вносяться до/або під час митного оформлення, затвердженого наказом Мінфіну та Держмитслужби від 24.01.2006 № 25/44, надміру сплачені митні та інші платежі – сума коштів, що з різних причин унесена понад розмір, установлений законодавством.

Отже, по-перше, потребує додаткового роз'яснення питання, чи є сума фінансової гарантії, сплачена відповідно до ч. 7 ст. 55 МКУ у зв'язку з прийняттям митницею рішення про коригування митної вартості товару, яке в подальшому скасовано за рішенням суду, сумою надмірно сплачених митних платежів, які підлягають поверненню платнику податків у Порядку № 618.

По-друге, відповідно до положень пунктів 1, 2, 3 розділу III Порядку № 618 для повернення з Державного бюджету України митних та інших платежів, помилково та/або надмірно сплачених до бюджету, контроль за справлянням яких здійснюється митними органами, платником податків до загального відділу митного органу, яким здійснювалось оформлення митної декларації, подається заява довільної форми, яка підписується керівником і головним бухгалтером суб'єкта

господарської діяльності або фізичною особою. Заява, зареєстрована в загальному відділі, після розгляду керівником (заступником керівника) митного органу разом із пакетом документів передається до відділу митних платежів для перевірки обґрунтованості повернення заявлених сум. Відділ митних платежів перевіряє факт перерахування митних та інших платежів з відповідного рахунку до Державного бюджету України та наявність переплати.

Відповідно до положень пункту 4 розділу III Порядку № 618 керівництвом відділу митних платежів за потреби ініціюється проведення перевірки в митному органі щодо правильності митного оформлення із залученням відповідних підрозділів митного органу. Порядок і форма складання документа, в якому відображатимуться результати перевірки, визначаються наказом Державної митної служби України.

Натепер законодавством України не визначений порядок і форма складання документа, в якому відображатимуться результати перевірки, проведеної відповідно до положень пункту 4 розділу III Порядку № 618.

Натомість частиною першою статті 55 МКУ встановлено, що рішення про коригування заявленої митної вартості товарів, які ввозяться на митну територію України з поміщенням у митний режим імпорту, приймається органом доходів і зборів у письмовій формі під час здійснення контролю правильності визначення митної вартості цих товарів як до, так і після їх випуску, якщо органом доходів і зборів у випадках, передбачених частиною шостою статті 54 МКУ, виявлено, що заявлено неповні та/або недостовірні відомості про митну вартість товарів, у тому числі невірно визначено митну вартість товарів.

З урахуванням положень пункту 4 частини 5 статті 54 МКУ перевірку правильності визначення митної вартості товарів після їх випуску можливо здійснити в порядку, визначеному статтями 345-354 МКУ.

Пунктом 1 частини 3 статті 345 МКУ визначено, що органи доходів і зборів мають право здійснювати митний контроль шляхом проведення документальних виїзних (планових або позапланових) та документальних невиїзних перевірок дотримання законодавства України з питань державної митної справи щодо правильності визначення бази оподаткування, своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати митних платежів.

Відповідно до частини 14 статті 354 МКУ рішення щодо правильності визначення заявленої у митній декларації митної вартості товарів окремими документами не оформлюється, а зазначається в акті про результати

перевірки. При цьому положеннями МКУ визначений вичерпний перелік підстав для проведення документальних перевірок платників податків.

А у разі направлення митницею відповідної інформації до Головних управлінь ДФС в областях з метою вжиття заходів із завершення процедури контролю за правильністю визначення митної вартості товарів у порядку, визначеному статтями 345-354 МКУ, до митниці надходять відповіді щодо відсутності підстав для проведення документальних перевірок у даних випадках.

Крім того, відповідно до пункту 5 частини 5 статті 54 МКУ орган доходів і зборів з метою здійснення контролю правильності визначення митної вартості товарів має право звертатися до органів доходів і зборів інших країн із запитом щодо надання відомостей, необхідних для підтвердження достовірності заявленої митної вартості.

Частиною 2 статті 351 МКУ встановлено, що документальна невізна перевірка проводиться, зокрема, у разі надходження від уповноважених органів іноземних держав документально підтвердженої інформації про непідтвердження автентичності поданих органу доходів і зборів документів щодо товарів, митне оформлення яких завершено, недостовірність відомостей, що в них містяться, а також запитів стосовно надання інформації про зовнішньоекономічні операції, які здійснювалися за участю суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, що є резидентами України.

Отже, за наявності чинних двосторонніх міжнародних договорів з питань співробітництва у митній сфері між Урядом України та Урядом іноземної країни відповідно до Порядку направлення запитів Державної митної служби України до митних служб іноземних держав або їх інформування, затвердженого наказом Державної митної служби України від 06.07.2005 № 639, з метою завершення процедури контролю правильності визначення митної вартості товарів, митне оформлення яких вже здійснено, митницею вживаються заходи з підготовки проектів запитів, які направляються до Державної фіскальної служби України для подальшого направлення запитів до митних органів іноземних держав для підтвердження автентичності поданих органів доходів і зборів документів.

За відсутності чинних міжнародних договорів з питань співробітництва у митній сфері з певними іноземними державами направлення таких запитів не вбачається можливим. Також натепер не здійснюється направлення таких запитів до митних органів

Китайської Народної Республіки через відсутність дієвої взаємодії з митними органами КНР, незважаючи на численні заходи, вжиті для налагодження ефективної співпраці з останньою.

Отже, проблемним також є питання щодо визначення порядку щодо підтвердження наявності та розміру надмірно сплачених митних платежів.

За наслідками розгляду Державною фіскальною службою скарг платників податків на бездіяльність посадових осіб митниці щодо повернення надміру сплачених сум митних платежів на підставі судових рішень про скасування рішень про коригування митної вартості товарів ДФС у листі від 26.08.2014 № 2321/6/99-99-19-04-02-15 висловила позицію, якою констатувала, що висновок про наявність та розміри надмірно сплачених до бюджету платником податків сум митних платежів може бути зроблений за результатами перевірки правильності визначення митної вартості товару. У разі скасування судовими органами рішення митниці про коригування митної вартості товарів висновок про наявність надмірної сплати до бюджету податків та про розмір надмірно сплаченої платником податків суми має бути зроблений після прийняття рішення щодо правильності визначення митної вартості товарів.

Відповідно до пункту 4 частини 5 статті 54 МКУ орган доходів і зборів має право проводити у порядку, визначеному статтями 345-354 МКУ, перевірки правильності визначення митної вартості товарів після їх випуску.

Через це ДФС доходить висновку про те, що, якщо в акті про результати перевірки буде визначено іншу митну вартість товарів, щодо яких проведено митне оформлення, і, як наслідок, зафіксовано переоплату митних платежів, зазначене слугуватиме підставою для подачі підприємством заяви та подальшої підготовки митницею відповідного висновку про повернення з Державного бюджету України помилково та/або надмірно зарахованих до бюджету митних та інших платежів, контроль за справлянням яких покладатиметься на митні органи, у Порядку № 618.

Листом від 03.12.2014 № 7975/6/99-99-25-03-02-15 Державна фіскальна служба України визначила досить суперечливу позицію. Вказуючи на те, що «скасування судом рішення про коригування митної вартості товарів свідчить про нечинність такого рішення з моменту його прийняття», ДФС зазначає, що «при цьому, процедура контролю за правильністю визначення митної вартості товарів залишається незавершеною. Завершення такої процедури має бути здійснено

з урахуванням рішення суду, а висновок про наявність надмірної сплати до бюджету податків та про їх розмір зроблено за результатами та в залежності від висновків про митну вартість товарів. Такий висновок може бути зроблений шляхом проведення процедур та застосування форм контролю, передбачених Митним кодексом України, зокрема, за наслідками невідомої документальної перевірки». У формулюванні цієї позиції посилання на норми законодавства відсутні.

При цьому, наприклад, ГУ ДФС в Одеській області у зв'язку з численними зверненнями митниці щодо проведення перевірок з метою визначення наявності та розміру надмірно сплачених до бюджету сум митних платежів у зв'язку зі скасуванням у судовому порядку рішень про коригування митної вартості товарів звернулось до Департаменту податкового та митного аудиту ДФС про надання методичної допомоги у вирішенні питання законності проведення документальних перевірок за вказаними підставами та отримало роз'яснення (лист від 26.08.2015 № 31695/7/99-99-22-06-02-17), в якому, зокрема, спростовується вищезазначена позиція. Вказується, що «скасування судом рішення про коригування митної вартості товарів свідчить про нечинність такого рішення з моменту його прийняття, та як наслідок, не потребує додаткового скасування митницею. У випадку, коли рішення суду про скасування рішення митниці про визначення митної вартості обґрунтовано відхиленням аргументів митниці про заявлені декларантом неповних та/або недостовірних відомостей, є підстави вважати заявлену декларантом митну вартість товарів автоматично визнаною на підставі частини 7 статті 54 МКУ. Автоматичне визнання заявленої декларантом митної вартості товарів є підставою для повернення з держбюджету суми митних платежів в розмірі, що дорівнює різниці між сумою, розрахованою за митною вартістю, заявленою декларантом, та сумою, розрахованою за митною вартістю, визначеною митницею». При цьому вказаний лист Департаменту податкового та митного аудиту ДФС від 26.08.2015 № 31695/7/99-99-22-06-02-17 митницям ДФС не доводився.

Проте частиною 7 статті 54 МКУ встановлено, що, у разі якщо під час проведення митного контролю орган доходів і зборів не може аргументовано довести, що заявлено неповні та/або недостовірні відомості про митну вартість товарів, у тому числі невірно визначено митну вартість товарів, заявлена декларантом або уповноваженою ним особою митна вартість вважається визнаною автоматично.

Відповідно до положень статті 336 МКУ митний контроль здійснюється безпосередньо посадовими особами органів доходів і зборів, зокрема, шляхом:

- проведення документальних перевірок дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи, у тому числі своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати митних платежів;

- направлення запитів до інших державних органів, установ та організацій, уповноважених органів іноземних держав для встановлення автентичності документів, поданих органу доходів і зборів.

Вищевикладені проблемні питання зумовили звернення Одеської митниці ДФС до Державної фіскальної служби України за роз'ясненнями щодо розгляду заяв платників податків про повернення надмірно сплачених митних платежів внаслідок скасування адміністративними судами рішень про коригування митної вартості товарів.

Листом від 29.03.2016 № 10672/7/99-99-11-04-02-17 «Про узагальнення судової практики» Державна фіскальна служба України довела митниці ДФС узагальнену судову практику Верховного Суду України з питань оскарження дій митниць щодо повернення надмірно сплачених митних платежів у зв'язку зі скасуванням в судовому порядку рішень про коригування митної вартості товарів. З наведеної судової практики (справи № 21-4107а15, № 21-1465а15) вбачається, що митне законодавство передбачає можливість виникнення правової ситуації, пов'язаної з поверненням помилково та/або надмірно сплачених митних платежів.

Ці платежі повертаються декларанту в порядку і на умовах, що встановлені у статті 301 МКУ, статті 43 ПКУ і статті 45 Бюджетного кодексу України, з дотриманням процедури, врегульованої Порядком № 618, на підставі його заяви та у визначений термін з дня прийняття висновку митного органу, що здійснював оформлення митної декларації, про повернення з Державного бюджету України помилково та/або надмірно зарахованих до бюджету митних та інших платежів, контроль за справлянням яких покладається на митні органи.

Суди вказують, що визначений вищевказаними нормативними актами порядок повернення помилково та/або надмірно сплачених сум митних платежів застосовується у разі, коли між сторонами відсутній спір про право на повернення зазначених платежів. Якщо між сторонами виник спір про правомірність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень щодо повернення митних платежів, позивач має право заявити вимогу

про визнання рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправними, скасувати такі рішення та змусити його до виконання закону.

При цьому повернення помилково та/або надмірно сплачених митних платежів із Державного бюджету України є виключними повноваженнями митних органів та органів державного казначейства, а отже, суд не може підміняти державний орган і вирішувати питання про стягнення таких платежів.

У постанові від 9 грудня 2014 року (справа № 21-205а14) колегія суддів ВСУ дійшла висновку, що у разі якщо після сплати декларантом податків і зборів (обов'язкових платежів) згідно з митною вартістю товарів, визначеною митним органом, буде прийнято рішення про застосування митної вартості, заявленої декларантом, сума надміру сплачених податків і зборів (обов'язкових платежів) повертається декларанту у Порядку № 618. Питання розгляду заяв платників податків про повернення надмірно сплачених митних платежів внаслідок скасування адміністративними судами рішень про коригування митної вартості товарів є вкрай актуальним, оскільки, наприклад, лише з початку 2016 року до Одеської митниці ДФС подано більше 60 таких заяв на суму повернення близько 12,4 млн. грн.

Враховуючи вищевикладене, з метою запобігання зверненням суб'єктів ЗЕД зі скаргами на бездіяльність територіальних органів ДФС із повернення коштів та забезпечення єдиного підходу органів доходів і зборів у даному проблемному питанні є нагальна необхідність скерувати дії митниць у разі звернення платників податків із заявами про повернення надмірно сплачених митних платежів внаслідок скасування в судовому порядку рішень про коригування митної вартості товарів та надати роз'яснення щодо можливості віднесення коштів, сплачених платниками податків в порядку статті 55 МКУ як фінансова гарантія, на підставі рішень про коригування митної вартості товару, в подальшому скасованих рішеннями суду, до коштів, надмірно сплачених до бюджету, та наявності або відсутності підстав для повернення цих коштів у Порядку № 618.

Список використаних джерел:

1. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44-45 (09.11.2012). – Ст. 552.
2. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 59 (13.08.2010). – Ст. 2047.
3. Про порядок повернення платникам податків коштів, що обліковуються на відповідних рахунках

митного органу як передоплата, і митних та інших платежів, помилково та/або надмірно сплачених до бюджету, контроль за справлянням яких здійснюється митними органами : наказ Державної митної служби України від 20.07.2007 № 618.

4. Постанова Верховного Суду України від 09.12.2014 у справі № 21-205а14.

5. Постанова Верховного Суду України від 03.02.2016 у справі № 21-4107а15.

6. Постанова Верховного Суду України від 24.03.2015 у справі № 21-1465а15

7. Про узагальнення судової практики : Лист Державної фіскальної служби України від 29.03.2016 № 10672/7/99-99-11-04-02-17.

8. Про розгляд звернень : Лист Державної фіскальної служби України від 27.01.2016 № 1611/6/99-99-25-01-04-15.

9. Лист Державної фіскальної служби України від 26.08.2014 № 2321/6/99-99-19-04-02-15.

10. Лист Державної фіскальної служби України від 03.12.2014 № 7975/6/99-99-25-03-02-15.

11. Лист Департаменту податкового та митного аудиту Державної фіскальної служби України про надання методичної допомоги у вирішенні питання законності проведення документальних перевірок за вказаними підставами від 26.08.2015 № 31695/7/99-99-22-06-02-17.

Таможенное законодательство предусматривает возможность возникновения правовой ситуации, связанной с возвратом ошибочно и/или излишне уплаченных таможенных платежей. При этом возврат ошибочно и/или излишне уплаченных таможенных платежей из Государственного бюджета Украины является исключительными полномочиями таможенных органов и органов государственного казначейства, а потому суд не может подменять государственный орган и решать вопрос о взыскании таких платежей. Направление действий таможни в случае обращения налогоплательщиков с заявлениями о возврате излишне уплаченных таможенных платежей в результате отмены в судебном порядке решений о корректировке таможенной стоимости товаров подлежит дополнительному законодательному урегулированию.

Ключевые слова: таможенные платежи, возврат чрезмерно оплаченных средств, отмена решения о корректировке таможенной стоимости.

This return of erroneously and / or overpaid customs duties from the State Budget of Ukraine is the exclusive powers of customs authorities and the Treasury, and therefore the court can not substitute public authority and decide on levying such charges. Referral customs actions in case the taxpayers' statements on the return of overpaid customs duties because of the abolition of the court decisions for the customs price corrections on goods subject to additional legislative regulation.

Key words: customs payments, refunds unduly paid funds, cancellation of the present decision for the customs price corrections.



УДК 342.922

Катерина Жидченко,*здобувач кафедри фінансів і права Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОСКАРЖЕННЯ ДІЙ (БЕЗДІЯЛЬНОСТІ) ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ З ПИТАНЬ ВИПЛАТИ ОДНОРАЗОВОЇ ГРОШОВОЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ

Стаття присвячена загальній характеристиці адміністративного оскарження як форми поза-судового та судового захисту прав і свобод військовослужбовців, що порушені рішеннями, діями та бездіяльністю органів державної влади, при цьому спрогнозовано наслідки, які в результаті застосування механізму оскарження слід очікувати. Надано авторські висновки і пропозиції, що спрямовані на вдосконалення законодавства в зазначеній сфері.

Ключові слова: одноразова грошова допомога, органи державної влади, адміністративні-правові механізми, оборонне відомство, судова практика, військова служба.

Постановка проблеми. Вивчення практики, у тому числі судової, що склалася у розгляді справ, пов'язаних із виплатою військовослужбовцям одноразової грошової допомоги, виявлення проблемних питань, які виникають під час розгляду справ цієї категорії, найбільш характерних порушень чи неправильного застосування норм матеріального та процесуального права у врегулюванні спірних правовідносин, що виникають під час їх врегулювання у позасудовому та судовому порядку, формулювання конструктивних пропозицій для забезпечення однаковості і правильної судової практики дасть можливість їх ефективного розв'язання.

При цьому об'єктом узагальнення практики стали рішення судів у справах щодо виплати одноразової грошової допомоги, а також судові рішення за результатами їх перегляду судами вищих інстанцій, що має велике практичне значення для подальшого вдосконалення законодавства України та правозастосовчої практики у цій сфері.

Соціальному захисту військовослужбовців присвячена значна кількість праць вітчизняних фахівців: В. Пашинського, В. Алещенко, С. Корольова, І. Коропатніка, М. Карпенка та інших. Питанням створення механізму адміністративно-правового регулювання приділяли увагу також багато вчених, зокрема: С. Алексєєв, О. Бандурка, Ю. Битяк, В. Галунько, Є. Додіна, Р. Калуж-

ний, Л. Коваль, В. Колпаков, Н. Крестовська, Л. Матвєєва, В. Селіванов, С. Стеценко, О. Скакун, Х. Ярмачі та інші. Ці науковці розглядали принципи соціального захисту, об'єкти, управлінські форми й методи, проте особливості оскарження дій (бездіяльності) органів державної влади в контексті гарантування проголошених прав та свобод військовослужбовців, забезпечення їх соціального захисту залишилися поза увагою, що потребує подальших досліджень у цьому напрямі.

Метою статті є аналіз теоретичних аспектів та юридичної практики адміністративного оскарження дій (бездіяльності) органів державної влади, що здійснюється за результатами розгляду матеріалів щодо виплати одноразової грошової допомоги військовослужбовцям у разі настання нещасного випадку.

Виклад основного матеріалу. Як показує аналіз судової практики, основною причиною виникнення спорів, пов'язаних із визнанням дій (бездіяльності) протиправними, та стягненням недоотриманої одноразової грошової допомоги є недосконалість законодавчого регулювання соціального захисту військовослужбовців, зокрема складнощі у визначенні пріоритетності законодавства, яке підлягає застосуванню до спірних правовідносин.

Пріоритетність законодавства, зокрема юридична сила закону як основного джерела

права, його місце в системі нормативно-правових актів закріплені в Конституції України. При цьому однією з ознак, яка відрізняє закон від інших нормативно-правових актів, є прийняття його вищим представницьким органом державної влади.

Станом на сьогодні одними з пріоритетних завдань, що потребують вирішення на етапі становлення збройних сил, є забезпечення належного функціонування механізмів захисту прав і законних інтересів військовослужбовців, зокрема, через застосування процедури оскарження дій (бездіяльності) органів державної влади як у позасудовому, так і в судовому порядку.

При цьому проголошений курс України на європейську інтеграцію, приведення у відповідність до світових стандартів збройних сил вимагають також трансформації у вітчизняному законодавстві процесів розгляду та вирішення скарг за європейськими принципами та стандартами. У таких умовах дослідження механізмів адміністративного оскарження сприятимуть усуненню прогалин у регулюванні таких відносин. У публічно-правових спорах, що виникають у зв'язку з порушенням органами державної влади суб'єктивних прав та законних інтересів фізичних осіб, ці особи мають отримати захист своїх прав або інтересів з боку уповноважених на розгляд таких спорів органів.

Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.99 № 2011-XII, соціальний захист військовослужбовців – це діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі [1, с. 190].

Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках. Проте вказаний захист може бути гарантовано військовослужбовцям лише за умови сприяння системи державних органів у його реалізації.

Згідно з ч. 2 ст. 16 вказаного закону в разі інвалідності, що настала в період військової служби або пізніше ніж через 3 місяці після звільнення зі служби чи після закінчення цього стажу, але внаслідок захворювання або нещасного випадку, що мали місце й у період проходження військової служби, залежно від

ступеня втрати працездатності військовослужбовцю виплачується одноразова грошова допомога в розмірі до 5-річного грошового забезпечення за останньою посадою в порядку та на умовах, визначених Кабінетом Міністрів України.

На виконання даної статті Кабінет Міністрів постановою від 28.05.2008 № 499 затвердив Порядок, згідно з пп. 2 п. 2 якого одноразова грошова допомога виплачується військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової служби), зокрема інвалідам II групи, у разі настання інвалідності внаслідок виконання обов'язків військової служби в розмірі 54-місячного грошового забезпечення [2].

Абзацом 5 пп. 4 п. 2 порядку передбачено, що для військовослужбовців, які перебувають на кадровій військовій службі або проходять військову службу за контрактом, грошове забезпечення визначається за останньою посадою, яку вони займали на день втрати працездатності, а для звільнених зі служби – на день звільнення, виходячи з таких складників: посадовий оклад, оклад за військовим званням, відсоткова надбавка за вислугу років.

Проте ч. 2 ст. 9 закону № 2011-XII елементи грошового забезпечення визначає по-іншому: посадовий оклад, оклад за військовим званням; щомісячні додаткові види грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія); одноразові додаткові види грошового забезпечення.

Як наслідок, мають місце факти прийняття рішень Міністерством оборони України з виплати одноразової грошової допомоги на підставі Порядку та умов призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), поранення (контузії, травми або каліцтва) чи інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних і резервістів, призначених на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та інвалідності звільнених з військової служби (зборів) осіб, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 28.05.2008 № 499.

Прийняття таких рішень на підставі вказаного Порядку спонукає військовослужбовців на захист своїх прав та інтересів через застосування процедури оскарження дій (бездіяльності) органів державної влади як у позасудовому, так і в судовому порядку.

Характерно, що такими суб'єктами оскарження будуть державні органи, їх посадові особи, що наділені повноваженнями прийняття рішень про виплату коштів у разі настання нещасного випадку, зокрема: Міністерство оборони України, Департамент

фінансів Міністерства оборони України, у разі визнання такого органу юридичною особою, а не структурним підрозділом міністерства оборони, обласний військовий комісаріат, військова частина.

Натомість, виходячи із суб'єктного складу оскарження, позасудовий (адміністративний) порядок врегулювання спірних правовідносин, що виникають в ході реалізації військовослужбовцями права на виплату грошових коштів, у разі настання події (нещасного випадку) передбачає застосування механізмів, передбачених положеннями Закону України «Про звернення громадян» [3, с. 256]. Відповідно до положень закону громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Разом із тим законом України «Про місцеві державні адміністрації» [4, с. 190] передбачено, що акти місцевих державних адміністрацій, які суперечать Конституції України, законом України, рішенням Конституційного Суду України, актам Президента України та Кабінету Міністрів України або інтересам територіальних громад чи окремих громадян, можуть бути оскаржені до органу виконавчої влади вищого рівня або до суду.

Водночас законом України «Про центральні органи виконавчої влади» [5, с. 385] передбачено, що накази центрального органу виконавчої влади або їх окремі положення можуть бути оскаржені фізичними та юридичними особами до адміністративного суду в порядку, встановленому законом.

До нормативно-правових актів у сфері інформаційних відносин, які сприяють реалізації відновлення порушеного права військовослужбовців на виплату коштів у повному розмірі, передбаченого законом № 2011-ХІІ, слід також віднести Закони України «Про доступ до публічної інформації» [6, с. 314] та «Про інформацію» [7, с. 650], що своїми нормами сприяють так званій «дисциплінованості» державних органів.

Отже, реалізуючи певним чином положення вказаних вище нормативно-правових актів, особа, чії права порушено, в змозі отримати інформацію відповідного змісту та, як наслідок, ініціювати його перевірку на предмет законності дій суб'єктного складу

державних органів щодо порядку виплати коштів. Проте це на перший погляд.

Варто визнати, що застосування механізмів позасудового (адміністративного) порядку врегулювання спірних правовідносин, що виникають у ході реалізації військовослужбовцями права на виплату грошових коштів у разі настання події (нещасного випадку), як показує практика, є не завжди дієвими. Таке врегулювання зводиться до скерування на адресу державних органів звернень та очікування відповідей на такі звернення у кращому випадку у визначені законом терміни, які за своїм змістом не врегульовують спірні правовідносини, що виникають із приводу виплати грошових коштів, належних військовослужбовцю.

Щодо захисту прав та інтересів військовослужбовців через застосування процедури оскарження дій (бездіяльності) органів державної влади, зокрема Міністерства оборони, у судовому порядку з питань прийняття рішення про призначення одноразової грошової допомоги слід зазначити, що відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [8, с. 191].

Підставами ж звернення до суду з позовами військовослужбовців є відмова Міністерства оборони у перерахуванні розміру одноразової грошової допомоги у зв'язку з настанням інвалідності, пов'язаної з виконанням обов'язків військової служби. Мета таких звернень – визнання дій (бездіяльності) оборонного відомства протиправними та стягнення на користь військовослужбовця недоплаченої одноразової грошової допомоги у визначеному законом розмірі.

Як свідчить судова практика, правовою позицією оборонного відомства є посилання на положення Порядку як спеціального нормативно-правового акта. При цьому, його позиція полягає в тому, що, розраховуючи суму одноразової грошової допомоги, слід виходити з розміру грошового забезпечення військовослужбовця (позивача), яке включає лише посадовий оклад, оклад за військовим званням і відсоткову надбавку за вислугу років.

Така ж позиція знайшла своє відображення у постанові Вищого адміністративного суду від 25.07.2013; зокрема, суд касаційної інстанції, скасовуючи рішення судів попередніх інстанцій про задоволення позову й відмовляючи в його задоволенні, виходив із того, що посилання цих судів на ч. 2 ст. 9 закону № 2011-ХІІ, якою встановлено складники грошового забезпечення військо-

вослужбовця під час проходження служби, є безпідставними, оскільки виплата одноразової грошової допомоги передбачена тільки ст. 16 закону № 2011-ХІІ, яка є бланкетною та передбачає, що порядок виплати цієї допомоги, її конкретні розміри залежно від групи інвалідності та складники грошового забезпечення, які включаються в розрахунок допомоги, встановлюються Кабінетом Міністрів, що затверджує відповідний порядок.

Зрештою, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України у Постанові від 21.01.2014 № 21-464a13, аналізуючи рішення судових інстанцій, дійшла висновку, виходячи з визначених у ч. 4 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України [9, с. 446] загальних засад пріоритетності законів над підзаконними актами, що для визначення складників грошового забезпечення щодо виплати одноразової грошової допомоги слід застосовувати не Порядок, а закон № 2011-ХІІ, який має вищу юридичну силу.

Попри це оборонне відомство чітко дотримується усталеної позиції, навіть за умови визнання її неправомірною судовими органами, включаючи найвищі у судовій ієрархії. Тим самим систематично порушуються права та інтереси військовослужбовців, при цьому сплачуються державні кошти за подання апеляційних (касаційних) скарг.

Натомість Міністерство оборони продовжує нарахування одноразової грошової допомоги виходячи з положень Порядку та умов призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), поранення (контузії, травми або каліцтва) чи інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних і резервістів, призначених на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та інвалідності звільнених з військової служби (зборів) осіб, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів від 28.05.2008 № 499.

Висновки

Визначаючи механізм адміністративно-правової охорони права військовослужбовців на оскарження дій (бездіяльності) органів державної влади щодо виплат, пов'язаних із соціальним захистом військовослужбовців, слід виходити з особливостей, які характеризують управлінські рішення, що приймаються оборонним відомством, як правило, на підставі підзаконних нормативно-правових актів.

Єдиним ефективним способом, з нашого погляду, є приведення у відповідність до нормативно-правового акта вищої юридичної сили положень вказаного Порядку в частині

визначення складників грошового забезпечення, які слід брати до уваги, визначаючи розмір одноразової грошової допомоги, передбаченої законом № 2011-ХІІ. Більш того, ініціювати приведення до такої відповідності повинне саме Міністерство оборони, маючи на меті запобігання подальшому порушенню прав та свобод військовослужбовців.

Разом із тим з метою запобігання умисній протидії в реалізації права на виплату у визначеному законом розмірі допомоги доцільно запровадити стягнення грошових коштів за зволікання з прийняттям Міністерством оборони відповідного рішення. При цьому ключовим повинне бути невинуватене зволікання з боку відомства з прийняттям законного рішення стосовно осіб, що потребують такого, враховуючи подію (нещасний випадок), що стався із військовослужбовцем під час виконання службових (бойових) завдань.

Лише за умов поєднання таких понять, як «соціальний захист» та «військовослужбовець», може бути реалізоване право на отримання одноразової грошової допомоги у визначених законом порядку та розмірі.

Гарантована державою ж виплата містить у собі здебільшого не право використання у разі настання підстав для її отримання, а перетворюється державними органами на обов'язок заявника довести своє право на отримання такої виплати у тому числі через звернення за захистом до судових органів.

Список використаних джерел:

1. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України // ВВР України. – 1992. – № 15. – Ст. 190.
2. Про затвердження Порядку та умов призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), поранення (контузії, травми або каліцтва) чи інвалідності військовослужбовців, військовозобов'язаних і резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та інвалідності звільнених з військової служби (зборів) осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 травня 2008 р. № 499 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/755-15>.
3. Про звернення громадян : Закон України // ВВР України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
4. Про місцеві державні адміністрації : Закон України // ВВР України. – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.
5. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України // ВВР України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.
6. Про доступ до публічної інформації : Закон України // ВВР України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.
7. Про інформацію : Закон України // ВВР України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
8. Конституція України : від 28.06.1996 // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Кодекс адміністративного судочинства України // ВВР України. – 2005. – № 35-36, № 37. – Ст. 446.

Статья посвящена общей характеристике административного обжалования как формы внесудебной и судебной защиты прав и свобод военнослужащих, которые нарушены решениями, действиями и бездействием органов государственной власти, при этом спрогнозированы последствия, которых в результате применения механизма обжалования следует ожидать. Представлены авторские выводы и предложения, направленные на совершенствование законодательства в данной сфере.

Ключевые слова: разовая денежная помощь, органы государственной власти, административно-правовые механизмы, оборонное ведомство, судебная практика, военная служба.

The article discusses general description of administrative appeal as a judicial and extra-judicial protection of military rights and freedoms being violated by the decisions, actions or omissions of the public authorities. At the same time the author predicts future possible consequences of using the appeal mechanism. The author gives conclusions and recommendations to improve legislation in a certain area.

Key words: one time financial assistance, public authorities, administrative and legal instruments, defence agency, judicial practice, military service.



УДК 342:351

Світлана Клімова,

канд. наук з держ. упр., доцент,
доцент кафедри права та європейської інтеграції
Харківського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

ВИДИ НОРМАТИВНИХ АКТІВ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ФІНАНСІВ

У статті розкрито зміст нормативних актів управління у сфері публічних фінансів, дано характеристику основних видів нормативних актів за суб'єктами, що їх видали. Запропоновано вдосконалення правового забезпечення процесу планомірного утворення, розподілу та використання публічних грошових фондів здійснити шляхом прийняття Адміністративно-процедурного кодексу України (закону про адміністративну процедуру) та закону про нормативно-правові акти.

Ключові слова: акти управління, нормативні акти управління, індивідуальні акти управління, публічні фінанси.

Постановка проблеми. Форми діяльності органів управління у сфері публічних фінансів поділяють на правові та організаційні. У межах правових форм здійснюється прийняття нормативних та індивідуальних (змішаних) актів, результатом чого стає поява відповідного документа.

Виокремлюючи з управлінських актів нормативні, слід наголосити на їхній винятковій ролі у забезпеченні практичного здійснення державного управління за допомогою реалізації управлінських дій і правового встановлення порядків здійснення певних дій (процедур) виконавчо-розпорядчого характеру, які забезпечують постійний процес управління публічними фінансами та організаційно-правовий статус органів виконавчої влади, що управляють публічними фінансами.

Якщо оптимальна система державного управління повинна забезпечувати потреби громадян та реалізацію цілісної державної політики, спрямовану на суспільний сталий розвиток і адекватне реагування на внутрішні та зовнішні виклики, то через управління публічними фінансами має забезпечуватися утворення і розподіл публічних централізованих і децентралізованих фондів коштів, які є необхідними для функціонування держави та органів місцевого самоврядування, інших утворень. При цьому органи влади повинні прозоро та ефективно використовувати фінансові ресурси для досягнення стратегічних цілей.

Аналіз управління публічними фінансами в Україні дає змогу виявити такі проблеми прийняття актів управління:

1) правова база, що регламентує управління публічними фінансами в Україні, на сьогодні не структурована, не створено єдиного простору адміністративно-правового регулювання управління публічними фінансами; 2) потребують удосконалення норми, що встановлюють відповідні процедури і забезпечують взаємозв'язки між органами управління фінансами; 3) не встановлено на законодавчому рівні поняття та характерні риси нормативних управлінських актів; 4) не врегульовано на законодавчому рівні поняття індивідуального (адміністративного) акта.

Без упорядкування управлінських відносин у фінансовій сфері марно сподіватися на підвищення ефективності системи державного управління, належний та оптимальний розподіл функцій між рівнями публічної адміністрації, прозорі процедури формування та використання коштів публічних фондів, мінімізацію умов для корупції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти прийняття нормативних актів управління у сфері публічних фінансів досліджено у працях таких вітчизняних фахівців у галузі адміністративного права та державного управління, як В. Авер'янов, В. Бакуменко, Ю. Битяк, В. Гарашук, С. Загороднюк, І. Коліушко, В. Колпаков, О. Крупчан, В. Купрійчук, Н. Плахотнюк, Л. Прокопенко, Д. Сухінін, Г. Чміленко, Ю. Шаров, Т. Яценко, а також деяких закордонних дослідників, зокрема Д. Бахрах, Г. Бребана, Ж. Веделя, Д. Дж. Галлігана, Ж. Зіллера, О. Люхтерграндта, Е. Шмідта-Ассмана тощо. Дослідження у цій галузі три-

вають і нині. Але недостатнім є дослідження видів нормативних актів управління у сфері публічних фінансів України.

Об'єктом дослідження стали правові відносини, що пов'язані з прийняттям нормативних управлінських актів.

Мета статті – розвиток теоретичних положень у сфері прийняття управлінських нормативних актів суб'єктами, що управляють публічними фінансами, дослідження видів цих актів і визначення напрямів удосконалення їх прийняття.

Виклад основного матеріалу. Управлінська діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування здійснюється у певних формах, кожна з яких зумовлена специфічними завданнями і функціями управління та має особливий зміст. Будь-яка діяльність з управління характеризується власним змістом, тобто конкретними зв'язками, принципами, процесами, учасниками та елементами; будь-який зміст управління має конкретну форму свого зовнішнього прояву [1, с. 363]. Н. Г. Плахотнюк зазначила, що основними формами діяльності органів державного управління виступають правова та організаційна. У межах правової форми здійснюється прийняття нормативних та індивідуальних актів, а також учинення дій, що мають юридичні наслідки. Якщо у першому випадку створюється відповідний документ – нормативний, індивідуальний чи змішаний акт, то в другому прийняття документа не здійснюється. Хоча настання юридичних наслідків є обов'язковою умовою в обох випадках [2].

Видами актів управління у межах правової форми діяльності публічної адміністрації є: 1) дії, бездіяльність, що мають юридичні наслідки; 2) нормативні акти, індивідуальні (адміністративні) та змішані акти у вигляді відповідного документа.

Дії, що спрямовані на досягнення правового результату, називають юридичними актами [3, с. 347]. У процесі правового регулювання юридичні дії як основний вид юридичних фактів виступають у різних якостях. Дії є підставами виникнення, зміни, припинення правовідносин, настання різних правових наслідків. З іншого боку, дії відіграють роль матеріального об'єкта, на який впливають правові відносини і заради яких здійснюється правове регулювання.

До нормативних належать акти, які: видано в установленому порядку уповноваженим на те органом державної влади, органом місцевого самоврядування або посадовою особою; встановлюють правові норми (правила поведінки); обов'язкові для невизначеного кола осіб; розраховані на неодноразове

застосування; які діють незалежно від того, виникли або припинилися конкретні правовідносини, передбачені актом [4, с. 393].

В авторській статті під назвою «Суб'єкти реалізації державної фінансової політики» [5] розглянуто систему суб'єктів управління публічними фінансами, а сьогодні цю систему становлять: органи виконавчої влади; органи публічного управління, яких не віднесено до органів виконавчої влади (Рахункова палата України, Національний банк України, Фонд соціального страхування України та інші); територіальні громади і органи місцевого самоврядування; підприємства, установи та організації, громадські об'єднання, які наділені державою повноваженнями з управління публічними фінансами.

Процеси реформування у нашій державі можуть спричинити появу нових суб'єктів управління публічними фінансами, які здійснюватимуть діяльність із формування, розподілу та використання коштів публічних фондів та контролю за ними. Тож усі управлінські дії повинні бути регламентовані законодавчими або підзаконними актами. Відсутність певних управлінських нормативних актів призводить до руйнації управлінського процесу або його неефективності. Так, невчасне видання актів щодо управління публічними фінансами може призвести до порушення, наприклад, бюджетного процесу або процесу адміністрування податків. Виправити ситуацію, коли прогалина в законодавстві не дає можливості реалізувати повноваження органів публічного управління, вкрай складно.

У посібнику «Административное право» зазначається, що процес управління повинен бути насичений тільки допустимими для вирішення того чи іншого завдання управління або виконання тієї чи іншої функції управління формами управління. В іншому разі управлінські дії можуть бути поставлені під сумнів, а їхній зміст оскаржений. Однак це не означає, що суб'єкт публічного управління позбавлений можливості діяти на свій розсуд: у кожному конкретному випадку він повинен творчо підходити до вибору тієї чи іншої форми управління для вирішення специфічних управлінських завдань [4, с. 365].

Видами нормативних актів у сфері управління публічними фінансами України є:

1. *Акти Кабінету Міністрів України.* Уряд України як вищий орган у системі органів виконавчої влади у межах своєї компетенції на основі і на виконання Конституції та законів України видає постанови і розпорядження, обов'язкові до виконання (ст. 117 Конституції України [6]). Акти КМУ

нормативного характеру видаються у формі постанов, а акти КМУ з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань – у формі розпоряджень (ст. 49 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [7]). Так, Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної аудиторської служби України» [8] має нормативний характер.

2. *Нормативні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.* Міністри та керівники інших центральних органів виконавчої влади у межах компетенції очолюваних ними органів у відповідній сфері управління видають нормативні акти у формі наказів (ст. 117 Конституції України, п. 6 Загального положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України [9]).

Межі правотворчої компетенції центральних органів виконавчої влади конкретизуються у положеннях про окремі міністерства. Так, у ст. 8 Положення про Міністерство фінансів України закріплено (затверджено постановою Кабінету Міністрів України [10]), що Міністерство видає накази, організовує і контролює їх виконання.

Наказами міністерств та інших центральних органів виконавчої влади затверджуються такі документи:

- інструкції – акти, що видаються з метою роз'яснення порядку застосування норм права або з метою встановлення методичних правил і способів виконання певних операцій, дій (наказ Мінфіну України «Про затвердження Інструкції з оформлення органами доходів і зборів матеріалів про адміністративні правопорушення» [11]);

- положення – систематизований (зведений) нормативний акт, яким визначаються структура, завдання, компетенція або організація діяльності певних суб'єктів права (наказ Мінфіну України «Про затвердження Положення про рух коштів єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [12]);

- правила – акти, що закріплюють порядок організації та здійснення певного виду діяльності (наказ Мінфіну України «Правила складання паспортів бюджетних програм місцевих бюджетів та звітів про їх виконання» [13]);

- порядки – акти, у яких закріплюють розташування елементів у певній послідовності (наказ Мінфіну України «Про затвердження Порядку проведення перевірок платників податків з питань повноти нарахування і сплати податків під час здійснення контрольованих операцій» [14]);

- методичні рекомендації – акти, що містять комплекс коротких і чітко сформульова-

них пропозицій і вказівок, що сприяють впровадженню в практику найбільш ефективних методів і форм управління. Методичні рекомендації розробляються на основі вивчення або узагальнення практичного досвіду (наказ Держфінінспекції України «Про затвердження Методичних рекомендацій» [15]);

- переліки – акти, що містять певну послідовність однорідних об'єктів (наказ Мінфіну України «Про затвердження Критеріїв ризику легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення» [16]).

Наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2005 № 34/5 визначено процедуру підготовки та подання до Міністерства юстиції України нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, а також інших органів, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації, та єдиний механізм їх розгляду та державної реєстрації у Міністерстві юстиції України [17].

Акти цієї групи часто називають відомчими, які, у свою чергу, поділяються на внутрішні та зовнішні.

3. *Нормативні акти місцевих державних адміністрацій.* Голови адміністрацій вправі відповідно до ст. 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [18] видавати розпорядження, які можуть стосуватися фінансових питань. Наприклад, щодо цільової одноразової допомоги малозабезпеченим верствам населення [19].

4. *Нормативні акти органів публічного управління, яких не віднесено до органів виконавчої влади* (Рахункова палата України, Національний банк України, Фонд соціального страхування України та інші). Розглянемо детально акти Рахункової палати. Відповідно до статті 26 Закону України «Про Рахункову палату» рішення Рахункової палати приймаються на засіданні Рахункової палати відкритим голосуванням більшістю голосів від кількості присутніх на засіданні членів Рахункової палати і підписуються Головою Рахункової палати або особою, яка головувала на засіданні Рахункової палати [20]. Згідно із згадуваним Законом [20] основні процедурні питання здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) врегульовано у цьому Законі, а решта – у Методичних рекомендаціях із проведення Рахунковою палатою фінансового аудиту, затверджених рішенням Рахункової палати [21], Рекомендаціях з управління і контролю якості контрольних заходів, що проводяться Рахунковою палатою, затверджених рішенням Рахункової палати [22].

5. *Нормативні акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування.* Згідно зі ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування в Україні здійснюється через сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі органи. Органи місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території (ст. 144 Конституції України, ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [23]).

6. *Локальні нормативні акти* – це акти, які приймаються керівниками підприємств, установ, організацій у межах наданих їм повноважень з метою регулювання службової і трудової діяльності [3, с. 291]. Правила управління публічними фінансами, як правило, визначаються на рівні органів публічної влади, однак із процесами децентралізації можуть бути встановлені керівникам установ права видавати накази і розпорядження, якими можуть затверджуватися положення та правила, наприклад, стосовно внутрішнього фінансового контролю. Пунктом 1.6 Методичних рекомендацій з організації внутрішнього контролю розпорядниками бюджетних коштів у своїх закладах та у підвідомчих бюджетних установах визначено, що організація та здійснення внутрішнього контролю в установі відбувається шляхом видання/затвердження керівниками установ ряду внутрішніх документів (наказів, розпоряджень, правил, регламентів, положень, посадових інструкцій тощо) [24].

Дію актів управління розрізняють у просторі, часі та за колом осіб [25, с. 53], що буде досліджено в інших авторських роботах.

Висновки

Вибір і використання способу вираження правових форм управлінських дій зумовлюються юридичними властивостями форми управління. У сфері управління публічними фінансами основним способом є нормотворча діяльність, у результаті якої з'являється нормативний акт управління, що становить офіційний документ.

У нашій державі поняття нормативного акта управління та індивідуального (адміністративного) акта на законодавчому рівні не врегульовано.

Під *нормативним актом управління публічними фінансами* слід розуміти офіційний письмовий документ, який прийнято суб'єктом управління публічними фінансами у результаті нормотворення, який спрямовано на врегулювання процесу планомірного утворення, розподілу та використання публічних грошових фондів, який містить нор-

ми права, має неперсоніфікований характер і розрахований на неодноразове застосування.

Видами нормативних актів у сфері управління публічними фінансами України за суб'єктами, що їх видали, є: 1) акти Кабінету Міністрів України; 2) нормативні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; 3) нормативні акти місцевих державних адміністрацій; 4) нормативні акти органів публічного управління, яких не віднесено до органів виконавчої влади; 5) нормативні акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування; 6) локальні нормативні акти.

Удосконалення правового забезпечення процесу планомірного утворення, розподілу та використання публічних грошових фондів можна здійснити шляхом прийняття Адміністративно-процедурного кодексу України (закону про адміністративну процедуру) та закону про нормативно-правові акти, що сприятиме створенню єдиного простору адміністративно-правового регулювання управління публічними фінансами.

Список використаних джерел:

1. Административное право : учебник / Д. Н. Бахрах, Б. В. Россинский, Ю. Н. Стариков. – 3-е изд., пересмотр, и доп. – М.: Норма, 2007. – 816 с.
2. Плахотнюк Н. Г. Административні акти органів державного управління: проблемні питання правового регулювання [Електронний ресурс] / Н. Г. Плахотнюк // Актуальні проблеми державного управління. – 2008. – № 2. – С. 394–400. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_53
3. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
4. Административное право : учебник / Д. Н. Бахрах, Б. В. Россинский, Ю. Н. Стариков. – 3-е изд., пересмотр, и доп. – М.: Норма, 2007. – 816 с.
5. Клімова С. М. Суб'єкти реалізації державної фінансової політики / С. М. Клімова // Науково-інформаційний журнал «Статистика України». – 2010. – № 1. – С. 98–103.
6. Конституція України (Основний закон): Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Право, 1996. – 64 с.
7. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII (Редакція від 01.05.2016) // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 13. – Ст. 222.
8. Про утворення Державної аудиторської служби України : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 868 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 87. – Ст. 2907.
9. Про Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 12.03.1996 № 179/96 // Урядовий кур'єр від 28.03.1996.

10. Про Положення про Міністерство фінансів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 375 // Офіц. вісник України. – 2014. – № 69. – Ст. 1936.

11. Про затвердження Інструкції з оформлення органами доходів і зборів матеріалів про адміністративні правопорушення : наказ Міністерства України від 02.07.2016 № 566 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1046-16>.

12. Про затвердження Положення про рух коштів єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : наказ Міністерства України від 12.02.2016 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 22. – Ст. 867.

13. Правила складання паспортів бюджетних програм місцевих бюджетів та звітів про їх виконання : наказ Міністерства України від 26.08.2014 № 836 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 79. – Ст. 2264.

14. Про затвердження Порядку проведення перевірок платників податків з питань повноти нарахування і сплати податків під час здійснення контрольованих операцій : наказ Міністерства України від 10.03.2016 № 344 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 34. – Ст. 1344.

15. Про затвердження Методичних рекомендацій : наказ Держфінансів України від 02.12.2013 № 285 // Баланс-Бюджет. – 2014. – № 5. – С. 5.

16. Про затвердження Критеріїв ризику легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення : наказ Міністерства України від 08.07.2016 № 584 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1047-16>

17. Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів : наказ Міністерства України від 12.04.2005 № 34/5 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 15. – Ст. 799.

18. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/586-14>

19. Про цільову одноразову допомогу мало-забезпеченим верствам населення на компенсацію різниці в цінах на хліб у зв'язку з його подорожчанням у 2003 році : Розпорядження Голови Харківської обласної державної адміністрації № 399 від 14.11.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kharkivoda.gov.ua/dokumenty/61/644>

20. Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII // Офіційний вісник України. – 2015. – № 63. – Ст. 2074.

21. Методичні рекомендації з проведення Рахунковою палатою фінансового аудиту: рішення Рахункової палати від 22.09.2015 № 5-5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/vr5-5150-15/>

22. Рекомендації з управління і контролю якості контрольних заходів, що проводяться Рахунковою палатою, затверджені рішенням Рахункової палати від 10.11.2015 № 8-5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16746914/Rekomen_8-5.pdf

23. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr>

24. Про затвердження Методичних рекомендацій з організації внутрішнього контролю розпорядниками бюджетних коштів у своїх закладах та у підвідомчих бюджетних установах: наказ Міністерства України від 14.09.2012 № 995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/v0995201-12>

25. Адміністративне право : посіб. для підготовки до іспиту / [Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, В. В. Зуй та ін.]; за заг. ред. В.М. Гаращука. – Х.: Право, 2016. – 144 с.

В статье раскрыто содержание нормативных актов управления в сфере публичных финансов, дана характеристика основных видов нормативных актов по субъектам, которые их издали. Предложено совершенствование правового обеспечения процесса планомерного образования, распределения и использования публичных денежных фондов осуществит путем принятия Административно-процедурного кодекса Украины (либо закона об административной процедуре) и закона о нормативно-правовых актах.

Ключевые слова: акты управления, нормативные акты управления, индивидуальные акты управления, публичные финансы.

The content regulations management in public finances, given the characteristics of the main types of regulations by entities that they issued. An improvement of legal support for the process orderly formation, distribution and use of public money funds achieved by the adoption of the Administrative Procedure Code of Ukraine (the Law on Administrative Procedure) and the Law on Normative Legal Acts.

Key words: acts of governance, regulations management, individual acts of management, public finance.



УДК 342.9

Микола Легенький,*канд. пед. наук, доцент,
докторант кафедри адміністративного права і процесу
Національного університету «Львівська політехніка»*

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОТВОРЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТЯНСЬКОЇ ГАЛУЗІ

У статті проаналізовано проект Закону України «Про освіту». Обґрунтовано актуальність та значимість зазначеного законопроекту, а отже, і необхідність його прийняття та запровадження. Визначені проблемні аспекти та суперечності, виявлені у законопроекті. Внесені відповідні пропозиції щодо вдосконалення формулювання проблемних норм.

Ключові слова: освіта, реформування освітньої галузі, проект Закону України «Про освіту», правова невідповідність.

Подальше реформування освітньої галузі насамперед вимагає глобальних напрацювань у напрямі його законодавчого забезпечення. Кардинальним кроком у розв'язанні зазначеної проблеми має стати прийняття нового Закону України «Про освіту», який, маючи статус базового, концептуального освітянського закону, відіграє роль визначального та вихідного для прийняття цілої низки законів та підзаконних нормативних актів, що регулюють різноманітні галузі діяльності сфери вітчизняної освіти [2].

Метою зазначеного законопроекту є запровадження дієвого механізму врегулювання суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації, охорони та захисту конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних та юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права, та повноважень державних органів і органів місцевого самоврядування у сфері освіти, а також забезпечення законодавчих гарантій підвищення інвестиційної привабливості системи освіти і, як наслідок, економічного зростання і культурного розвитку країни в цілому.

Законопроектом передбачається здійснити системну реформи освіти, ґрунтуючись на базових концептуальних положеннях наявної державної освітньої політики. Незмінними залишаться право людини на освіту, безкоштовна загальна середня освіта, збереження державних соціальних гарантій для вчителів, право на безкоштовні підручники тощо. Водночас передбачається оновлення ключових аспектів освітньої діяльності – принципів державної освітньої політики,

структури освітньої сфери, розподілу повноважень між органами управління освітою різних рівнів тощо.

Суттєвому розширенню забезпечення права на освіту сприятиме запровадження громадського контролю і нагляду в освітніх закладах усіх рівнів, розгортання інклюзивної освіти та визнання як формальної, так і інформальної та неформальної освіти з можливістю їх конвертації, як це і передбачено законопроектом.

Наближенню вітчизняної освіти до європейських та світових стандартів має сприяти переформатування й оновлення змісту середньої освіти, а також оновлення системи забезпечення якості освіти всіх рівнів. Останньому має сприяти Національне агентство кваліфікації, створення якого передбачене проектом Закону.

Важливою нормою, що гарантуватиме матеріально-технічне забезпечення вітчизняної освіти, має стати норма законопроекту, яка передбачає асигнування освітніх витрат у розмірі, який не може бути меншим від 7 відсотків ВВП.

Актуальність зазначеного закону безсумнісна: його необхідно прийняти та реалізувати у максимально стислі терміни, при цьому є потреба в ретельному опрацюванні законопроекту, який на виході має бути максимально відпрацьованим та узгодженим. І тому абсолютно обґрунтованою видається така пильна увага законодавців, педагогів та громадськості до зазначеного проекту Закону.

На нашу думку, законопроект є прогресивним та революційним, має цілу низку

новацій, які забезпечать становлення та розвиток освітньої галузі на базі здобутків вітчизняної та зарубіжної науки, дозволять прискорити інтеграцію української освіти до європейської та світової систем.

Водночас опрацювання законопроекту передбачає виявлення певних невідповідностей та внесення відповідних рекомендацій.

І перша пересторога стосується однієї з основних новацій законопроекту – введення дванадцятирічної середньої освіти. Законопроектом, зокрема, передбачено три рівні загальної середньої освіти – початкова освіта тривалістю чотири роки, базова середня освіта, розрахована на п'ять років, та, врешті-решт, профільна середня освіта, на яку законопроект виділив три роки. Логічність запропонованої тривалості останнього періоду викликає певні сумніви. На нашу думку, незважаючи на те, що проблема дванадцятирічної освіти в Україні ще недостатньо мірою вивчена і відпрацьована, запровадження її, з огляду на світовий педагогічний досвід, можливе і доцільне. Однак насторожує імперативний характер зазначеної норми. На нашу думку, слід залишити одинадцятирічну освіту як обов'язкову, передбачивши можливість дванадцятого року навчання (або третього на етапі профільної освіти) як варіативну для осіб, які бажають отримати більш ґрунтовні знання і продовжити здобуття освіти у вищих навчальних закладах.

Водночас потребує додаткового вивчення положення статті 12 законопроекту, згідно з яким початкова освіта здобувається, як правило, з шести років. На нашу думку, це може суперечити загальноприйнятій у психолого-педагогічній науці віковій періодизації, згідно з якою вікова криза, яка відділяє дошкільний вік від молодшого шкільного і, відповідно, змінює провідний вид діяльності з ігрового на навчальний припадає саме на сім років. Тим більше, що ми мали спробу шкільної реформи 1985 року, яка передбачила навчання шестирічних дітей. Як результат, адміністрація шкіл була змушена забезпечувати для них дитсадкові умови – денний сон, ігрові методи навчання, спеціальний розклад тощо. Незважаючи на це, все одно досить часто стикалися з фактами перевантаження, низької адаптації і, як результат, стресової ситуації для дітей. У зв'язку з вищевикладеним пропонується переформулювати згадане положення, зазначивши, що початкова освіта здобувається, як правило, із семи років. При цьому необхідно передбачити можливість винятку для дітей, астрономічний вік яких не співпадає з біологічним і психологічним, тобто

тим, які випереджають вік чи затримуються у своєму розвитку.

Заперечення викликають і пропозиції законопроекту щодо заміни терміна «професійно-технічна освіта» терміном «професійна освіта», що, на нашу думку, є недоречним.

Термін «професійна освіта» за своїм змістом є значно ширшим від запропонованого і може бути застосованим до будь-якого освітнього процесу, метою якого є здобуття певної професії на всіх рівнях, включаючи вищу освіту. Не сприяє чіткому розмежуванню цих понять і запропонована законопроектом мета професійної та вищої освіти, де вищу освіту відрізняє від професійної рівень компетентностей (якісна ознака) і наявність наукових чи творчих компетентностей. З метою чіткого розмежування зазначених рівнів освіти пропонується повернутися до вже усталеного терміна «професійно-технічна освіта». Це дасть змогу також уникнути додаткових заходів і витрат, пов'язаних із перейменуванням навчальних закладів та внесенням змін до надзвичайно великого масиву підзаконних нормативних актів, законів і кодексів, в тому числі бюджетного, і навіть до Конституції України [1]. Таким чином, у разі прийняття зазначеної норми може виникнути ситуація, коли до внесення відповідних змін у Конституцію України будуть діяти положення не новоприйнятого Закону, а конституційні норми, які мають вищу юридичну силу.

Важливою нормою законопроекту видається нововведене поняття академічної доброчесності. Вважаємо подібну новачку важливою нормою, яка здатна підвищити морально-етичний рівень учасника освітнього процесу. Важливо і те, що у законопроекті наводиться не тільки визначення і зміст академічної доброчесності, але й перелік дій (чи бездіяльності), які будуть вважатися її порушеннями, та пропонується перелік санкцій у разі вчинення зазначених дій. Водночас викликає сумнів визначення хабарництва як порушення академічної доброчесності. Безумовно, такі огидні асоціальні дії, як одержання хабара, не повинні бути в освітньому середовищі. Однак одержання хабара є кримінально караним діянням, відповідальність за яке передбачена Кримінальним Кодексом України. Таким чином, пропонується переформулювати аналізоване визначення порушення академічної доброчесності, визначивши його як отримання (надання) учасником освітнього процесу неправомірної вигоди з використанням свого службового становища.

Перехідними положеннями законопроекту передбачено внесення змін до статті 17 Закону України «Про вищу освіту». Вказані

зміни пропонують принципово нову процедуру формування складу Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Навзаєм виборів представників на з'їздах передбачено обрання членів агентства спеціальною конкурсною комісією, склад якої і порядок формування детально розписаний. Залишивши поза межами обговорення недоліки і переваги наявного та запропонованого порядку формування складу Національного агентства, вважаємо за доцільне вказати на декілька нормативних моментів, неврахування яких може призвести у подальшому до правових колізій.

По-перше, термін повноважень членів Національного агентства встановлено як три роки, але не визначено, з якого моменту ці повноваження починаються: з дня рішення конкурсною комісією, з дня затвердження складу відповідним розпорядчим документом Кабінету Міністрів, з дня першого засідання чи інше. Пропонується передбачити норму, згідно з якою термін повноважень членів Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти розпочинається з моменту їх призначення Кабінетом Міністрів України на підставі рішення Конкурсної комісії за результатами конкурсного відбору.

Також потрібно врахувати, що на момент прийняття закону буде діяти склад Національного агентства, обраний і призначений за попереднім порядком. А тому доцільно встановити легітимність складу чинного агентства і передбачити, що новоприйнятий порядок його формування починає застосовуватися з моменту завершення повноважень чинного складу Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

Коригування потребує і норма закону, яка не допускає до складу Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти осіб, які визнані винними у вчиненні корупційного правопорушення чи піддавалися адміністративному стягненню за вчинення корупційного правопорушення, оскільки зміни в Кодексі України про адміністративні правопорушення визначають їх як адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією. Тому пропонується передбачити доопрацювати норму Перехідних положень законопроекту, яка передбачає, що не може бути членом Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти та Конкурсної комісії особа, яка

– за рішенням суду визнана винною у вчиненні корупційного правопорушення чи *правопорушення, пов'язаного з корупцією*, – протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили або піддавала-

ся адміністративному стягненню за корупційне правопорушення *чи правопорушення, пов'язане з корупцією*, – протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили.

І наостанок. Ухвалення будь-якого закону – навіть найдосконалішого і всеохоплюючого – це лише половина справи. Другу половину становлять нормативно-правові заходи з його імплементації. Потрібно внести достатню кількість поправок у чинні закони, щоб привести їх у відповідність до норм новоприйнятого, розробивши і затвердивши цілу низку урядових документів та відомчих наказів. Слід зазначити, що доопрацьований варіант законопроекту в цьому плані вигідно відрізняється від свого попередника, прикінцеві положення якого були неймовірно куці. Однак і в запропонованому варіанті хоч і передбачено ґрунтовну роботу з приведення норм чинного законодавства до положень аналізованого законопроекту, не приділено уваги підзаконним нормативним актам, які необхідно прийняти, для того щоб новий закон зміг повноцінно діяти. Не наполягаючи саме на варіанті регулювання імплементації закону самим же законом, все ж зазначаємо, що центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки просто зобов'язаний напрацювати широкомасштабний і ґрунтовний план імплементації законопроекту у разі його прийняття і бути готовим до його запровадження.

Зазначені пропозиції були надані автором тимчасовій робочій групі Комітету Верховної Ради України з опрацювання проекту Закону України «Про освіту» та внесення пропозицій до його розгляду у другому читанні під час роботи у складі зазначеної групи.

Список використаних джерел:

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про освіту : Закон України від 23.05.1991 № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 34. – Ст. 451.
3. Проект Закону «Про освіту» від 04.04.2016 № 3491-д. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639.
4. Рада прийняла за основу законопроект про освіту // Укрінформ від 24 жовтня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/2096586-rada-prijnala-zasnovu-zakonoprojekt-pro-osvitu.html>.
5. Співаковський О. В. Плюси і мінуси закону «Про освіту» // Освіта.ua від 24 жовтня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/blogs/52392>.

В статье проанализирован проект Закона Украины «Об образовании». Обоснована актуальность и значимость данного законопроекта, а значит, и необходимость его принятия и введения. Определены проблемные аспекты и противоречия, выявленные в законопроекте. Внесены соответствующие предложения по совершенствованию формулировки проблемных норм.

Ключевые слова: образование, реформирование сферы образования, проект Закона Украины «Об образовании», правовое несоответствие.

The Draft Law of Ukraine “About education” was analyzed. The actuality and importance of the given draft law was characterized, and therefore the necessity of its adoption and implementation. Problematic aspects and contradictions of the draft law were defined. Recommendations to improving the formulation of the problematic norms were proposed.

Key words: education, reforming of the educational sphere, draft Law of Ukraine “About education”, legal not correspondence.



УДК 341.29:340.135:341.223

Ксенія Мяснянкiна,

здобувач

Дніпропетровського національного університету внутрішніх справ

ЗАГАЛЬНИЙ ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ВИЗНАЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБ ІЗ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Здійснено загальний правовий аналіз зарубіжного досвіду визначення адміністративно-правового статусу територіальних підрозділів державних служб із питань надзвичайних ситуацій. У процесі аналізу було розглянуто досвід Сполучених Штатів Америки як однієї з найрозвиненіших країн світу. Також як окремий приклад розглянуто альтернативний варіант побудови системи органів цивільного захисту у Королівстві Данія.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, цивільний захист, зарубіжний досвід, адміністративно-правовий статус, територіальний підрозділ.

Постановка проблеми. Сьогодні перед українською державою постало питання реформування системи органів публічної адміністрації. Не останню роль у цій системі відіграють територіальні підрозділи Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України). У контексті процесів реформування актуальним є питання впровадження зарубіжного досвіду діяльності органів, завданням яких є запобігання та подолання наслідків надзвичайних ситуацій, в практичну діяльність вітчизняної ДСНС України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. На доктринальному рівні питанню вивчення зарубіжного досвіду визначення адміністративно-правового статусу територіальних підрозділів державних служб із надзвичайних ситуацій присвячено праці таких учених, як: Н. В. Григоренко, В. М. Дорофєєв, А. М. Капля, А. Любінський, М. М. Рац, О. О. Труш, В. С. Чубань та ін. При цьому варто зазначити, що в раніше проведених дослідженнях не було здійснено узагальнень та висновків, а також не вирішено питання щодо можливості впровадження досвіду досліджуваних країн у практичну діяльність ДСНС України.

Постановка завдання. Завдання статті – здійснити загальний правовий аналіз зарубіжного досвіду визначення адміністративно-правового статусу територіальних під-

розділів державних служб із надзвичайних ситуацій з метою розгляду можливості його подальшої адаптації та впровадження в діяльність вітчизняної системи територіальних підрозділів ДСНС України.

Виклад основного матеріалу. Розгляд досвіду зарубіжних країн у визначенні адміністративно-правового статусу їх органів, на які покладено обов’язок щодо реагування на надзвичайні ситуації, на нашу думку, варто почати зі Сполучених Штатів Америки (далі – США).

Провідною установою у сфері цивільного захисту США є Федеральне Агентство з управління в умовах надзвичайних ситуацій (“FEMA”), яке було створено в 1979 р. Воно займається розробленням та реалізацією заходів щодо боротьби зі стихійними лихами, бере участь у відновленні зруйнованого і надає допомогу постраждалим. Варто відзначити, що поштовхом для його створення стали декілька природних катастроф, що сталися в США у 1960-х-1970-х рр. Сильні урагани вдарили по центральній частині США в 1962, 1965, 1969 і 1972 рр. Потужні землетруси потрясли Аляску в 1964 р. і Каліфорнію в 1971 р. [1, с. 1].

А. М. Капля, В. С. Чубань та ін. зазначають, що на FEMA у США покладено такі завдання: 1) забезпечення виживання країни в ядерній війні; 2) розробка планів евакуації населення США із загрозованих районів;

3) здійснення заходів згідно з програмами будівництва захисних споруд; 4) удосконалення та підвищення захисту систем зв'язку й оповіщення; 5) забезпечення захисту і нормального функціонування федеральних і місцевих органів влади й цивільного захисту; 6) утворення та розподіл стратегічних запасів на випадок надзвичайних ситуацій [2, с. 43].

Окрім вищезазначених завдань, Н. В. Григоренко також вказує на завдання щодо координування й навчання місцевих поліцейських і пожежників для протидії терористичним атакам. Також на ФЕМА покладена відповідальність за підготовку та навчання населення, науково-дослідну роботу з питань цивільного захисту, поширення інформації із цивільного захисту серед населення, участь промислових підприємств та інших установ у заходах цивільного захисту. Сьогодні в агентстві працюють 2,5 тис. осіб, при цьому додатково агентство може розраховувати на допомогу понад 5 тис. резервістів. Принцип залучення на службу в рятувальних формуваннях у США – добровільний [1, с. 2].

У кожному штаті є консультативна рада (комісія) з питань цивільної оборони. Із прийняттям США «Закону про стихійні лиха», в якому визначаються відповідальні особи, порядок введення надзвичайного стану, його тривалість, обов'язки та права місцевих органів влади щодо підготовки до стихійних лих та порядок компенсації за понесені збитки, значно поширились повноваження губернатора штату [2, с. 43].

Н. В. Григоренко також наводить таку інформацію. Начальник ФЕМА є одночасно головою комісії щодо дій у надзвичайних умовах. До неї входять помічники президента з національної безпеки, внутрішніх справ і політики, внутрішньоурядових відносин, адміністративних і бюджетних питань. Комісія має необхідну владу, що дозволяє їй втілювати в життя широкий комплекс заходів щодо захисту населення й територій, координувати діяльність різних міністерств і відомств, адміністративних органів на всіх рівнях. Привертає увагу, що в кожному штаті є консультативна рада (комісія) з питань цивільного захисту. Безпосереднім керівником цивільного захисту штату є начальник служби цивільного захисту штату зі своїм штабом (загальна чисельність до 40 осіб). Окрім того, утворюються місцеві штаби у графствах, районах, містах. На промислових підприємствах, де 50 і більше працівників, створюються комітети цивільного захисту, які очолюють керівники цих підприємств [1, с. 2].

А. М. Капля, В. С. Чубань додають також, що До комітету залучаються представники головних відділів, у тому числі фінансового

та юридичного. Крім того, на підприємствах створюються служби Цивільного захисту із забезпеченням безперервного управління, термінової зупинки підприємства, постачання, захисту документації, укриття та інші [2, с. 43].

Якщо ж розглядати безпосередньо структуру територіальних підрозділів ФЕМА, то вона, як і в Україні, представлена відповідними територіальними управліннями в адміністративно-територіальних одиницях (штатах) [3].

Досить незвичайним у контексті даного дослідження є досвід Королівства Данії. Він характеризується максимальною децентралізацією функцій виконавчої влади та відсутністю у держави виконавчих повноважень і повноважень оперативного управління у різних сферах соціально-економічного розвитку, у т. ч. в частині протидії надзвичайним та кризовим ситуаціям та реагування на них.

У цьому контексті в Данії відсутній державний орган, відповідальний за НС та захист населення від можливих наслідків техногенних або природних катастроф. Певна частина цих функцій належить до компетенції місцевої поліції, підпорядкованої Національному комісаріату поліції, що, у свою чергу, входить до структури Міністерства юстиції Данії.

Функції пошуково-рятувальної служби покладено, крім поліції, також на підрозділи берегової охорони, що діють переважно в районі автономних територій (Гренландія та Фарерські острови) і підпорядковані Міністерству оборони Данії. До складу Міністерства оборони входить також бригада швидкого реагування, яка може бути задіяною у пошуково-рятувальних та інших роботах у разі виникнення НС.

Проте найбільш цікавим видається інший факт. У 1906 р. Софусом Фальком було засновано приватний рятувальний корпус «Фальк». Сьогодні це найбільша у світі приватна багатофункціональна рятувальна служба, яка заснована на засадах акціонерного товариства та діє в основному в Данії, а також у Швеції та Німеччині (Гамбург) і має не тільки великий парк різноманітних спеціальних автомобілів, але й рятувальні судна, вертольоти та літаки, а також великий досвід діяльності в цій сфері у т. ч. в інших країнах світу (Швеції, Польщі, Словаччині, Бельгії, Фінляндії, Німеччині, Франції).

Рятувальна служба «Фальк» виконує функції пошуково-рятувальної служби, пожежної охорони, швидкої та невідкладної допомоги, завдання, пов'язані з подоланням наслідків НС; запобігання виникненню НС, у т. ч. нагляд за охороною навколишнього природного середовища, та надає охоронні

послуги у т. ч. державних установ, іноземних посольств, банківських структур тощо. Замовником послуг «Фальк» виступають центральні та місцеві органи влади на підставі контрактів. Сплата послуг здійснюється з державного та місцевих бюджетів.

Надання допомоги у разі пожеж здійснюється компанією «Фальк» як у приватному, так і громадському секторі. Компанія також спеціалізується на наданні допомоги у разі пожеж промисловим корпораціям та аеропортам у багатьох країнах Європи. Щороку пожежники «Фальк» здійснюють близько 12 000 виїздів на місце подій. Окремий підрозділ компанії також надає послуги з інженерно-технічного захисту об'єктів.

Загальним принципом організації діяльності з надання функцій допомоги у НС в Данії є створення диспетчерських центрів по всій території Данії, які отримують інформацію про всі можливі випадки на єдиний телефон «112». З диспетчерського пункту вся інформація такого роду негайно передається до поліції та відповідних підрозділів «Фальк» (служби швидкої допомоги, пожежної охорони тощо) [4].

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, в даному підрозділі можемо зазначити таке. У процесі дослідження були опрацьовані різноманітні наукові джерела, що містили інформацію про особливості структури підрозділів відповідних державних служб із питань надзвичайних ситуацій у зарубіжних країнах, таких як США та Данія. Отримані результати дослідження дають змогу припустити таке.

По-перше, система підрозділів державних служб із надзвичайних ситуацій у зарубіжних країнах часто (але не в усіх випадках) нагадує відповідну систему в Україні. Це простежується на прикладі США, де існує Федеральне Агентство з управління в умовах надзвичайних ситуацій та його територіальні підрозділи у відповідних адміністративно-територіальних одиницях (штатах).

По-друге, хотілося б детальніше зупинитися на феномені Королівства Данії. В його основу покладено створення приватної рятувальної служби. При цьому вражає масштаб діяльності такої служби. Переважно нам відомі факти поодинокого існування приватних медичних структур, які мають свій парк спеціальних автомобілів та здійснюють надання платної медичної допомоги (в тому числі й невідкладної). При цьому кошти вони отримують разово, безпосередньо від громадян, яким надають свою допомогу.

Загалом же Українській державі не притаманне існування приватних рятувальних

структур. Інколи трапляються згадки про окремі приватні рятувальні структури при приватних гірськолижних курортах, що надають виключно спеціалізований різновид медичної допомоги постраждалим під час спусків зі схилу гори. При цьому описується негативне ставлення до подібних структур через приховування статистики реальної кількості надання ними допомоги.

Однак у жодному випадку не йдеться про існування великої служби порятунку, що має в своєму штаті значний парк спецтехніки, суден та авіації, що дає змогу надавати допомогу в різних випадках настання НС. При цьому про масштаби діяльності «Фальк» свідчить також той факт, що послугами даної компанії користуються не лише окремі підприємства. Замовниками виступають центральні та місцеві органи влади на підставі контрактів. Сплата послуг здійснюється з державного та місцевих бюджетів.

При цьому ми не можемо однозначно говорити про те, чи є існування приватної рятувальної служби позитивним досвідом для держави і чи можливе створення подібної служби в Україні. З одного боку, на користь «Фальк» говорить багаторічний досвід існування та широкі територіальні межі діяльності, що доводять ефективність та доцільність її існування. Також на користь приватної рятувальної служби говорить той факт, що в приватній компанії (незалежно від сфери діяльності) панує особиста зацікавленість засновників, власників, акціонерів, а часто і працівників у ефективності та результативності її діяльності. Це слугує важливою мотивацією для покращення якості та оперативності надаваних нею послуг.

Однак існують і негативні аспекти цього питання. По-перше, сфера запобігання та реагування на НС є досить специфічною, що практично зводить нанівець конкуренцію, а отже, і не гарантує, що з часом якість надаваних послуг приватними рятувальними структурами не буде погіршуватися. По-друге, для Української держави характерна корумпованість апарату, що може негативно відобразитись на діяльності приватних рятувальних структур через можливість за їх допомогою отримувати більші обсяги коштів від держави за свою діяльність, ніж реальна вартість надаваних ними послуг. Водночас складний механізм здійснення державних закупівель робить досить важким та зтяжним процес правильного оформлення та дотримання всіх передбачених законом формальностей. А у разі з НС подібне зволікання може мати невідворотні наслідки для суспільства.

Список використаних джерел:

1. Григоренко Н. В. Зарубіжний досвід побудови систем надання державних послуг у сфері цивільного захисту / Н. В. Григоренко // Теорія та практика державного управління. – 2015. – № 2 (49). – С. 1–8.
2. Капля А. М. Удосконалення державного управління систем запобігання і реагування на надзвичайні ситуації в Україні з використанням досвіду зарубіжних країн: проблеми та перспективи / А. М. Капля // Пожежна безпека: теорія і практика. – 2013. – № 14. – С. 39–46.

3. Структура територіальних підрозділів ФЕМА у США / [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Федерального Агентства по управлінню в умовах надзвичайних ситуацій США. – Режим доступу : <http://www.fema.gov/>

4. Труш О. О. Досвід побудови та діяльності систем цивільного захисту країн-членів Європейського Союзу Північної Європи та Норвегії [Електронний ресурс] / О. О. Труш. // Державне будівництво. – 2009. – № 2. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_2_50

Осуществлен общий правовой анализ зарубежного опыта определения административно-правового статуса территориальных подразделений государственных служб по вопросам чрезвычайных ситуаций. В ходе анализа рассмотрен опыт Соединенных Штатов Америки как одной из самых развитых стран мира. Также как отдельный пример рассмотрен альтернативный вариант построения системы органов гражданской защиты в Королевстве Дания.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, гражданская защита, зарубежный опыт, административно-правовой статус, территориальное подразделение.

In this article it carried out a general legal analysis of foreign experience of determining the legal status of territorial divisions of state emergency services. During the analysis, we considered the experience of the United States of America as one of the most developed countries of the world. Also, a separate example of an alternative embodiment of a system of civil protection authorities acted Kingdom of Denmark.

Key words: emergency, civil protection, international experience, administrative and legal status, territorial divisions.



УДК 351.741(477)

Іван Охріменко,*докт. юрид. наук, доцент,
професор кафедри управління та роботи з персоналом
Національної академії внутрішніх справ*

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ І ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ: ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Стаття присвячена характеристиці параметрів оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції України. Досліджуються критерії ефективності професійної діяльності правоохоронних органів зарубіжних країн. Висловлюється думка про необхідність теоретико-правового переосмислення та практичного впровадження комплексного підходу до оцінювання ефективності діяльності органів і підрозділів поліції. Наводяться авторські рекомендації щодо визначення якісних характеристик професійної діяльності правоохоронних органів України.

Ключові слова: працівник правоохоронного органу, органи і підрозділи поліції, показники ефективності, критерії оцінки, параметри, комплексний підхід, правоохоронні послуги, професійна діяльність.

Актуальність. Реформа вітчизняних правоохоронних органів зумовлюється станом розвитку української державності, соціально-економічними і політичними перетвореннями, нарощуванням зусиль щодо протидії злочинним проявам. На перше місце виходять пріоритети зміни системи дійсних орієнтацій та ставлення фахівців правоохоронних структур до своєї службової діяльності. Зростають вимоги до професійної та особистісної підготовки, вихованості, насамперед, працівників поліції. Виникає нагальна потреба в реорганізації та вдосконаленні управління органами і підрозділами поліції. З огляду на сучасні зміни у суспільному розвитку, актуальності набувають проблеми професійної діяльності керівників та працівників поліції, а також вивчення теоретико-прикладних проблем управління правоохоронними організаціями загалом.

Слід також зазначити, що діяльність працівника правоохоронного органу завжди відбувається під впливом не лише правових, але й інших (економічних, політичних тощо) факторів об'єктивної реальності. Вона є не просто наслідком реалізації норм чинного законодавства, а виступає продуктом реалізації цілого комплексу засобів, передусім, юридичного характеру. Дані засоби в сукупності становлять відповідний механізм налагодження сприятливих умов та факторів щодо забезпечення професійної діяльності, прав й інтересів поліцейських як ключових фігур у юрисдикційному процесі.

Постановка проблеми. Проблема ефективності професійної діяльності юриста-правоохоронця залишається доволі актуальною в умовах сьогодення, що відображається в працях науковців і практиків (О. І. Антонюка, О. М. Бандурки, К. Л. Бугайчука, Б. Я. Гаврілова, В. І. Галагана, В. А. Гузя, Д. П. Калаянова, Н. В. Камінської, М. В. Костицького, В. Л. Костюка, І. В. Кукіна, М. В. Лошицького, Є. Д. Лук'янчикова, І. М. Осики, М. А. Погорецького, А. М. Сердюка, С. М. Смокова, В. М. Тертишника, О. Г. Яновської та ін.). Це зумовлено наявною тенденцією до реформування служб і підрозділів правоохоронних органів, а також необхідністю внесення змін до чинного законодавства щодо забезпечення ефективності їхньої діяльності. Крім того, аналіз функціонування та розвитку інституту правоохоронних послуг дає право стверджувати, що їх надання органами і підрозділами поліції потребує подальшого вивчення, навіть незважаючи на те, що нині вже зроблено рішучі кроки на шляху до побудови їх оптимальної моделі та параметрів якісної оцінки.

Показники ефективності сучасної юридичної практики правоохоронця не повинні бути декларативними або надуманими, а мають об'єктивно відображати наявний стан, що дає можливість оперативно реагувати на її зміни. Звідси слід звернути увагу на питання щодо параметрів професійної діяльності працівника поліції, які розкриваються через призму об'єктивних та суб'єктивних чинників

(положення нормативно-правової бази, специфіка поведінкових проявів самого фахівця тощо). Зрозуміло, що тут варто говорити й про відповідні рекомендації, які пропагують комплексний підхід до оцінювання ефективності службової діяльності поліцейських, спрямованої на забезпечення виконання нормативних приписів держави. У цьому й буде полягати основна мета даної статті.

Виклад основного змісту статті. Варто зазначити, що метою розвитку Міністерства внутрішніх справ України на сучасному етапі є його становлення як головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у тому числі у сфері забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності тощо. На цьому наголошують вимоги Указу Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України». Йдеться також і про розробку політики оцінки якості надання правоохоронних послуг (п. 3.3.).

Водночас на органи Національної поліції (як структурної одиниці МВС) покладаються завдання з надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги (п. 3.5.) [1]. Аналогічні норми простежуються й у положеннях Закону України «Про Національну поліцію» [2]. З огляду на зазначені позиції, варто вести мову про визначення стандартів надання правоохоронних послуг та впровадження критеріїв оцінки ефективності (якісних показників (параметрів) діяльності органів і підрозділів поліції України.

Як справедливо зазначають окремі експерти-аналітики [3], поліція має використовувати процедури та механізми, які унеможливають здійснення маніпуляцій із показниками діяльності її працівників та органів загалом. Звідси слушною, на наше переконання, є позиція нормотворця Грузії, за якою законодавчо заборонено оцінювати результати правоохоронної діяльності за кількісними показниками [4]. Навіть таке пряме передбачення, на нашу думку, є далеким від досконалості, але все ж таки здатне протидіяти консервативним проявам так званої «палочної» системи оцінки результативності роботи працівників правоохоронних органів,

яка чітко проглядається в Україні ще з радянських часів (навіть попри анонсовані позиції щодо проведення певних реформ у цій сфері). Превалювання кількісних критеріїв роботи подекуди заважає реалізації саме якісного складника протидії злочинним проявам.

Головним результатом роботи, на думку деяких дослідників [3], має бути впевненість більшості населення в тому, що персонал правоохоронних органів (а отже, й підрозділів поліції):

- кваліфіковано здійснює правоохоронну діяльність щодо попередження злочинності, розкриття вчинених злочинів та охорони громадського порядку;
- чесно виконує свої обов'язки та дотримується законів;
- допомагає пересічним людям; ставиться до всіх людей з повагою [3].

Очевидно, з аналогічних міркувань норми ч. 3 ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» передбачають те, що рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності її органів і підрозділів [2]. Проте, на наше переконання, оцінка ефективності правоохоронної діяльності не має обмежуватися показником рівня довіри населення до поліції, що згідно з вимогами законодавства вираховується незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (ч. 4 ст. 11). Адже до уваги має братися комплекс факторів (як об'єктивних, так і суб'єктивних), що загалом і визначає ефективність діяльності органів поліції в усіх її проявах.

Для порівняння і можливого запозичення можна навести досвід оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів (у тому числі поліції) зарубіжних країн. Так, зокрема, в США стандарти оцінки визначаються показниками дев'яти основних напрямів правоохоронної діяльності:

- основні завдання підрозділу, взаємодія з іншими правоохоронними органами;
- організація діяльності підрозділу, управління й адміністрування;
- структура особового складу;
- організація безпосередньої роботи з криміналами;
- оперативна діяльність;
- супровід і підтримка;
- діяльність із забезпечення безпеки дорожнього руху;
- діяльність з утримання арештованих та їх конвоювання;
- допоміжні і технічні служби [5, 6].

Водночас у Великобританії кожен підрозділ поліції складає щорічний план впровадження найвищої якості разом із поліцей-

ським щорічним планом. Через п'ять років існування програми проводиться інспектування підрозділів у цьому ракурсі. Оцінка виконання індикаторів проводиться за правилами так званих «Чотирьох Сі», тобто чотирьох позицій оцінки, до яких належать:

- виклик (складається з двох критеріїв виклику поліції: Чому надається послуга і Чому вона була надана у певний спосіб, а не в інший?);

- порівняння (порівнюються індикатори ефективності служби, кількісні дані, результати досліджень і оглядів, інспекцій і самооцінки, показники інтерв'ювання тощо);

- консультація (огляд скарг, інтерактиви з мережі, референдуми, аналіз потреб громадськості, зустрічі з громадянами, використання консультаційних документів й ін.);

- змагання (змагання за якість послуг між найбільш широким спектром поліцейських підрозділів, включаючи громадські об'єднання, які виконують правоохоронні функції. Основне завдання – продемонструвати, що послуги, які надаються, є конкурентоспроможними) [6].

Звідси можна говорити про доволі широкий спектр показників, які беруться до уваги під час оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів США та Великобританії. Причому ефективність діяльності органів поліції наведених країн включає в себе як кількісні, так і якісні показники роботи, що можуть запозичуватися у тому числі з незалежних статистичних джерел.

Разом із тим загальна ефективність поліцейської діяльності в Канаді вимірюється за такими параметрами:

- відсоток канадців, які задоволені роботою поліції щодо створення безпечної держави та охорони прав громадян;

- індекс «тяжкості» злочинних проявів (зокрема, аналізу піддаються всі кримінальні правопорушення, у тому числі у сфері безпеки дорожнього руху та протидії наркозлочинності);

- загальний показник (рейтинг) злочинності в Канаді на 100 000 населення [7].

Оцінка ж роботи поліції Польщі складається з оцінки кожного підрозділу, використовуються різні підходи й критерії. Проте їх аналіз дає можливість стверджувати, що показники ефективності насамперед залежать від об'єктивної статистики щодо кількості злочинів та результатів опитування населення, які проводяться незалежними соціологічними інститутами і впливають на розробку планів роботи поліції [8].

Отже, враховуючи наведені нами критерії, позитивний досвід зарубіжних країн, а також позиції науковців з окресленої пробле-

матики [7, 9, 10, 11], на нашу думку, державний стандарт надання поліцейських послуг, а отже, оцінка ефективності службової діяльності органів і підрозділів поліції України має передбачати систему кількісно-якісних параметрів, виходячи з характеристики їх властивостей, а саме:

- 1) показники призначення і безпосередньої первинної діяльності уповноважених суб'єктів: показники правозастосування (швидкість вжиття заходів); ступінь задоволеності заявників та потерпілих *щодо реагування з боку працівників поліції*; показники сумісності та взаємодії представників різних служб і підрозділів тощо;

- 2) показники стану публічної безпеки і порядку: кількісно-якісні дані щодо зареєстрованих кримінальних та адміністративних правопорушень у межах території обслуговування чи специфіки діяльності окремого підрозділу (*за видами правопорушень на 1000 осіб населення*); відсоток їх викриття і розслідування (деталізована кількість виявлених злочинів (*за видами*); превентивна діяльність (*суспільне сприйняття загального рівня злочинності громадськістю*);

- 3) показники надійності: характеристики результату поліцейської послуги (*кількість скарг щодо якості обслуговування чи піклування*), безвідмовність, збереженість (*кількість скарг щодо дій працівників конкретних підрозділів поліції*); *інформування щодо прийнятих рішень або перебігу досудового розслідування*;

- 4) показники професійного рівня персоналу поліцейської установи: кількість фахівців в організаційній структурі органу поліції, плінність кадрів серед поліцейських; рівень професійної підготовки та перепідготовки (на 100 одиниць штатної чисельності територіального органу); загальні навички, знання та дотримання вимог нормативних документів, уважність і доброзичливість у відносинах із громадянами й ін.;

- 5) оптимізація використання ресурсів (стан забезпечення поліцейської діяльності за окремими показниками: транспортні та інформаційно-технічні засоби, розмір грошового утримання певних категорій працівників тощо);

- 6) загальний відсоток населення, задоволеного якістю роботи органів і підрозділів поліції (*ступінь довіри населення до поліції*).

Звідси кількісні дані окреслених параметрів мають відображатися залежно від статистичних результатів та цифрових характеристик видів забезпечення. Збір, фіксація та узагальнення інформації у межах аналогічних кількісних показників передбачається сферою компетенції окремих служб

і підрозділів. Так, зокрема, до структури Національної поліції входить Департамент організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування, серед основних завдань якого:

- моніторинг оперативної обстановки в державі;
- вивчення, аналіз і узагальнення результатів та ефективності поліцейської діяльності, виявлення причин та умов, що сприяють учиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, ужиття в межах компетенції заходів щодо їх усунення;
- підготовка інформаційно-аналітичних та довідкових матеріалів з питань формування та реалізації державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, надання поліцейських послуг;
- організація реагування на заяви та повідомлення про вчинені кримінальні, адміністративні правопорушення або події;
- контроль та перевірка (у межах наданих повноважень) стану реалізації законів України та підзаконних актів, повноти та достовірності ведення в органах і підрозділах Національної поліції України єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, порядку їх приймання, повноти обліку й ін. [12].

Продовжуючи наш аналіз, зазначимо, що складність оцінки саме якісних параметрів багато в чому викликана труднощами формалізації, узагальнення та аналізу критеріїв оцінки, а також визначення методів їх вимірювання. Основні недоліки наявних методик оцінки якості зумовлені передусім недостатньою увагою до вирішення названих проблем. Вибір істотних параметрів, що входять у систему, багато в чому залежить від сфери надання послуг (охоронювані, превентивні, процесуальні тощо). Так, залежно від сфери послуг обрані критерії оцінки можуть різнитися як за пріоритетністю, так і за набором деталізуючих показників.

Обрані критерії та характеристики потрібно деталізувати таким чином, щоб при складанні опитувальника чи анкети оцінка (за параметрами) була максимально формалізована й однозначна, що дасть змогу максимально знизити роль суб'єктивного чинника під час розподілу та вимірювання якісних показників. В основі методики оцінки кожного з наведених нами параметрів має лежати відповідність його проявів корпоративним принципам і відомчим нормативно-правовим актам.

Насамперед якісні характеристики професійних показників діяльності органів полі-

ції України мають включатися в опитувальник чи анкету на основі:

- аналізу результатів спостереження за процесом надання правоохоронних послуг чи здійснення конкретних дій (заходів);
- особливостей складників у скаргах щодо якості надання послуг, що мають прямий зв'язок із роботою персоналу відповідного органу поліції;
- обробки інформації з інших джерел надходження інформації про діяльність поліцейських («гаряча лінія», ЗМІ, Інтернет, соціальні мережі тощо);
- організації інспектувань із перевірки рівня надання правоохоронних послуг у кожній конкретній сфері (охоронній, превентивній, публічній й ін.).

Результатом аналізу інформації повинна бути оцінка таких параметрів професійних показників, як: компетентність, коректність і доброзичливість працівників поліції; вміння співробітників працювати з «важкими» заявниками і постраждалими, уникати конфліктів або максимально вдало їх вирішувати. Крім того, в систему параметрів об'єктивної оцінки можуть бути включені й похідні характеристики надання правоохоронних послуг, а саме: час на фіксацію виклику, виїзду на місце пригоди, реагування на виклик, виконання дій та заходів тощо. Названі та інші параметри не варто вважати ідеальними, оскільки організація кількісного обліку цих параметрів трудомістка і можлива тільки у разі проведення періодичного моніторингу якості надання правоохоронних послуг, а тому цілком закономірно здатна відображатися у вигляді загального показника – *позитивний (чи) негативний*.

Слід також зауважити, що система збору та обробки інформації з відгуків і скарг громадян у межах вирахування загального відсотка населення, задоволеного якістю роботи органів поліції (*ступінь довіри населення до поліції*), на наш погляд, має охоплювати:

- різні форми збору інформації щодо скарг та претензій громадян;
- процедуру оцінки цієї реакції в різних випадках (ситуаціях);
- систему вжитих заходів реагування (як заохочення, так і покарання);
- загальну оцінку роботи структурного підрозділу чи органу поліції;
- обсяг наявної публічної інформації;
- оцінку професійної підготовки персоналу органу поліції тощо.

За результатами заповнення опитувальника проставляються бали, а також проводиться їх коригування за результатами аналізу специфічних показників. Потім

вираховується кінцевий результат за допомогою простого підсумовування, якісні результати параметрів оцінки надання послуг (індикатори) ранжуються залежно від кількості набраних балів у порядку зменшення. Складання рейтингу також може бути використане для виявлення основних недоліків якості надання правоохоронних послуг та визначення напрямів їх усунення.

І наостанок, проектування управління якістю надання правоохоронних послуг, на нашу думку, повинне передбачати:

- визначення ключових заходів у кожному процесі, які суттєво впливають на забезпечення конкретної правоохоронної послуги;
- аналіз ключових заходів для вибору тих характеристик, вимірювання і контроль яких будуть забезпечувати якість правоохоронної діяльності;
- визначення методів оцінки обраних даних і результатів;
- введення засобів діагностики і впливу в межах конкретних показників, а також забезпечення контролю в цій сфері й ін.

Висновки

Таким чином, висловлені та обґрунтовані нами позиції не обмежують кола проблемних питань щодо оцінки ефективності діяльності працівників правоохоронних органів, зокрема поліції. Вони періодично актуалізуються в сучасній юридичній практиці, а отже, й науковому пізнанні. Проте, навіть з огляду на наведене, можна стверджувати, що потрібне теоретико-правове переосмислення та практичне впровадження комплексного підходу до оцінювання ефективності діяльності органів і підрозділів поліції України. Мають братися до уваги насамперед показники об'єктивної статистики щодо злочинних проявів, надійності та компетентності персоналу, оптимального використання наданих ресурсів, а також результати опитування населення з проблемних питань діяльності поліції. Саме за таких характеристик можна буде говорити про розробку якісних планів та складання об'єктивних звітів роботи поліції, а звідси – надання правоохоронних послуг, спрямованих на забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, протидії злочинності тощо. Крім того, заслуговує на увагу й потреба нормативного передбачення окреслених показників роботи поліції та критеріїв її оцінки, а також заходів (засобів) державного реагування, адже за специфічних умов професійної діяльності суб'єктів правозастосування протидія з боку зацікавлених осіб нерідко здатна викликати несприятливі наслідки.

Список використаних джерел:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92/2016?nreg=92%2F2016&find=1&text=%EF%EE%F1%EB%F3%E3&x=7&y=6#w11>.
2. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/257729>.
3. Мартиненко О. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ [Електронний ресурс] / О. Мартиненко, Є. Захаров // Закон і Бізнес. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/101834-strategiya_rozvitku_organiv_vnutrishnih_sprav_tekst_proektu.html.
4. Об оперативно-розыскной деятельности: Закон Грузии от 30 апреля 1999 года № 1933-Пс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis-legal-reform.org>.
5. Курлович П. Н. Полиция в правоохранительной системе США [Электронный ресурс] / П. Н. Курлович // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2013. – № 12. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/politsiya-v-pravoohranitelnoy-sisteme-ssha>.
6. Осика І. М. Критерії оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів: досвід США і Великобританії [Електронний ресурс] / І. М. Осика // Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність». – Режим доступу: <http://police-reform.org/articles/index.php?do=print&id=1433232742>.
7. Лошицький М. В. Щодо досвіду поліцейської діяльності США, Великобританії та Канади / М. В. Лошицький // Актуальні проблеми адміністративного права та адміністративного процесу в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 29 трав. 2015 р.). – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 11–14.
8. Таубина Н. Как устроена полиция в Голландии и Польше [Электронный ресурс] / Н. Таубина. – Режим доступа: <http://publicverdict.ru/topics/library/8634.html>.
9. Сердюк А. М. Щодо критеріїв ефективності діяльності поліції закордонних країн / А. М. Сердюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 3, Т. 2. – С. 155–159.
10. Костюк В. Л. Міжнародний досвід діяльності патрульної служби при забезпеченні охорони громадського порядку / В. Л. Костюк // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 2 (14). – С. 145–152.
11. Зарубіжний досвід організації взаємодії поліції з органами місцевого самоврядування в контексті децентралізації державної влади: наук.-метод. рекомендації / К. Л. Бугайчук, В. А. Гузь, І. О. Святокум, В. В. Чумаков. – Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2015. – 44 с.
12. Про затвердження Положення про Департамент організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України: наказ Національної поліції України від 27.11.2015 № 126. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1815135>.

Стаття посвячена характеристиці параметрів оцінки ефективності діяльності органів і подразделій Національної поліції України. Исследуются критерии эффективности профессиональной деятельности правоохранительных органов зарубежных стран. Высказывается мнение о необходимости теоретико-правового переосмысления и практического внедрения комплексного подхода к оценке эффективности деятельности органов и подразделений полиции. Приводятся авторские рекомендации по определению качественных характеристик профессиональной деятельности правоохранительных органов Украины.

Ключевые слова: работник правоохранительного органа, органы и подразделения полиции, показатели эффективности, критерии оценки, параметры, комплексный подход, правоохранительные услуги, профессиональная деятельность.

The article is devoted to the parameters characterization of evaluating the activities of agencies and units of the National Police of Ukraine. It is noted that currently there is an urgent need for restructuring and improving governance bodies and police departments. The current changes in the social development of urgency is the issue of professional managers and police officers, as well as the study of theoretical and applied problems of management of law enforcement organizations in general.

Key words: law enforcement agency bodies and police units, performance indicators, evaluation criteria, parameters, an integrated approach, law enforcement services, professional activities.



УДК 342.951

Каміль Примаков,

здобувач

Класичного приватного університету

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті робиться спроба дослідити зміст адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні, а також визначити ознаки цього процесу. Проаналізовані наукові підходи до визначення адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації, досліджено змістовні характеристики засобів масової інформації як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, інформація, масова інформація, засоби масової інформації, органи державної влади, адміністративно-правові засоби.

Постановка проблеми. Становлення інформаційного суспільства в Україні неможливо уявити без свободи масової інформації, яка є необхідним елементом демократичного режиму. Тільки володіючи об'єктивною та достовірною інформацією, що відображає політичні, економічні, соціальні процеси розвитку держави та суспільства, народ здатен ефективно здійснювати свою владу. Тому саме безперешкодний пошук, збір, виробництво і поширення засобами масової інформації відомостей про справжній стан справ у країні є основою для будь-яких демократичних процесів.

Різноманіття інформаційних відносин створює проблеми правового регулювання у сфері свободи масової інформації. Залежно від конкретно-історичних умов розвитку країни, традицій, менталітету, пануючої правової доктрини існує безліч теоретичних підходів до вирішення проблем, що виникають у нормативно-правовому регулюванні інформаційних суспільних відносин і які необхідно досліджувати і спробувати вирішити. Такого роду правовідносини в цивілізованих країнах регулюються переважно нормами адміністративного права. У цьому контексті основною теоретичною проблемою є вирішення питання про необхідність дослідження змісту та ознак адміністративно-правового регулювання відносин, що виникають у сфері масової інформації в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичне підґрунтя дослідження масової інформації в Україні, змісту адміністративно-правового регулювання інфор-

маційних відносин склали наукові праці українських та зарубіжних фахівців у галузі загальної теорії держави і права, інформаційного права, адміністративного права: С. С. Алексєєва, І. В. Арістової, І. Л. Бачило, В. М. Брижка, В. В. Галунька, О. С. Денисової, Р. А. Калюжного, В. О. Копилова, Б. А. Кормич, Т. А. Костецької, О. В. Кохановської, Л. В. Кузенко, А. І. Марущака, П. М. Рабиновича, М. М. Рассолова, Р. С. Свистовича, Ю. О. Тихомирова, М. А. Федотова, В. С. Цимбалюка та інших. Істотну допомогу в роботі над статтею дало вивчення робіт таких зарубіжних учених, як Раймонд Арон (США), Джон Кін (Англія), Даллас Сміт (США), Макс Скінмор (США), Франсуа Люшер (Франція), Ральф Холсінгер (США), Джордж Уделла (Великобританія) та інших.

Водночас не можна не помітити відсутність фундаментальних вітчизняних теоретичних розробок щодо масової інформації, її ролі в політичній системі суспільства, про проблеми правової регламентації інформаційних суспільних відносин адміністративними засобами. У зарубіжних монографіях із досліджуваної проблематики практично не зачіпаються такі важливі аспекти, як співвідношення свободи масової інформації з незалежністю засобів масової інформації, особливості правового регулювання різних інформаційних процесів. Такий стан речей підкреслює актуальність і важливість для вітчизняної науки дослідження змісту та ознак адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні.

Метою статті є визначення змісту та основних ознак адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: а) проаналізувати історико-теоретичні, наукові передумови адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації; б) сформулювати поняття адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні, а також визначити ознаки цього процесу; в) дослідити змістові характеристики засобів масової інформації як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. У світовій та вітчизняній юридичній науці питання правового регулювання суспільних відносин, що складаються у сфері масової інформації, досі залишається спірним. Якщо умовно підсумувати інтернаціональну дискусію із цього приводу, варто зазначити, що вченими, які працюють у різних галузях права, висловлювалися різні думки – як на користь такого регулювання, так і проти нього. Основні суперечки точаться навколо забезпечення свободи виготовлення та розповсюдження масової інформації, що оформлено як фундаментальне право людини та громадянина у міжнародних стандартах захисту прав особи.

Прихильники правового регулювання виходять із того, що правові норми встановлюють права, обов'язки і відповідальність суб'єктів інформаційних суспільних відносин. Противники правового регулювання суспільних відносин, що складаються у сфері свободи масової інформації (Д. Хей, Медісон), обґрунтовують теоретичну конструкцію, згідно з якою правове і, перш за все, законодавче регулювання свободи – це завжди певного роду обмеження, що встановлюються суб'єктивною волею законодавця.

У цивілізованих країнах з ефективно функціонуючими інститутами демократії довгий час переважала думка про неможливість і навіть небезпеку правового регулювання питань, пов'язаних із виробленням та розповсюдженням інформації для широких мас. Якщо створювати на шляху масової інформації бюрократичні перепони, свобода масової інформації «заганяється» в суворо окреслені законодавчі рамки, які можуть бути звужені залежно від політичних інтересів, що переважають натепер. (В Україні така ситуація, на жаль, дуже поширена). У такому разі свобода є фікцією, оскільки право її обмежує. Чим більше правових норм (законів) регулюють свободу, тим ця свобода стає все більш і більш обмеженою, а її реалізація

скрутною. Вихід із цієї ситуації досить простий: якщо право обмежує свободу масової інформації, то необхідно уникати правової регламентації даної сфери суспільних відносин. Саме таким шляхом пішли американські юристи, які у Біллі про права проголосили свободу масової інформації безумовним правом. Так, у ст. 1 цього історичного документу зазначається: «Конгрес не повинен видавати законів ..., що обмежували б свободу слова чи преси...» [1].

У цьому разі ми маємо справу з абсолютною свободою (слова або друку), водночас абсолютної свободи існувати не може, цей постулат доводив свого часу Ш. Монтеск'є, зазначивши у славнозвісній фразі: «свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої». Очевидно, що свобода в абсолютному своєму прояві призводить до несвободи. Ця проста, але дуже важлива думка французького мислителя, безумовно, може бути застосована й у сфері свободи масової інформації. Намагаючись реалізувати свою свободу, суб'єкти інформаційних відносин будуть постійно обмежувати свободу один одного. Таким чином, відсутність чітких правових норм, що регламентують права, обов'язки і відповідальність суб'єктів (носіїв) свободи, а також способи її реалізації зведуть нанівець і саму свободу.

Крім того, свобода масової інформації (через свій потужний вплив на суспільну свідомість) повинна бути обмежена для того, щоб не допустити зловживання нею. Необхідність правового регулювання полягає в тому, щоб встановити правові форми реалізації цієї свободи і заборонити будь-які зловживання. Такий постулат, з яким ми абсолютно погоджуємося, був закріплений у ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, але більш наглядно демонструється у ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року: «1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. 2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи

злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [2].

Закладена у процитованому авторитетному міжнародному документі рівновага між можливістю людини вільно реалізовувати право на свободу думки та його обмеженням з боку держави становить дуже важливий демократичний інструмент, зміст якого полягає у комунікації особи з урядом, а ефективність реалізації залежить від багатьох факторів, серед яких можна відзначити наявність якісної політичної еліти, здатність знаходити компроміси, сучасний соціально-політичний стан, в якому перебуває держава, та багато інших. Але в будь-якому разі такий процес реалізується за допомогою державного апарату, залежить від ефективної діяльності органів виконавчої влади, які діють відповідно до права, залучаючи широкий інструментарій адміністративних важелів та механізмів.

Правове регулювання інформаційних відносин становить теоретичну та практичну основу діяльності органів державної влади, які залучені до процесу адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні. Однак важливим завданням є визначення змісту цього процесу, семантичних характеристик адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні. У найбільш загальному вигляді під правовим регулюванням (від лат. *regulare* – «спрямування, впорядкування») розуміють здійснюваний усією системою адміністративно-правових засобів вплив суб'єктів публічної адміністрації на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони та розвитку [3, с. 211]. Різносторонні погляди на зміст (структурні елементи) адміністративно-правового регулювання якнайкраще можна побачити в авторських працях на рівні монографічних досліджень зі спеціальності 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право.

Досліджуючи особливості адміністративних процедур за участю товариств з обмеженою відповідальністю в Україні, Н. В. Галіцина робить висновок, що адміністративно-правове регулювання як різновид державного регулювання є механізмом імперативного-нормативного упорядкування організації і діяльності суб'єктів і об'єктів управління і формування стійкого правового порядку їх функціонування [4]. Дещо схожу позицію транслює О. В. Голяшкін, для якого сутність адміністративно-правового регулювання полягає у механізмі імперативно-

нормативного впорядкування організації і діяльності суб'єктів та об'єктів державного управління і формування стійкого порядку їх функціонування, яке, поєднуючись із нормами інших галузей права, «оформлює», «поглинає», «вводить» їх у дію на певному циклі, ситуації діяльності регульованих об'єктів [5].

І.О.Грицай адміністративно-правове регулювання діяльності неурядових правозахисних організацій розглядає як вплив держави, спрямований на забезпечення ефективності та законності діяльності НПО з метою реалізації конституційно закріплених положень щодо прав громадян на свободу об'єднання у громадські організації для захисту своїх прав [6, с. 91]. Однак найбільш поширеним є трактування адміністративно-правового регулювання як цілеспрямованого, впорядковуючого, управлінського впливу держави на суспільні відносини. Такий погляд на адміністративно-правове регулювання демонструє І. М. Миронець, Д. Є. Андрєєва, К. В. Шустрова [7] та інші автори.

Проаналізовані визначення адміністративно-правового регулювання свідчать про відсутність єдиного погляду на зміст та структурні елементи цього процесу. Водночас об'єднуючим фактором наукового «читання» даної проблематики є бажання переважної більшості авторів довести динамічні властивості цього процесу – активну, цілеспрямовану дію органів державної (виконавчої) влади, що мають впорядкувати суспільні відносини у певній сфері публічного адміністрування. Отже, формуючи дефініцію адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні, слід враховувати динамічні елементи цього процесу, що умовно має реалізовуватися за формулою «дія – суб'єкт – мета». Зважаючи на такий підхід, *адміністративно-правове регулювання у сфері масової інформації в Україні* можна визначати як діяльність органів державної влади, яка спрямована на впорядкування, охорону та розвиток суспільних відносин, що виникають у сфері масової інформації, за допомогою адміністративно-правових засобів.

Ознаки адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні можна умовно поділити на загальні та спеціальні. Загальні ознаки адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні відображають універсальні властивості адміністративно-правового регулювання цієї сфери як процесу. До загальних ознак адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні можна віднести такі: 1) адміністративно-правове регулювання у сфері масової інформації в Україні є різновидом соціаль-

ного регулювання; 2) за допомогою адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні відносини між суб'єктами набувають певної правової форми, яка має державно-владний характер; 3) адміністративно-правове регулювання у сфері масової інформації в Україні має конкретний характер; 4) адміністративно-правове регулювання у сфері масової інформації в Україні має цілеспрямований характер; 5) адміністративно-правове регулювання у сфері масової інформації в Україні здійснюється за допомогою правових засобів, які забезпечують його ефективність; 6) адміністративно-правове регулювання у сфері масової інформації в Україні гарантує доведення норм права до їх виконання.

Спеціальні ознаки адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні відображають як властивості процесу адміністративно-правового регулювання, так і особливості об'єкта (масова інформація, ЗМІ), який породжує цей процес. До спеціальних ознак адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні можна віднести такі: 1) виражається у прийнятті органами державної влади нормативних актів, що встановлюють справедливі умови виготовлення та розповсюдження масової інформації зацікавленими суб'єктами; 2) проявляється у реалізації уповноваженим органом виконавчої влади від імені держави і в публічних інтересах своїх функцій щодо конкретних суб'єктів масової інформації; 3) характеризується певним динамізмом, що багато в чому зумовлено впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій для поширення масової інформації.

Головним *об'єктом* адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні є безпосередньо масова інформація. Якщо розглядати масову інформацію як сукупність призначених для необмеженого кола осіб відомостей, які адекватно відображають еволюційні процеси суспільного буття та поширюються засобами масової інформації за допомогою спеціальних технічних систем і пристроїв, то можна припустити, що до об'єкта адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні належать і *засоби* масової інформації. Без дослідження цього об'єкта визначити якісні динамічні властивості процесу адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні буде проблематично.

З технічної точки зору виробництво масової інформації завжди здійснюється на *двох рівнях*: 1) її творцем може бути кожний

громадянин у силу пізнавальної природи людини; 2) масова інформація створюється інституційно, тобто спеціальними суспільними інститутами. Звідси – два рівні масової інформації: 1) стихійний, що створюється спонтанно й поширюється самими масами переважно в усній формі; 2) організований, створюваний спеціалістами й поширюваний за відкритими, доступними кожному комунікаційними каналами.

Якщо йдеться про організований рівень масової інформації, завжди слід звертати увагу на засоби її розповсюдження, а також якість правового регулювання цих процесів. В Україні існує розгалужена система нормативно-правових актів, які регулюють інформаційні правовідносини у різних сферах. При цьому законодавче регулювання ЗМІ переважно з об'єктивних причин сьогодні є недосконалим та потребує модернізації. Однак колізії виникають вже на рівні смислового розуміння законодавцем самого терміна «засоби масової інформації». Закон України «Про інформацію» засоби масової інформації визначає як засоби, призначені для публічного поширення друкованої та аудіовізуальної інформації [8]. Але це визначення слід визнати загальним, адже з нього важко побачити диференціацію суб'єктів масової інформації (підприємств, агенцій тощо) та безпосередньо засобів (технічних пристроїв) її поширення.

За енциклопедичним визначенням, засоби масової інформації – це система органів публічної передачі інформації за допомогою технічних засобів [9, с. 453]. Можна побачити, що термін «засоби» вживається як для позначення органів публічної передачі інформації, так і в технічному сенсі – як сукупність певних пристроїв, призначених для обробки та поширення інформації за допомогою електронно-обчислювальних машин. У юридичній літературі термін «засоби масової інформації» також трактують переважно односторонньо. Здебільшого сучасні ЗМІ розглядаються як установи, що створені для відкритої, публічної передачі за допомогою спеціального технічного інструментарію різних відомостей будь-яким особам [10, с. 421]. Таким чином, існує явна невідповідність терміна «засоби масової інформації» його теоретико-семантичним характеристикам, оскільки засіб у теорії права трактується як певний інструмент, знаряддя досягнення мети, і в цьому сенсі засобами поширення масової інформації слід вважати технологічні комунікативні пристрої або мережі, які транслюють споживачу інформацію. (Із цього погляду типовим і найбільш популярним засобом масової інформації є мережа Інтернет). Тоді як редак-

ції газет і журналів, інформаційні агентства, видавництва, які мають свій штат та володіють певною інфраструктурою, є не засобами, а установами (органами). Сьогодні вже на зріла потреба виправити таку термінологічну невідповідність внесенням на законодавчому рівні предметних кваліфікованих роз'яснень.

Зважаючи на викладену аргументацію, засоби масової інформації мають технічний та інституційний аспект та повинні включати:

1. *Засоби масової інформації*, до яких коректніше відносити:

- а) електронно-обчислювальні машини (ЕОМ);
- б) телекомунікаційні мережі;
- в) портативні носії з програмним забезпеченням (мобільні телефони, планшети тощо).

2. *Установи (органи) масової інформації*, до яких слід відносити:

- а) інформаційні агентства;
- б) редакції газет, журналів, альманахів (у тому числі електронних), книжкової продукції;
- в) редакції радіостанцій і телевізійних каналів;
- г) підприємства, які займаються організаціями масових заходів, PR-агенції;
- д) наукові заклади з дослідження питань масової інформації.

Запропонована диференціація засобів масової інформації дозволить відмежувати об'єкт (технічні пристрої для обробки та оприлюднення інформації) від суб'єкта масової інформації, до якого слід відносити установи (органи) масової інформації, а також *фізичних осіб*, які її виготовляють та поширюють. Таке розмежування, зокрема, вплине на якісне встановлення кваліфікуючих ознак в адміністративному провадженні у разі притягнення суб'єктів масової інформації до юридичної відповідальності за правопорушення, що вчиняються в цій сфері.

Висновки

Адміністративно-правове регулювання у сфері масової інформації в Україні можна визначати як діяльність органів державної влади, яка спрямована на впорядкування, охорону та розвиток суспільних відносин, що виникають у сфері масової інформації, за допомогою адміністративно-правових засобів. Ознаки адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні можна умовно поділити на загальні та спеціальні. Загальні ознаки адміністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні відображають універсальні властивості адміністративно-правового ре-

гулювання цієї сфери як процесу. Спеціальні ознаки відображають як властивості процесу адміністративно-правового регулювання, так і особливості об'єкта (масова інформація, ЗМІ), який породжує цей процес.

Окрім масової інформації, об'єктом адміністративно-правового регулювання у цій сфері є і засоби масової інформації. У національному законодавстві спостерігається невідповідність терміна «засоби масової інформації» його теоретико-семантичним характеристикам. Оскільки засоби масової інформації мають технічний та інституційний аспект, вони повинні включати: 1) безпосередньо засоби поширення масової інформації (технічні прилади) та 2) установи (органи) масової інформації (суб'єкти інформаційних правовідносин).

Список використаних джерел:

1. Білль про права (1789-1791 pp.) (перші 10 поправок до Конституції США) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1931071058670/pravo/bill_pro_prava_1789-1791_pershi_popravok_konstitutsiyi_ssha#506

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р., з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та № 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

3. Галуцько В. В. Адміністративне право України : навчальний посібник / [В. В. Галуцько, В. І. Курило, С. О. Короєд та ін.] ; за ред. проф. В. В. Галуцька. – Херсон : Гринь Д. С., 2015. – Т.1. Загальне адміністративне право. – 272 с.

4. Галіцина Н. В. Адміністративно-правові засади процедури створення та функціонування товариств з обмеженою відповідальністю в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Н. В. Галіцина ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

5. Голяшкін О. В. Адміністративно-правове регулювання інноваційної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. В. Голяшкін ; Акад. праці і соц. відносин Федерації проф. спілок України. – К., 2011. – 20 с.

6. Грицай І. О. Адміністративно-правове регулювання діяльності неурядових правозахисних організацій : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» /

Грицай Ірина Олегівна ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2012. – 200 с.

7. Миронець І. М. Адміністративно-правове регулювання будівельної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. М. Миронець ; К. : Нац. авіац. ун-т, 2012. – 24 с.; Андреева Д. Є. Адміністративно-правове регулювання в галузі молодіжної політики в Україні : організаційно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Д. Є. Андреева ; Ірпінь, 2009. – 18 с.; Шустрова К. В. Адміністративно-правове регулювання діловодства

господарських організацій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / К. В. Шустрова ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.

8. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992 р. – № 48. – Ст. 650 (в редакції від 25.06.2016 р.).

9. Средства массовой информации // Большая энциклопедия : в 62-х т. / под ред. С. Киктева. – М. : Терра. – 2006. – Т. 47. Сорокино – Старокатолицизм. – 591 с.

10. Пугачев В. П. Политология. Справочник студента / В. П. Пугачев. – М. : АСТ. – 2001. – 576 с.

В статье делается попытка исследовать содержание административно-правового регулирования в сфере массовой информации в Украине, а также определить признаки этого процесса. Проанализированы научные подходы к определению административно-правового регулирования в сфере массовой информации, исследованы содержательные характеристики средств массовой информации как объекта административно-правового регулирования.

Ключевые слова: административно-правовое регулирование, информация, массовая информация, средства массовой информации, органы государственной власти, административно-правовые средства.

The article makes an attempt to study the essence of administrative and legal regulation in the field of mass media in Ukraine as well as to determine features of this process. Having analyzed scientific approaches to the determination of the administrative and legal regulation in the field of mass media, the conceptual characteristics of mass media as an object of administrative and legal regulation are studied.

Key words: administrative and legal regulation, information, mass information, mass media, public authorities, administrative-legal means.



УДК 342.9

Руслан Сербин,*докт. юрид. наук, старший науковий співробітник,
проректор Національної академії внутрішніх справ,
полковник поліції*

ОСОБЛИВОСТІ МЕЦЕНАТСЬКОЇ, МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇХ ВИДІВ (АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

У статті охарактеризовано освітньо-культурну та духовно-релігійну класифікаційну групу благодійної діяльності в Україні через такі види діяльності, як меценатська, миротворча діяльність та альтруїзм. Здійснена ґрунтовна характеристика меценатської, миротворчої діяльності та альтруїзму, в результаті чого сформульовані їх власні детермінанти.

Ключові слова: діяльність, благодійна діяльність, меценатська діяльність, миротворча діяльність, альтруїзм, класифікація, благодійна організація, освітньо-культурна група, благодійництво.

Метою статті є проведення ґрунтовного дослідження освітньо-культурної класифікаційної групи благодійної діяльності в Україні через такі види діяльності, як меценатська, миротворча діяльність та альтруїзм.

Дану проблематику досліджували такі науковці, як В. Б. Авер'янов, С. С. Алексєєв, Д. А. Александров, Р. Г. Аפרесян, Д. М. Бахрах, Ю. П. Битяк, І. Л. Бородин, Є. В. Донін, О. М. Донік, Р. А. Калюжний, С. В. Ківалов, Л. В. Коваль, Т. О. Коломєєць, В. К. Колпаків, О. В. Кузьменко, В. І. Курило, Д. М. Лук'янець, С. В. Матяж, Р. С. Мельник, С. А. Ошерів, С. В. Тихомиров, Л. А. Сенєка, О. О. Стрельнікова, О. Г. Стрельченко, В. К. Шкарупа тощо. Все ж таки ця тема настільки актуальна, що спонукає до подальшого її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», однією з форм благодійної діяльності є меценатська діяльність, яку визначено як благодійну діяльність у сферах освіти, культури та мистецтва, охорони культурної спадщини, науки і наукових досліджень, яка здійснюється в порядку, визначеному цим Законом та іншими законами України. Законодавчо закріплене визначення, на нашу думку, є надто вузьким і не розкриває мети здійснення меценатської діяльності, оскільки в ньому окреслено лише сфери діяльності [1].

У проекті Закону України «Про меценатство» зазначено, що меценатська діяльність –

це добровільна безкорислива матеріальна, фінансова, організаційна, консультативна та/або інша підтримка меценатами або меценатськими організаціями набувачів меценатської допомоги в галузі культури та мистецтва у розмірі, що є не меншим від мінімального меценатського внеску, з метою розвитку та збереження культурного надбання України [2]. Згідно із Законом, меценатами слід вважати, фізичних осіб, що здійснюють меценатську діяльність або передають майно чи надають іншу допомогу меценатській організації в розмірі, не меншому за мінімальний меценатський внесок [2]. Мінімальний меценатський внесок – це будь-яка за формою одноразова допомога набувачу меценатської допомоги в еквіваленті 600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян від фізичних осіб або еквіваленті 6000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян від юридичних осіб [2].

У Соціологічній енциклопедії меценатську діяльність визначено як підтримку розвитку культури, мистецтва, науки, надання різного роду допомоги творчим працівникам, органам з боку тих, хто має такі можливості (організації, приватні особи тощо) [3, с. 543].

Укладачі Енциклопедичного словника визначають меценатську діяльність (лат. – діяльність багатого покровителя) як вид добровільної, безоплатної матеріальної допомоги, яку надають, зокрема, діячам культури, культурним установам багаті та впливові покровителі. Меценатство сприяє розвитку культури, виявленню та розвитку талантів. Воно вибіркове, а отже, становить собою

певне замовлення й соціальний контроль з боку деяких споживачів. Мотиви меценатства можуть бути найрізноманітнішими, як от: любов до мистецтва, пам'ять про минуле, вдячність за підтримку, «для душі» і заради спасіння душі тощо [3].

Л. Я. Лавриненко вважає, що меценатська діяльність спрямована на підтримку та стимулювання різного роду творчих ініціатив у царині мистецтва, освіти і культури. Для меценатства характерно, що фінансування відбувається у вигляді приватних дарів чи грошових внесків без безпосереднього розрахунку на отримання взамін прямої чи прихованої вигоди [4, с. 63]. Хотілось би зазначити, що є досить поширеною логічною помилкою дефієнтум зводити до дефініції. Інакше кажучи, категорично неможливо ототожнювати меценатську діяльність із діяльністю як такою.

О. В. Марченко вважає, що меценатська діяльність – це добровільне надання благодійниками коштів, іншого майна та майнових прав спільно чи індивідуально для захисту, збереження, придбання, відновлення, дослідження або вдосконалення творів мистецтва, об'єктів культурної спадщини, розвитку освіти, запровадження новітніх інформаційних технологій у сфері науки, здійснення наукових досліджень [5, с. 18]. Необхідно звернути увагу не те, що науковці, визначаючи категорію «меценатська діяльність», залишають поза увагою суб'єктів цієї діяльності, (наприклад, О. В. Марченко взагалі узагальнила їх як «благодійників»).

З вищевикладеного можна перекоонатися, що і меценатську діяльність багато науковців ототожнюють із меценатством, а це помилково.

У контексті визначеного вважаємо, що **меценатська діяльність** – це процес взаємодії суб'єктів, спрямований на надання добровільної, безоплатної та безкорисливої матеріальної допомоги у сфері мистецтва, науки, культури, освіти та окремим творчим працівникам задля збереження, створення й поширення духовних цінностей у суспільстві, сприяння розвитку творчих і духовних засад особистості.

Головними цілями меценатської діяльності є:

- надання добровільної, безоплатної та безкорисливої матеріальної допомоги;
- збереження, створення та поширення духовних цінностей у суспільстві;
- допомога у розвитку творчих і духовних засад особистості;
- сприяння підвищенню престижу та ролі освітньо-культурної сфери діяльності.

Звернемося до характеристики духовно-релігійних форм благодійної діяльності, до

якої ми відносимо філантропічну діяльність та альтруїзм.

Філантропічна діяльність є специфічною формою благодійної діяльності. Вона була відома ще здавна. Упродовж усієї історії людства існувала потреба в захисті знедолених, допомозі ближньому в його стражданнях та бідності тощо. Тож за часів Київської Русі в ролі головного філантропа виступала церква, при храмах та монастирях якої створювали школи для дітей-сиріт, притулки тощо. Пізніше функцію створення різних опікунських установ перебрала на себе держава: зокрема, значні кошти на благодійництво, розвиток мистецтва та культури спрямовували члени імператорської родини. Наприкінці ХІХ століття ініціативу філантропії перехопили приватні особи, вона стала престижною формою соціальної поведінки, всіляко заохочуваною державою.

За Тлумачним словником В. І. Даля, філантропічна діяльність є людинолюбством, турботою про поліпшення життєдіяльності людства шляхом створення богоділень, безкоштовних шкіл тощо, причому філантропічне суспільство як таке є людинолюбним. Благодійника-філантропа вважали тією особою, яка присвятила себе на користь іншого [6, с. 132].

Філантропічна діяльність – це особливий рід справи, за допомогою якого приватна особа в добровільному порядку надає матеріальні чи духовні ресурси з метою допомоги нужденним. Благодійні кошти можуть використовуватися для розв'язання соціальних питань, а також поліпшення умов життя суспільства і кожного його члена. Філантропічна діяльність – це організована діяльність, що зазвичай має безособовий характер [7].

Приклади філантропічної діяльності часто перетинаються з прикладами благодійної діяльності. Принагідно зауважимо, що однією з найдавніших форм філантропічної діяльності була милостиня і піклування про убогих переважно при церквах і монастирях. Роль матеріальних і духовних ресурсів приватної особи можуть виконувати грошові й матеріальні засоби, можливості й психологічні резерви людей. Саме філантропічна діяльність здійснюється за певною схемою, індивідуальною програмою для кожної людини чи організації. Пожертви університетам та інститутам, лікарням і церквам, проектам з екології та захисту тварин, так само як і у фонди, що покладають на себе відповідальність за розумне розділення всіх матеріальних засобів, – усе це філантропічна діяльність незалежно від спрямованості зібраних коштів: на допомогу вбогим або особам, які просто потребують певних благ. Про

філантропічну діяльність, на додаток до іншого, йдеться в ситуаціях екстреної допомоги, наприклад, голодуючим, замерзлим або жертвам катастроф. Глобальні державні та міжнародні благодійні заходи з надання невідкладної рятівної допомоги містам, великим районам і навіть націям, що потрапили в ситуацію гострої потреби через стихійне лихо, військові дії чи економічну кризу, є досить поширеними й регулярними останніми роками.

Отже, філантропічна діяльність – це завжди цілеспрямований, програмно організований, планомірний, зорієнтований на позитивний практичний результат процес.

Плануванню підлягає не лише виконавча робота організації. На основі своїх статутних завдань вона приймає рішення, формує програми, розробляє або ініціює проекти. Шляхом визначення цільових завдань і пріоритетів, програмування та проектування філантропічна організація тією мірою, наскільки її діяльність має суспільний резонанс і соціальний ефект, провадить певну політику, стверджує свою ідеологію чи філософію. Громадська думка потребує передумов для усвідомлення очевидності того, що організована філантропія – це не підвищена в масштабах милостиня, а один із механізмів, що забезпечує стабільність розвиненого громадянського суспільства [8]. До речі, на законодавчому рівні взагалі відсутнє визначення розглядуваного поняття.

Зрештою, вважаємо, що **філантропічна діяльність** – це специфічний процес взаємодії людини та суспільства, заснований на любові та доброзичливому ставленні до людини, жертвуванні власним часом, іміджем задля заступництва нужденних шляхом надання безкорисливої та безадресної допомоги, а також для поліпшення умов життя суспільства.

Наступною духовно-релігійною формою благодійної діяльності є альтруїзм.

Ще у XX столітті це явище визначали як особливий прояв гуманістичного світосприйняття й поведінки особи, що і стало предметом соціологічних та соціально-психологічних досліджень поняття, котре містило в собі компоненту «допоміжної поведінки». У наукових дослідженнях альтруїзм розглядали в контексті практичних стосунків між людьми, а матеріалом слугували накопичені в суспільстві форми солідарності, благодійності, взаємодопомоги тощо. Альтруїзм також аналізували в контексті благодійної діяльності.

Це слово прийшло до нас із французької мови («altruisme»), а там з'явилося із загальної для романських мов латинської лексики. У його основі – корінь «alter», що має зна-

чення «інший». Ну, а суфікс «ізм» є міжнародним і помітний усім, хто говорить хоча б однією європейською мовою.

До цього слова легко дібрати споконвічно російські синоніми: безкорисливість, людинолюбство, самовідданість. І один повноцінний антонім – егоїзм, тобто себелюбство [9]. Цей термін як протилежний за змістом терміну «егоїзм» запровадив французький філософ і засновник соціології О. Конт.

У словниковій літературі поняттям «альтруїзм» (фр. altruisme, від латин. alter – інший) прийнято позначати:

- діяльність, засновану на моральних принципах, яка передбачає безкорисливе служіння іншим людям та готовність жертвувати особистими інтересами задля їхнього блага [10];

- систему ціннісних орієнтацій особистості, за яких визначальним мотивом і критерієм моральної оцінки є інтереси іншої людини чи соціальної спільноти [11]; діяльність, що полягає в безкорисливій турботі про блага інших людей [12, с. 165].

Таким чином, ознаками альтруїзму є: 1) форма діяльності; 2) особиста ціннісна орієнтація на те, щоб творити блага діло; 3) альтруїст має бути наділений високими моральними цінностями; 4) формою вияву є безкорислива турбота про блага інших людей.

Д. М. Ушаков розуміє альтруїзм як прагнення до діяльності на користь інших, бажання принести користь ближньому, відсутність самолюбства [13].

С. І. Ожегов трактує це поняття як готовність безкорисливо діяти на користь інших, не рахуючись зі своїми особистими інтересами [14, с. 130].

Деякі науковці, визначаючи поняття «альтруїзм», акцентують на тому, що це є: по-перше, принцип життєвої орієнтації особистості; по-друге, діяльність особистості з творення блага для іншого. Так, наприклад, О. В. Марченко визначає альтруїзм як принцип життєвої орієнтації особистості, згідно з яким блага іншої людини більш важливе і значуще, ніж власне блага й особисті інтереси (цей принцип протилежний егоїзму), та передбачає, що благодійник готовий до діяльності, спрямованої на вирішення складної життєвої ситуації благоотримувачів, причому інтереси останніх виходять на перший план [15].

Отже, центральною ідеєю альтруїзму є ідея безкорисливості як не прагматично орієнтованої діяльності, виконуваної в інтересах інших людей, котра не передбачає отримання реальної винагороди. Альтруїзм може стати усвідомленою ціннісною орієнтацією,

що визначає поведінку особистості загалом – тоді він перетворюється на сенс життя.

Узагальнюючи викладені вище позиції щодо розуміння поняття «альтруїзм», робимо висновок, що *альтруїзм – це заснована на моральних та гуманістичних принципах діяльність людини, яка ставить інтереси іншої людини або загальне благо вище за особисті інтереси.*

З огляду на це, вважаємо за доцільне виокремити ознаки альтруїзму:

1) заснованість на моральних та гуманістичних принципах;

2) реалізація шляхом активних дій людини;

3) безкорисливе служіння людям;

4) пріоритетність інтересів іншої людини або загального блага перед особистими інтересами;

5) готовність жертвувати задля блага іншої людини особистими інтересами.

Наступною формою благодійної діяльності є миротворча діяльність.

Нині світ стикнувся зі складною і небезпечною проблемою, яка виникла з огляду на суперечливість реалізації двох принципів – принципу суверенітету й територіальної цілісності держав і принципу самовизначення народів. Саме тому для України сьогодні, як ніколи, її миротворча діяльність має непересічне значення, оскільки, з одного боку, вона є засобом зміцнення її національної безпеки шляхом створення стабільного зовнішньополітичного середовища; а з іншого – це її внесок у зміцнення загальноєвропейської безпеки і побудову нової стабільної та безпечної Європи. Завдяки миротворчій благодійній діяльності Україна самостверджується як повноправний суб'єкт міжнародних відносин, підвищує свій міжнародний авторитет і демонструє миролюбну політику [16].

Стратегічний курс України на європейську інтеграцію передбачає її активну політику та глибоку співпрацю в галузі безпеки з такими організаціями, як НАТО, ЄС, ОБСЄ [17, с. 1]. Цілком очевидно, що саме в межах цих організацій формуватиметься майбутнє європейської безпеки [17, с. 1].

У словниковій літературі миротворчою названо вид суспільної діяльності, спрямованої на ліквідацію загрози війни або ж на її припинення, а також орієнтованої на мирне співробітництво, взаємодію, щирі, доброзичливі, мирні відносини з усіма оточуючими [18, с. 145].

Миротворча діяльність спрямована на досягнення угоди між сторонами конфлікту переважно за допомогою мирних засобів, а саме шляхом підтримання, зміцнення миру та миробудівництва у постконфліктний пе-

ріод. У міжнародній лексиці укорінилися два поняття, два визначення дій ООН щодо врегулювання конфліктів: «peacekeeping» і «peacemaking» («підтримання миру» і «зміцнення миру»). Іноді ці поняття вживаються без необхідного врахування сутності миротворчої діяльності ООН. Слід також відзначити, що були спроби ототожнити та змішати ці два поняття. Однак слід пам'ятати, що підтримання миру – це дії, пов'язані з розгортанням у районі конфлікту груп спостерігачів, військових контингентів і/або поліцейського, а часто й цивільного персоналу ООН із метою сприяння додержанню досягнутих угод про припинення вогню. Головна мета в цьому разі – припинити кровопролиття, розвести конфліктуєчі сторони. Зміцнення миру спрямоване на остаточне врегулювання конфлікту політичними методами шляхом переговорів та укладання відповідних угод. Миробудівництво – постконфліктний період – це дії на підтримку владних структур у їх зусиллях, спрямованих на недопущення повторних загострень конфлікту [19; 20].

Важлива роль благодійників та благодійних організацій полягає, на нашу думку, саме в здійсненні миротворчої діяльності. Її основними завданнями є проведення операцій із відбудови миру, які передбачають заходи, спрямовані на відновлення життєдіяльності найважливіших елементів інфраструктури та цивільних інститутів країни у постконфліктний період із використанням як військових, так і невійськових засобів. Мета цієї діяльності в запобіганні повторенню конфлікту.

Зокрема, О. В. Марченко зазначає, що миротворча благодійна діяльність – це форма благодійної діяльності, що виявляється в наданні активної допомоги мирному населенню харчами, медикаментами, одягом у зонах воєнних дій з боку миротворців та миротворчих організацій [Ошибка! Закладка не определена.]. Це також стосується тих регіонів, що потерпають (потерпіли) від стихійних лих і катастроф. Саме там благодійність – справжнє благо, яке має цілком конкретний практичний вияв [5]. Дозволимо собі заперечити спосіб визначення миротворчої благодійної діяльності молодим науковцем О. В. Марченко, оскільки саме ця діяльність не передбачає «допомогу мирному населенню харчами, медикаментами, одягом у зонах воєнних дій» – це є головним видом волонтерської діяльності, але ніяк не миротворчої.

На наш погляд, *миротворча діяльність – це процес взаємодії спеціальних суб'єктів, що полягає в наданні благодійної, безкоштовної допомоги мирному населенню шляхом проведення операцій із превенції конфліктів, устанавлення, підтримки та будівництва миру, а*

також ужиття заходів, спрямованих на відновлення життєдіяльності найважливіших елементів інфраструктури та цивільних інститутів країни у постконфліктний період і запобігання повторенню конфлікту.

Список використаних джерел:

1. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05 липня 2012 р. № 5073-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 25. – Ст. 252.
2. Про меценатство : Проект Закону України від 22 вересня 2004 р. № 6176 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
3. Социологическая энциклопедия : в 2-х т. / рук. науч. проекта Г. Ю. Семин; глав. ред. В. Н. Иванов – М. : Мысль, 2003. – Т. 1. – 2003. – 694 с.
4. Лавриненко Л. Я. Меценатство и благотворительность: история развития / Л. Я. Лавриненко // Школа. – 2001. – № 2. – С. 63–68.
5. Марченко О. В. Адміністративно-правове регулювання благодійної діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Марченко О. В. – К., 2014. – 218 с.
6. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. – М. : Изд-во инностр. и нац. словарей, 1955. – Т. 1. – 1955. – 885 с.
7. Філантропія // Медичний Журнал : Детально про здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://joywoman.ru/page/filantropiya>.
8. Філантропія : милостиня чи соціальна інженерія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://refs.co.ua/52244-Filantropiya_milostynya_ili_social_naya_inzheneriya.html.
9. Что такое альтруизм и нужно ли жертвовать собой для других? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rutvet.ru/in-chto-takoe-al-truizm-i-nuzhno-li-zhertvovat-soboy-dlya>. – Загл. с экрана.
10. Економічна енциклопедія Словопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovpedia.org.ua/38/53392/377185.html>.
11. Карпенко Л. А. Психологічний словник / укл. Л. А. Карпенко, А. В. Петровський, М. Р. Ярошевський, М. Р. Короткий. – Ростов н/Д : ФЕНІКС, 1998. – 239 с.
12. Юридический энциклопедический словарь / глав. ред. А. Я. Сухарев; [ред. кол. : М. М. Богуславский, М. И. Козырь, Г. М. Миньковский и др.]. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 415 с.
13. Толковый словарь русского языка : в 4-х т. / ред. проф. Д. Н. Ушаков. – 1935-1940. – Т. 4. – 1940. – 1163 с.
14. Ожегов С. И. Словарь русского языка / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – [14-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз., 1983. – 816 с.
15. Марченко О. В. Адміністративно-правове регулювання благодійної діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Марченко О. В. – К., 2014. – 218 с.
16. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т. Ф. Ефремова. – М. : Русск. яз., 2000. – 547 с.
17. Миротворча діяльність України. – К. : [Б.В.], 2003. – 67 с.
18. Орфографический словарь русского языка. – изд. 9-е. – М. : Сов. энцикл., 1969. – 520 с.
19. Миротворча діяльність ООН в сучасних умовах (90-ті рр. і зараз, концепція гуманітарної інтервенції) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/56.htm>.
20. Доклад группы по операциям Организации Объединенных Наций в пользу мира. – 2002. – 235 с.

В статье охарактеризованы образовательно-культурная и духовно-религиозная классификационные группы благотворительной деятельности в Украине через такие виды деятельности, как меценатская, миротворческая деятельность и альтруизм. Осуществлена основательная характеристика меценатской, миротворческой деятельности и альтруизма, в результате чего сформулированы их собственные детерминанты.

Ключевые слова: деятельность, благотворительная деятельность, меценатская деятельность, миротворческая деятельность, альтруизм, классификация, благотворительная организация, образовательно-культурная группа, благотворительность.

This article describes the educational, cultural, spiritual and religious group classification philanthropy in Ukraine through activities such as patronage, peacemaking and altruism. Carried thorough description of patronage, peacekeeping and altruism, resulting formulated their own determinants.

Key words: activity, philanthropy, philanthropic activities, peacekeeping, altruism, classification, charity, educational and cultural group, charity.

УДК 342.9

Марта Труш,*аспірант кафедри адміністративного та фінансового права
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ПОРЯДОК НАБРАННЯ ЗАКОННОЇ СИЛИ СУДОВИМИ РІШЕННЯМИ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СПРАВІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИКОНАННЯ

Стаття присвячена дослідженню порядку набрання законної сили судовими рішеннями в адміністративній справі. Визначено поняття законної сили судового рішення в адміністративній справі як акта правосуддя. Проаналізовано порядок набрання законної сили судовими рішеннями в адміністративній справі у разі їх оскарження в апеляційному порядку та за відсутності такого оскарження. Охарактеризовано особливості виконання судових рішень в адміністративній справі, в тому числі особливості негайного їх виконання.

Ключові слова: судові рішення, ухвала та постанова в адміністративній справі, строк на апеляційне оскарження судового рішення, набрання законної сили, виконання судового рішення в адміністративній справі, негайне виконання.

Постановка проблеми. Найважливішим результатом здійснення правосуддя адміністративними судами є ухвалення судового рішення, яке є актом правосуддя, ухваленим згідно з нормами матеріального та процесуального права і, згідно з конституційними засадами та принципами адміністративного судочинства, є обов'язковим до виконання на всій території України.

Усіх властивостей акта правосуддя судового рішення в адміністративній справі набуває після набрання ним законної сили: лише тоді воно стає обов'язковим та може бути виконаним примусово. На практиці виникають чимало проблемних питань, пов'язаних із порядком набрання законної сили судовим рішенням та його виконанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Праці вітчизняних учених-процесуалістів, присвячені проблемі набрання судовими рішеннями законної сили, здебільшого мають загальний характер та стосуються цивільного чи господарського судочинства. Деякі аспекти набрання постановою в адміністративній справі законної сили досліджувалися Е. Ф. Демським, С. В. Ківаловим, О. В. Кузьменком, Р. О. Куйбідою, Т. О. Коломось, В. М. Кравчуком, О. І. Харитоновою, М. І. Цурканом. Однак комплексного дослідження із даної проблематики проведено не було.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу процесуального законодавства розробити науково обґрунтовані, теоретичні та практичні пропозиції, спрямовані на вдосконалення правової регламентації набрання законної сили судовим рішенням в адміністративному судочинстві та порядку його виконання.

Виклад основного матеріалу. Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) не містить визначення поняття законної сили судового рішення. У науці висловлені різні міркування з приводу цього питання. Під законною силою судового рішення вчені розуміють правову дію рішення [2, с. 137], незмінність [3, с. 146-147], безпосередній прояв дії норми права [4, с. 226], стабільність і забезпечену законом обов'язковість дії [5, с. 320], правову дію, яка проявляється в тому, що наявність або відсутність прав і фактів, що лежать у їх основі, встановлюються остаточно, права підлягають беззаперечному здійсненню на вимогу зацікавлених осіб [6, с. 274].

На нашу думку, під законною силою судового рішення в адміністративній справі потрібно розуміти таку властивість судового рішення як акта правосуддя, яка визначає правову дію рішення в часі, просторі та за колом осіб і створює відповідні правові наслідки.

Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 163 КАС України у резолютивній частині постанови адміністративного суду обов'язково зазначаються строк і порядок набрання постановою законної сили та її оскарження. Аналогічна вимога щодо резолютивної частини ухвали адміністративного суду міститься у ст. 165 КАС України.

Відповідно до ч. 1 ст. 254 КАС України постанова або ухвала суду першої інстанції, якщо інше не встановлено цим кодексом, набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги, встановленого цим кодексом, якщо таку скаргу не було подано.

Апеляційна скарга на постанову суду першої інстанції подається протягом десяти днів з дня її проголошення. У разі, якщо судом у порядку частини третьої статті 160 КАС України складення постанови у повному обсязі було відкладено на строк не більшій як п'ять днів, а також у разі прийняття постанови у письмовому провадженні апеляційна скарга подається протягом десяти днів з дня отримання копії постанови.

Отже, якщо постанову або ухвалу суду першої інстанції не оскаржила жодна із осіб, які брали участь у справі, а також осіб, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, таке судове рішення набирає законної сили після закінчення строку на апеляційне оскарження.

Особливої уваги заслуговує ситуація, коли апеляційна скарга на судове рішення подана після строку на апеляційне оскарження. Нерідко такі рішення вже перебувають у процесі виконання. Згідно з ч. 4 ст. 254 КАС України, якщо строк апеляційного оскарження буде поновлено, то вважається, що постанова чи ухвала суду не набрала законної сили. У такому разі виконання судового рішення припиняється та застосовується загальний порядок набрання ним законної сили після перегляду судом апеляційної інстанції.

У разі подання апеляційної скарги судового рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після повернення апеляційної скарги, відмови у відкритті апеляційного провадження або набрання законної сили рішенням за наслідками апеляційного провадження (ч. 3 ст. 254 КАС України).

Постанова або ухвала суду апеляційної чи касаційної інстанції за наслідками перегляду, постанова Верховного Суду України набирають законної сили з моменту проголошення, а якщо їх було прийнято за наслідками розгляду у письмовому провадженні, – через п'ять днів після надіслання їх копій особам, які беруть участь у справі. Набира-

ють законної сили з моменту постановлення й ухвали, які не підлягають оскарженню.

Значні особливості простежуються у порядку набрання законної сили судовими рішеннями у справах, пов'язаних з виборчим процесом чи референдумом. Такі особливості пояснюються необхідністю в найбільш стислі строки вирішити спір та скороченими строками апеляційного оскарження.

Судові рішення за наслідками розгляду судами першої інстанції справ, пов'язаних з виборчим процесом чи референдумом, набирають законної сили після закінчення строку апеляційного оскарження, а у разі їх апеляційного оскарження – з моменту проголошення судового рішення суду апеляційної інстанції. Судові рішення Вищого адміністративного суду України набирають законної сили з моменту проголошення і не можуть бути оскаржені. Судові рішення за наслідками розгляду справ, пов'язаних з виборчим процесом чи референдумом, можуть бути оскаржені в апеляційному порядку у дводенний строк з дня їх проголошення, а судові рішення, ухвалені до дня голосування, – не пізніше як за чотири години до початку голосування (ст. 177 КАС України).

Великий науковий та практичний інтерес становить питання набрання законної сили постановою адміністративного суду в разі її оскарження в апеляційному порядку в певній частині. На нашу думку, в неоскарженій частині постанова набирає законної сили з моменту спливу строку на оскарження, а в оскарженій – після перегляду в апеляційному порядку.

Можливість застосування запропонованого підходу може викликати певний сумнів, враховуючи, що ч. 1 ст. 195 КАС України передбачено можливість суду апеляційної інстанції вийти за межі доводів апеляційної скарги в разі встановлення під час апеляційного провадження порушень, допущених судом першої інстанції, які призвели до неправильного вирішення справи. Відповідно, виходячи із встановлених меж перегляду судових рішень апеляційним судом, за наявності відповідних підстав може бути скасовано судове рішення і в частині, яка не була оскаржена. Більше того, на той час в неоскарженій частині судове рішення вже може бути виконано. Однак, на нашу думку, відсутні перешкоди для впровадження запропонованого порядку набрання законної сили судовим рішенням в неоскарженій частині. Скасування судового рішення в цій частині може мати місце у виняткових обставинах, коли судом першої інстанції допущено грубі порушення, які призвели до неправильного вирішення справи і порушення прав учас-

ника процесу. Особа, права якої порушені, в такому разі може застосовувати поворот виконання судового рішення (ст. 265 КАС України). Ризик скасування судового рішення, яке набрало законної сили і перебуває у процесі виконання, або й уже виконане, є й у разі касаційного оскарження такого судового рішення (оскільки після перегляду в апеляційному порядку усі судові рішення набирають законної сили).

Проаналізувавши норми чинного законодавства та підсумувавши позиції науковців, можна дійти висновку, що після набрання законної сили рішенням суду в адміністративній справі настають правові наслідки у вигляді його незмінності, обов'язковості, невідворотності, преюдиційності, неможливості звернення до суду з аналогічним позовом та здійсненості.

Однією з основних конституційних заasad судочинства в Україні є обов'язковість рішень суду (ст. 129 Конституції України). Зазначене положення відтворене також у ст. 7 КАС України як один з основних принципів здійснення правосуддя в адміністративних судах.

Конституційний Суд України в рішенні від 30.06.2009 № 16-рп/2009 наголосив, що виконання всіма суб'єктами правовідносин приписів, викладених у рішеннях суду, які набрали законної сили, утверджує авторитет держави як правової [7].

Постанови та ухвали суду в адміністративних справах, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання на всій території України.

Властивість обов'язковості часто називають основною властивістю рішення суду, що набрало законної сили. Багато процесуалістів вважають, що обов'язковість становить саму суть поняття законної сили рішення суду [8, с. 90] [9, с. 313]. Саме з обов'язковості деякі вчені виводять поняття законної сили рішення суду [10, с. 213].

М. Б. Зейдер ототожнив законну силу рішення суду з його обов'язковістю. Саме з властивості обов'язковості рішення суду як основного впливають, на думку М. Б. Зейдера, інші властивості або правові наслідки законної сили рішення суду: незмінність, неспростовність, преюдиційність, виключність і виконуваність судового рішення [11, с. 119].

Намагання розкрити сутність законної сили рішення суду через його обов'язковість не є випадковою. Саме через цю властивість рішення суду забезпечує активну і цілеспрямовану дію сконцентрованого у ньому державно-владного припису.

Завдяки обов'язковості рішення впливає на волю зобов'язаних суб'єктів і приводить

їх поведінку у відповідність до закріплених у законі дозволів та заборон. Але наскільки б не було великим значення цієї властивості, зміст законної сили не обмежується і не може обмежуватися тільки однією обов'язковістю.

Виходячи з положень КАС України, зв'язок між обов'язковістю і законною силою виражається, перш за все, у тому, що перше є наслідком другого. Рішення стає обов'язковим для всіх органів та осіб після набрання законної сили (ст. 255 КАС України). Саме по собі набрання законної сили має наслідком появу у рішення таких властивостей, як незмінність, виключність, преюдиційність. Поняття обов'язковості надається окремо у розділі загальних положень. З одного боку, це свідчить про те, яке велике значення надається обов'язковій дії рішення, а з іншого – з достатньою визначеністю показує, що законодавець жодною мірою не ототожнює законну силу з обов'язковістю [12, с. 38].

Хоча зведення законної сили рішення суду лише до його властивості обов'язковості не можна вважати обґрунтованим, все ж необхідно визнати важливість цієї властивості.

Обов'язковість рішення суду зумовлена загальнообов'язковістю норми закону, на підставі якого ухвалене рішення. Сторони – позивач і відповідач, отримавши від суду певне вирішення їх спору, зобов'язані підкоритися судовому рішення. Це впливає із самої природи правосуддя, з тієї ролі суду, яку він відіграє як орган держави у сфері захисту й охорони прав та законних інтересів.

На думку авторів науково-практичного посібника «Адміністративний процес: загальна частина», обов'язковість судових рішень означає, що будь-яке судове рішення не може бути залишене без уваги тієї особи, якій воно адресоване. Якщо ж рішення не виконується, то до осіб, на яких покладається обов'язок такого виконання, застосовуються передбачені національним законодавством заходи примусу [13, с. 122]. Справді, у резолютивній частині постанови або ухвали суду в адміністративній справі зазначається присуд суду – положення, в якому суд вирішує процесуальне питання або вимогу, заявлену в адміністративному позові. Таке положення здебільшого створює для учасників процесу чи суду відповідні правові наслідки. Особа, щодо якої разі вона ризикує бути підданою відповідним санкціям за невиконання рішення суду. У цьому аспекті такий наслідок набрання законної сили рішенням суду в адміністративній справі перетікає в наступний наслідок, яким є невідворотність виконання рішення суду.

Як зазначалося вище, судові рішення в адміністративній справі є обов'язковим до

виконання. Однак не завжди рішення суду добровільно виконується тим суб'єктом, якого воно стосується.

Згідно з ч. 1 ст. 14 КАС України судові рішення, яким закінчується розгляд справи в адміністративному суді, ухвалюється іменем України. Якщо рішення суду перебуває у законній силі і не виконується зобов'язаним суб'єктом, особа, на чию користь ухвалене рішення, має право розраховувати на весь наявний у держави Україна механізм примусового виконання рішення суду.

У рішенні, ухваленому 20 липня 2004 року у справі «Шмалько проти України», Європейський суд з прав людини постановив, що невиконання рішення суду та затримка його виконання є порушенням ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини стосовно права на судовий розгляд упродовж розумного строку [14]. Тобто на державу покладається обов'язок не лише забезпечити громадянам доступ до правосуддя, неупереджений, справедливий та вчасний судовий розгляд, але й забезпечити невідкладне виконання ухвалених судових рішень, які набрали законної сили.

Своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом, забезпечується колом суб'єктів та в порядку, передбаченими законодавством про виконавче провадження.

Крім цього, ст. 382 Кримінального кодексу України встановлена кримінальна відповідальність за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню.

Не слід плутати набрання законної сили рішенням суду в адміністративній справі і негайне виконання рішення. Ч. 1 ст. 256 КАС України передбачені випадки, коли судові рішення може бути виконане негайно, ще до набрання ним законної сили. Необхідність негайного виконання може бути зумовлена різними обставинами: потребою невідкладно відновити порушені основоположні права та інтереси осіб, загрозою унеможливлення відновлення порушеного права у майбутньому, інтересами публічної служби тощо.

Пленум Вищого адміністративного суду України в постанові від 20.05.2013 № 7 «Про судові рішення в адміністративній справі» наголосив, що припис про негайне виконання постанови з підстав, визначених частиною першою статті 256 КАС України, є обов'язковим, а тому в разі задоволення всіх чи окремих позовних вимог суд у резолютивній частині постанови повинен зазначити, до якої вимоги (вимог) допускається негайне виконання.

Із підстав, передбачених частиною другою зазначеної статті, за заявою осіб, які беруть участь у справі, або за власною ініціативою суду допускається негайне виконання постанови шляхом зазначення про це у її резолютивній частині або постановлення відповідної ухвали. У разі задоволення всіх чи окремих позовних вимог суд у резолютивній частині рішення повинен зазначити, до якої вимоги (вимог) допускається негайне виконання.

У разі відмови в задоволенні клопотання про допуск судового рішення до негайного виконання суд у мотивувальній частині повинен викласти свої доводи про відсутність таких підстав.

Негайному виконанню можуть підлягати не лише постанови адміністративного суду, але й деякі його ухвали (про забезпечення позову, про забезпечення доказів тощо).

Виділяють також таку властивість законної сили рішення суду, як здійсненість (реалізованість), яка дуже тісно пов'язана з обов'язковістю. На думку інших учених, зокрема Н. О. Чечиною, реалізованість не має самостійного значення в якості властивості законної сили рішення суду і є складовою частиною загальнообов'язковості [15, с. 57].

Під здійсненістю слід розуміти можливість реалізації тих обов'язкових приписів, що містяться в рішенні суду. У п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.1997 «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина» вказується на особливе значення своєчасного і повного виконання судових рішень, оскільки це має велике значення для реального поновлення прав і свобод громадян.

Можливість звернення рішення суду до виконання, реалізації його приписів забезпечує реальний захист прав та законних інтересів позивача.

У юридичній літературі інколи реалізованість рішення суду, що набрало законної сили, ототожнюють із можливістю примусового виконання рішення [16, с. 11]. При цьому під реалізованістю (здійсненістю) рішення розуміють можливість примусового виконання рішення суду, тобто здійснення спеціальними державними органами – органами виконання судових рішень – низки заходів, які спрямовані на реалізацію судового рішення, проти волі особи, зобов'язаної за цим рішенням.

Зазначена точка зору дещо звужує поняття здійсненості рішення суду, що набрало законної сили, яке за своїм змістом є ширшим. Воно включає в себе як примусове, так і добровільне виконання судового рішення. Крім того, будь-яке судові рішення, а не тільки

ки постановою про присудження, може бути реалізоване зацікавленими особами. Так, рішення суду про встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень не може бути виконано примусово, однак воно створює відповідні правові наслідки. Здійсненість рішення суду – це гарантована можливість добровільного й примусового виконання рішення суду, а також сприяння інших осіб у його виконанні [17, с. 422]. Рішення суду у всіх випадках, незалежно від того, задоволено вимогу чи в ній відмовлено, впливає на поведінку суб'єктів матеріальних правовідносин: всі повинні діяти згідно з приписами, що містяться у судовому рішенні [18, с. 17].

Варто погодитися з Н. І. Масленніковою, на думку якої законна сила є органічним поєднанням властивостей рішення суду, які зумовлюють його стійкість і функціонування. Іншими словами, законній силі рішення суду властиві моменти статичного і динамічного порядку. Неспростовність, виключність і преюдиційність мають одну об'єднуючу ознаку – вони відображають стійкість рішення і містять вимоги певної поведінки по відношенню до цього акта з боку конкретних суб'єктів. У єдності вони забезпечують необхідну стабільність рішення як правозастосовочого акта і представляють статичний елемент законної сили. Однак властивості, що забезпечують стабільність рішення суду, не можуть самі по собі здійснити примусову реалізацію державно-владного припису, що міститься в рішенні. Силу примусового впливу надає рішенням такий елемент законної сили, як обов'язковість. Ця властивість забезпечує динамізм судового рішення і здатність впливати, по-перше, на зобов'язаних суб'єктів, по-друге, на інших осіб, які повинні рахуватися зі встановленими судом фактами і правовідносинами, а також вживати всіх заходів для виконання рішення суду. Обов'язковість – це динамічний елемент законної сили рішення суду [5, с. 318-320].

Висновки

По-перше, під законною силою судового рішення в адміністративній справі потрібно розуміти таку властивість судового рішення як акта правосуддя, яка визначає правову дію рішення в часі, просторі та за колом осіб і створює відповідні правові наслідки.

По-друге, якщо постанову або ухвалу суду першої інстанції не оскаржила жодна із осіб, які брали участь у справі, а також осіб, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, таке судове рішення набирає законної сили після закінчення строку на

апеляційне оскарження. У разі надходження апеляційної скарги судові рішення набирає законної сили після його перегляду апеляційним судом.

По-третє, потрібно запровадити в КАС України порядок набрання судовим рішенням законної сили, згідно з яким у разі оскарження постанови в адміністративній справі в апеляційному порядку в певній частині в неоскарженій частині постанови набирає законної сили з моменту спливу строку на оскарження, а в оскарженій – після перегляду в апеляційному порядку.

По-четверте, після набрання законної сили рішенням суду в адміністративній справі настають правові наслідки у вигляді його незмінності, обов'язковості, невідворотності, преюдиційності, неможливості звернення до суду з аналогічним позовом та здійсненості.

Список використаних джерел:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005. – № 35–36, № 37. – Ст. 446.
2. Авдюков М. Г. Судебное решение / М. Г. Авдюков. – Москва: Госюриздат, 1959. – 192 с.
3. Гурвич М. А. Судебное решение. Теоретические проблемы / М. А. Гурвич. – Москва: Юрид. лит., 1976. – 176 с.
4. Курс советского гражданского процессуального права / отв. ред. А. А. Мельников. – М.: Наука, 1981. – Т. 2. – 510 с.
5. Масленникова Н. И. Законная сила судебного решения / Н. И. Масленникова; отв. ред. Ю. К. Осипов // Гражданский процесс : учебник. – М.: БЕК, 1996. – 462 с.
6. Пискарев И. К. Вынесение решения: Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу РСФСР / [И. К. Пискарев, С. А. Иванова]; под ред. М. К. Треушников. – М.: Спарк, 1997. – 588 с.
7. Рішення Конституційного Суду України від 30.06.2009 № 16-рп/2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09>.
8. Клейнман А. Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права (Очерки истории) / А. Ф. Клейнман. – М.: МГУ, 1967. – 119 с.
9. Советский гражданский процесс / отв. ред. К. И. Комиссаров, В. М. Семенов. – М.: Юрид. лит., 1988. – 479 с.
10. Решетникова И. В. Гражданский процесс / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – М.: Изд-во НОРМА (Изд-т. гр. НОРМА – ИНФРА-М), 2000. – 334 с.
11. Зейдер Н. Б. Судебное решение по гражданскому делу / Н. Б. Зейдер. – Москва: Изд-во Юрид. лит., 1966. – 192 с.
12. Громов Н. Кечеруков С. Законная сила судебного решения / Н. Громов, С. Кечеруков // Законность. – 1999. – С. 38.
13. Адміністративний процес: загальна частина (Федеративна Республіка Німеччини, Україна) : наук.-практ. посібник / [Манн Томас, Мельник Роман, Бевзенко Володимир, Комзюк Анатолій]; за заг. ред. Бевзенка Володимира. – К.: Алерта, 2013. – 308 с.

14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шмалько проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2B88AF5AB22E4305C22576C40033704C?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=2B88AF5AB22E4305C22576C40033704C>.

15. Чечина Н. А. Норма права и судебное решение / Н. А. Чечина. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1961. – 78 с.

16. Масленникова Н. И. Законная сила судебного-

го решения в советском гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н. И. Масленникова. – Свердловск, 1975. – 18 с.

17. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. Й. Штефан. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2005. – 624 с.

18. Завадская Л. Н. Реализация судебных решений. Теоретические аспекты / Л. Н. Завадская. – М.: Наука, 1982. – 141 с.

Статья посвящена исследованию порядка вступления в законную силу судебных решений по административному делу. Определено понятие законной силы судебного решения по административному делу как акта правосудия. Проанализирован порядок вступления в законную силу судебных решений по административному делу в случае их обжалования в апелляционном порядке и при отсутствии такого обжалования. Охарактеризованы особенности исполнения судебных решений по административному делу, в том числе особенности немедленного их исполнения.

Ключевые слова: судебное решение, определение и постановление по административному делу, срок на апелляционное обжалование судебного решения, вступления в законную силу, исполнение судебного решения по административному делу, немедленное исполнение.

The article deals with the order of coming into effect of court decisions in administrative proceedings. The concept of legal force of a court decision in an administrative case as an act of justice is defined. The author analyzed procedure of coming into effect of judicial decisions in administrative case if they are appealed and in the absence of such an appeal. The author characterized the features of enforcement of judgments in administrative case, including the features of their immediate implementation.

Key words: judicial decisions, decision and ruling in an administrative case, deadline to appeal the court decision, entry into force, execution of court decisions in administrative proceedings, immediate execution.



УДК 342.4

Олександр Береза,

канд. юрид. наук

КОНСТИТУЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено історичну площину положення Конституції України, де, на переконання автора, міститься джерело потенційної загрози для національної безпеки держави; запропоновано вдосконалення визначеного конституційного положення на основі історико-правового підходу.

Ключові слова: Конституція України, конституційна безпека, міжнародно-договірна практика української держави, українська державність.

Постановка проблеми. Безпека Європейського континенту знову порушена через події навколо України, знову українській державі загрожує шкода ворожими силами ззовні. Територіальні втрати (Автономна Республіка Крим, Донбас), бойові дії на сході України та загрози з невизнаної Придністровської Молдавської Республіки вимагають виняткових зусиль українського суспільства з усунення згубних причин цих подій та їх наслідків. Безпека є визначальною функцією держави, отже, факти великих втрат в означеній галузі вказують на те, що ця функція є враженою, а українська держава й суспільство піддалися смертельній загрозі. Натепер українське суспільство не отримало належної відповіді від влади стосовно коренів занапащеної безпеки держави та результатів аналізу причин втрат у цій галузі. Стрімкі політичні зміни навколо української держави й у світі спонукають до комплексних досліджень із вивчення нагальних потреб національної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен безпеки особи, суспільства і держави вивчало немало українських науковців, серед яких О. Білорус, І. Бінько, М. Герасимов, В. Горбулін, Б. Данилишин, О. Дзюбань, Т. Денисова, Я. Жаліло, А. Єзєров, А. Качинський, В. Кремінь, О. Лазоренко, О. Литвиненко, І. Новак, О. Носова, Г. Обиход, Г. Перепелиця, А. Степаненко, С. Федуняк, О. Хилько, В. Чалий, Л. Чекаленко, Л. Чупрій, В. Шлемко та інші. Питання безпеки української держави в історико-правовому вимірі не дістало належного наукового висвітлення – як наслідок, система національної безпеки залишилася без відповідних попереджувальних заходів. Очевидно, безпекова стратегія української держави потребує чергового перегляду, а її

основи – втілення історичного підмурівка задля нової якості безпеки нашої держави й усього Європейського континенту.

Метою статті є встановлення у положеннях Конституції України джерел історичного характеру, які уможливають виникнення загроз національній безпеці держави; визначення заходів щодо їх подолання.

Виклад основного матеріалу. У положенні преамбули Конституції України зазначено факт довготривалого історичного формування української спільноти та її державності [1, с. 3]. Наведене покладає відповідальність на сучасне покоління українців за достеменне вивчення минулих особливостей і обставин становлення української державності, виявлення історичних суперечностей та унеможливлення їх використання як чинників екстремізму або агресії проти української держави. Встановлення істини, усунення невідповідностей й відвертих фальсифікацій в історії нашої держави є важливим складником її конституційної безпеки. Відомо, минуле українського народу, віддзеркалене у літописах, грамотах, договорах тощо, рясніє умисними фальсифікаціями. Зокрема, відомий дослідник давньоруської історії М. Брайчевський зауважує: «Дійсно, ні про похід Олега на Царгород, ані про дипломатичні контакти з греками ми не знаходимо абсолютно ніяких свідчень ні у візантійських, ні у яких-небудь інших іноземних джерелах. Взагалі, особистість Олега грекам невідома, що уявляється дивним, якщо визнати достовірність літописних звісток» [2, с. 264].

Штучно створені розбіжності між історичною дійсністю українського державот-

ворення та його відображенням у історичних матеріалах викликають згубні процеси у формуванні колективної свідомості й історичній пам'яті українства, його політичному самозбереженні та прогресі. Слід звернути увагу на думку Г. Ф. Шершеневича, який наголошує: «Суспільство створюється не фактом зближення відомої сукупності одиниць, а набуттям кожною одиницею схожості і психічної близькості з іншими одиницями» [3, с. 101]. Фальсифікації історичних матеріалів є одним із інструментів руйнації «близькості окремих одиниць» суспільства, його формування як окремої політичної спільноти. Питання національної безпеки української держави та їх втілення у Конституцію України нерозривні з історичними підвалинами українського державотворення. Аналіз ст. 16, 17, 18 Конституції України, які присвячені безпеці держави, вказує на недостатність у зазначених нормах засад конституційної безпеки щодо неперервності розвитку та взаємного зв'язку минулого і сучасного національної безпеки [1].

Так сталося історично, що українські землі зазнавали й продовжують зазнавати руйнівних вторгнень з боку своїх сусідів, серед яких виокремлюється російська держава. Останні агресивні дії Росії проти нашої держави розпочалися у 2014 році й продовжуються дотепер. Українська держава зазнала неправомірного захисту російського чи руськомовного населення, що може викликати тривалий конфлікт між сусідніми народами. Від часів Івана III російська політика стосовно українських теренів завжди мала ідеологічне підґрунтя. У цьому дусі – захист православних цінностей, збирання земель (вотчини), захист російського населення, переселення «ворогів трудового народу» тощо. В основу останньої російської експансії покладено ідею «руського світу», що спричинило сепаратистські рухи та кровопролиття на українських південних і східних теренах. Зазначені діяння з боку російської держави не є новими, але, на жаль, вони спрацьовують і дають певні результати. Духовна скріпа «руського світу» коріниться у понятті «руський», вона, за задумом його adeptів, мала б об'єднувати тих людей, які вважають себе руськими за походженням та відчують бажання належати саме до «руського світу». Сумнівність такого ідеологічного підходу очевидна на тлі практики сучасних цивілізаційних процесів, відсутності твердої історичної основи і руху соціальних спільнот до свободи. Спроби якимось чином обґрунтувати власну політику стосовно України, потреба бодай пояснень своїх дій навколишньому світу, виму-

шують Кремль хапатися за всілякі сумнівні проекти на історичному ґрунті. Це й історія хрещення князя Володимира у Херсонесі, проголошення Херсонесу місцем духовного спасіння всіх руських, ідея з монументом князю Володимирі у Москві як хрестителю землі руської, інші теми і витівки.

Наразі Москві не дають спокою історичні привиди, за допомогою яких московські очільники намагаються гуртувати «землі руські» всупереч руху світу до свободи. Ми бачимо, як спочатку для цілей цього процесу використовуються духовні, моральні, психологічні, історичні, етнічні чинники, а згодом застосовується військова сила для скріплення окремих досягнень. Зазначене є віддзеркаленням бачення у російській державі власної історії, історії сусідніх держав, ролі історичних процесів у суспільному русі, історії як інструмента для досягнення окремих цілей. Українська держава має зосередитися на новій-старій загрозі від «руського світу», яка вже набула ознак історичного феномена та від якої українська державність потерпає сотні років. Для українця «руський світ», що насувається, не несе відчуття захищеності, а являє загрозу для його свободи, безпеки та культури в цілому. Слід зауважити, що для пересічної людини нелегко відокремити руську культуру, як поняття виключно позитивне, від новітньої ідеї «руського світу» за прикметами явища, загрозливого для всього українства.

Підтримка російським суспільством ідеї просування «руського світу» на українські землі вимагає уваги й поглибленого дослідження причин такої поведінки сусідів. Вимушені визнати, що ідея «руського світу» блукає й у головах багатьох українців на сході і півдні країни, але серйозної протидії цьому з боку суспільства і держави поки що немає. «Руський світ», за задумом його апологетів, мав бути матеріалізований на просторах «землі руської». Ідея «руського світу» може бути розглянута як відображення усвідомлених суспільних процесів щонайменше від часів Івана III й дотепер: від московської держави, імперського та радянського періодів російської історії й до сучасності. Поняття «руський світ» сформувалося на основі фактів історії російської держави, подій із літописів й інших історичних матеріалів, більшість із яких піддаються сумнівам. Ідеології «руського світу», з підходами йому «землями руськими» і не тільки, мають бути протиставлені здобутки ґрунтовних наукових досліджень із застосуванням, передусім, історико-правового підходу. Історико-правовий підхід, як методологічна основа, дозволяє зосередитися

на історичних подіях, які втілюють правові особливості формування української спільноти та її державності на східноєвропейському просторі. Зокрема, науковий аналіз етносоціальних процесів і міжнародно-договірної практики на теренах Східної Європи дає можливість вирізнити історичний рух української спільноти, усунути прогалини й фальсифікації в історичних матеріалах щодо української державності.

Відомо, що південь східноєвропейського простору здавна був відкритий для руху чисельних етнічних спільнот, що сформувало особливий режим етноісторичного процесу на українських теренах. Ознаки зазначеного процесу неодмінно відбулися на політичній історії східноєвропейських земель. Особливе місце в історії Східної Європи займає давньогрецька колонізація причорноморських просторів. Ідеї свободи, демократії, суспільного прогресу, де осередком є людина, були привнесені на українські землі саме стародавніми греками. Говорячи про історію українсько-грецьких відносин, дослідник Н. Терентьєва зауважує: «Ідучи у глибину віків, вона (традиція відносин – авт.) перетворилася в одну із домінуючих складових історичного процесу в Україні, збагатила новим змістом традиції, які йдуть від античності і візантійського періоду, надала їм подальшого динамізму і розвитку» [4, с. 6]. Стародавні історики Птоломей, Страбон, Тапіг і Пліній, перераховуючи народності Східної Європи початку християнської доби, повідомляли, що там проживало безліч народів, серед яких головніше говорити про венеців, слов'ян, антів, росів, майже не відрізняючи їх поміж собою, надаючи одному й тому ж народу, то одну, то іншу назву [5, с. 174]. Дослідник О. Абакумов повідомляє, що східне слов'янство другої половини 1 тисячоліття н. е. являло складний продукт етногенетичних асиміляцій, де, окрім праслов'яно-венедського компоненту, були різноманітні балтські і скіфо-сарматські племена; останні мали вагому традицію контактів з античною та передньоазійською цивілізаціями [6]. Таке етнічне розмаїття зберігалося на українських землях завжди, від часів давньогрецької торговельної колонізації Північного Причорномор'я і дотепер.

Матеріали з історії та теорії міжнародних відносин свідчать, що на становленні української державності суттєво позначилася міжнародно-договірна практика, яка здійснювалася на східноєвропейському просторі. Відомі вчені з історії міжнародного права Ю. Баскін, М. Брайчевський, Д. Фельдман міжнародно-договірну активність давніх слов'ян визнали V століттям.

Між слов'янами і Візантією укладалися локальні угоди, на умовах яких відбувався обмін полоненими, виплати данини та хрещення слов'янської знаті. У 860 році був укладений перший міжнародний договір Київського князівства з Візантією, що започаткувало якісно нові відносини між двома державами. Київське князівство набуло статусу суб'єкта міжнародного права того часу. Укладення цього договору київським князем Аскольдом поклало початок духовного розквіту слов'янства, уваги до християнства й активного його поширення на східноєвропейських теренах [7; 8]. Наступними договорами Київського князівства з Візантією стали договори 863 та 874 років, які виразно віддзеркалили рух князівства як суб'єкта міжнародного права, розвиток міжнародної правосвідомості давнього слов'янського суспільства. Подальший перебіг політичних подій на українських теренах відомий князівськими удільними відносинами, які часто мали форму протистоянь й озброєних конфліктів, але здебільшого врегульовувалися за допомогою угод.

Давньоруська державність зазнала суттєвих змін після смерті Ярослава Мудрого у 1054 році. Заповіт Ярослава Мудрого позначив сутісну зміну у відносинах між південними руськими князівствами. У врегулюванні взаємин між князівствами більшого значення набули міжкнязівські угоди, які часто укладалися на з'їздах князів, або снємах. Особливої уваги заслуговують відносини князівств зі степовими народами. Окреме місце в етногенезі української спільноти, формуванні її державності належало половцям чи куманам, кипчакам. Як зауважував Л. Гумільов, у XII столітті половці і руси уже складали єдину етносоціальну систему [9, с. 501].

Монгольські завоювання докорінно змінили характер взаємин між окремими суб'єктами на східноєвропейському просторі у тому числі й у сфері договірних відносин. Як відомо, головним суб'єктом міжнародних відносин в означений час стала Золота Орда. Урегулювання зовнішніх зносин князівств відбувалося з урахуванням вимог особливого правового документу того часу – ярлика. Зокрема, Данило Галицький, як очільник Галицько-Волинського князівства, також отримав ярлик на княжіння від хана Золотої Орди й відтак князівство підпорядковувалося Орді, особливо у зовнішньополітичній сфері. Степові простори на півдні Східної Європи були поділені монголами на окремі орди, звістки вказують, що таких було чотири. Загалом, договірна практика давньоруських князівств і окремих громад упродовж означеного періоду

української історії визначалася умовами монгольської імперії.

Поступове історичне згасання Золотої Орди сприяло піднесенню Московської держави, а згодом і розвитку Російської імперії. Розвій Московського князівства як суб'єкта міжнародних взаємин відбувся, передусім, за рахунок територіальної спадщини від Золотої Орди, що позначилося на історичному русі українських земель. Наприкінці монгольської доби українські землі зазнали занепаду. У 1320 році Київ став підконтрольним Великому князівству Литовському, яке відновило у суспільних відносинах давньокіївські цінності, звичаї, традиції, культуру в цілому. Міжнародно-договірна практика князівств здійснювалася на умовах зверхності Великого князівства Литовського. У діловодство було запроваджено руську мову, де вона успішно функціонувала впритул до XVII століття. Процес становлення Московської держави й Російської імперії згодом позначив в історії східноєвропейського простору період самодержавства. У міжнародно-договірних відносинах цього періоду необхідно виокремити практику українсько-московських угод, які відображають статус української держави у відносинах з Москвою. Це угоди 1654, 1659, 1663, 1665, 1669, 1672, 1674, 1687 років, що є втіленням розвитку міжнародної правосуб'єктності української держави в означений період.

Радянський період в історії українського державотворення виокремлюється здійсненням міжнародно-договірної практики української держави як незалежного суб'єкта. Українська держава набуває статусу суб'єкта міжнародного права. Укладення, а згодом і ратифікація у 1918 році Берестейської угоди поклали початок міжнародно-договірної практики української держави. У 1920 році укладається робітничо-селянський договір між Україною та Російською Федерацією, умови якого створили нове підґрунтя у відносинах між двома незалежними й суверенними державами.

Декларація про державний суверенітет України 1990 року визначила завдання і цілі суспільного розвитку, положення держави у сфері міжнародних взаємин. У Декларації чітко сформульовані основи майбутніх міжнародно-договірних відносин української держави як учасника міжнародного спілкування.

Історія української держави від часу набуття Київським князівством статусу суб'єкта міжнародного права й до сучасності є історією міжнародного визнання української державності народами Східної Європи і світу. Українська державність у

контексті історичної міжнародно-договірної практики на східноєвропейському просторі має розглядатися як необхідність і відображення волі народів до української держави – суб'єкта міжнародного права. Історична міжнародно-договірна практика на східноєвропейському просторі, як фактор української державності, є невід'ємною від етноісторичного процесу, що відбувався на українській землі. Процес формування української спільноти та розвиток її державності пов'язані з історією всіх народів, які проживали і проживають на теренах сучасної України.

Висновки

У преамбулі Конституції України має бути зазначено історичний факт участі чисельних народів східноєвропейського простору у формуванні української спільноти та її державності, інакше це історичне надбання може бути втрачене або ж неналежно використане силами, які недружні до української держави.

Історична міжнародно-договірна практика та етносоціальні процеси, які відбувалися на теренах Східної Європи, є факторами історичного руху української державності і становлять історико-правові засади конституційної безпеки держави.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: офіційний текст. – К.: KM Publishing, 2012. – 96 с.
2. Брайчевский М. Ю. О первых договорах Руси с греками / М. Ю. Брайчевский // Советский ежегодник международного права 1978. – М.: Наука, 1980. – С. 264 – 284.
3. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Издание Бр. Бацмачковых, 1910. – 320 с.
4. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительная деятельность (XVII-XX вв.) / Н. А. Терентьева. – К.: Аквилон-Пресс, 1999. – 352 с.
5. Сборник Орловского церковно-археологического комитета. Т. 1. – Орел: Типография Губернского Правления. – 1905.
6. Абакумов О. В. Відгалуження антського діалекту пізньої спільно-правалянської мовної єдності за синтезованими лінгво-археологічними свідченнями / О. В. Абакумов // Ономастика України 1 тисячоліття н. е. – К., 1992. – С. 22–36.
7. Дмитриевский Дмитрий. История Православной Христианской Церкви / Протоиерей Дмитрий Дмитриевский. – М.: «Русский Хронограф», 2003. – 448 с.
8. Історія релігії в Україні: в 10 т. / [Від. ред. А. Колонний]. – К.: Світ знань, 1996. – Т. 4. – 598 с.
9. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь / Лев Гумилев. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.

В статье отображено исторический аспект положения Конституции Украины, содержание которого, по убеждению автора, является источником потенциальной угрозы национальной безопасности государства; предложено усовершенствование обозначенного конституционного положения на основе историко-правового подхода.

Ключевые слова: Конституция Украины, конституционная безопасность, международно-договорная практика украинского государства, украинская государственность.

In the article reflected historical aspects of thesis of Constitution of the Ukraine, which, on author's beliefs, contains the source of potential threat to national security; have suggested development of the appointed thesis on the basis of historical and legal approach.

Key words: Constitution of the Ukraine, constitutional security, international agreement practice of the Ukrainian state, Ukrainian statehood.



УДК 342.727

Ольга Лізунова,

здобувач

Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИБОРІВ У МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБОРЧИХ ПРАВ

Статтю присвячено визначенню принципів інформаційного забезпечення виборів у системі принципів виборчого права. Проаналізовано наукові підходи до визначення системи принципів виборчого права. Зроблено спробу дати визначення власне принципам інформаційного забезпечення виборів, а також визначення їх ролі в системі принципів виборчого права. Також сформуовані висновки і пропозиції, спрямовані на вдосконалення виборчого законодавства в частині інформаційного забезпечення.

Ключові слова: принципи, засади, вибори, виборче законодавство, інформаційне забезпечення виборів, народовладдя.

Постановка проблеми. Оскільки народ є єдиним носієм влади, наділений правом визначати на конституційному рівні форми реалізації безпосередньої демократії, визначати засади функціонування державної влади, забезпечувати здійснення ефективного контролю за владою, змінювати владу, до якої було втрачено довіру, у суспільстві сталої демократії одним з основних принципів є побудова взаємодії народу і державної влади таким чином, щоб народ мав реальну можливість обирати собі владу, а влада повинна служити своєму народу.

Вплив на державну владу насамперед здійснюється через таку форму безпосередньої демократії, як вибори. Адже активна участь громадян у виборчому процесі потрібна для легітимації влади та надає можливість їм не лише висловити довіру або недовіру владі, а й певним чином сформулювати позицію стосовно шляхів розвитку країни: яким чином має бути організована державна влада, які інституції потребують посилення, а які, навпаки, є зайвими у державному механізмі.

В основі організації та проведення виборів, як і будь-яких інших форм безпосередньої демократії, лежать певні принципи, основоположні ідеї, дотримання яких дозволяє говорити про демократичність процедур та результатів проведення виборчого процесу. Принципи права дозволяють орієнтуватися у великому виборчому законодавстві, правильно тлумачити та застосовувати на практиці окремі його норми, а також вирішувати питання, на які немає прямої відпо-

віді в законодавстві. Національне виборче законодавство не в повному обсязі регулює питання інформаційного забезпечення виборів, у зв'язку з чим виникає питання різного тлумачення тих або інших норм. У цьому разі великого значення набуває застосування принципів права, які визначають характер та спрямованість виборчого процесу, а також його складників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На сьогодні не втрачає своєї актуальності проблематика дослідження принципів виборчого права, зокрема і принципів інформаційного забезпечення виборчого процесу та їх ролі в механізмі забезпечення виборчих прав громадян. В Україні вказаною проблематикою дослідження займалися В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко, М. І. Ставнійчук, О. С. Бакумов, Ю. С. Шемшученко та інші.

Проте серед науковців немає єдиної думки щодо сутності поняття принципів виборчого права, а проблематика принципів інформаційного забезпечення виборів взагалі є малодослідженою та такою, що потребує наукового розроблення та аналізу.

Виклад основного матеріалу. Під правовими принципами в юридичній літературі традиційно розуміють відображені в нормах права основоположні, базові (правовстановлюючі) ідеї, на яких засновується правове регулювання тієї або іншої сфери громадських відносин.

Виходячи з розуміння поняття «принципу» як начала, керівної ідеї можна дати визначення принципів реалізації права на

участь у виборах громадян як обумовлених суверенітетом народу керівних демократичних засад, на основі яких здійснюється правове регулювання реалізації суб'єктивних прав громадян обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Оскільки серед учених немає єдиного підходу щодо класифікації принципів виборчого права, проаналізуємо бачення проблемного питання провідними науковцями в галузі права.

М. І. Кукушкін і А. А. Югов пропонують розмежовувати принципи виборчого права залежно від того, визначають ці принципи відносини, пов'язані з утриманням та проявом суверенної політичної волі виборців, або містять фундаментальні правила побудови організаційного механізму підготовки і проведення голосування, на політичні (принципи вільних, демократичних, загальних, рівних, прямих виборів, таємного голосування, гласності, відкритості та доступності виборів) і організаційні (територіальний принцип, участь громадян в організації виборів, демократичний порядок висунення кандидатів, чітко визначений порядок встановлення результатів голосування, активний правовий захист кандидатів) [2, с. 74].

С. Д. Князев вибудовує систему принципів сучасного виборчого права, ґрунтуючись на їх цільовому призначенні в механізмі правового регулювання електоральних відносин. За цим критерієм принципи класифіковані ним на принципи організації та проведення виборів (обов'язковість, періодичність, свобода, альтернативність виборів, допустимість різних виборчих систем і незалежність органів, що забезпечують організацію і проведення виборів) і принципи участі громадян у виборах (загальне, рівне, пряме виборче право, добровільність реалізації суб'єктивних виборчих прав на основі особистого й таємного голосування) [1, с. 59-70].

На думку М. І. Ставнійчук, принципи виборчого права слід поділяти на три групи: 1) принципи, що визначають вибори як форму народовладдя. Це, зокрема, принципи вільних виборів, обов'язкового проведення виборів, періодичного проведення виборів, справедливих виборів, дійсних, чесних виборів, допустимості застосування різних виборчих систем; 2) принципи участі громадян у виборах. Йдеться про принципи вільного волевиявлення, добровільної участі у виборах, загального виборчого права, рівного виборчого права, таємного голосування, рівності конституційних виборчих прав громадян; 3) принципи організації виборчого процесу. Аналіз цих принципів показує, що їх можна

поділити на ті принципи, що властиві всім стадіям виборчого процесу, та інституційні, які притаманні окремим виборчим процедурам. До перших належать принципи альтернативності, багатопартійності виборів, відкритості, гласності виборів, організації виборів незалежними органами, територіальної організації виборів. До інституційних можна віднести спеціальні принципи фінансування виборів, рівних можливостей для всіх кандидатів у проведенні агітації, свободи агітації, юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства [5, с. 112].

На нашу думку, з виділенням деяких принципів погодитися важко, адже декілька з них включають інші. Наприклад, принцип рівного виборчого права включає в себе принцип рівних можливостей кандидатів у проведенні агітації.

В. Д. Яворський виділяв три основні рівні системи принципів виборчого права: принцип участі громадян у виборах, принцип організації і проведення виборів, принцип виборчого процесу [6, с. 40-50].

В. П. Пилипишин пропонує інтегральну модель класифікації принципів виборчого права, яка б, ґрунтуючись на доцільності виділення «базового ядра» серед них (це принципи вільних виборів, рівності, загальності, таємності голосування), розглядала їх у трьох основних аспектах: а) з точки зору забезпечення виборчого процесу; б) з точки зору забезпечення участі громадян у виборах та суб'єктивного права вибору; в) з точки зору дотримання демократичної вимоги забезпечення народовладдя [4, с. 57].

Принципи виборчого права є основоутворюючими для інститутів виборчого права, забезпечують їх вихідний початок, ідейну основу. Тому для інформаційного забезпечення виборів основні принципи виборчого права (загальне рівне, пряме виборче право при таємному голосуванні, гласність виборів, свобода виборів і т. д.) відіграють спрямовуючу роль.

Слід зазначити, що за своїм змістом принципи інформаційного забезпечення виборів тісно пов'язані з принципами виборчого права, оскільки інститут інформаційного забезпечення виборчого процесу є складником інституту виборів.

Виходячи з попереднього аналізу визначення принципів виборчого права, принципи інформаційного забезпечення виборів необхідно розуміти як спеціалізоване вираження вищевказаних принципів виборчого права, як їх модифікацію в такій специфічній сфері суспільних відносин, як виборчі інформаційні правовідносини. Разом із тим через те, що інститут інформаційного забезпечення ви-

борів включає правові норми, які регулюють порядок вироблення і поширення спеціальної інформації про вибори в період виборчої кампанії, деякі з його принципів безпосередньо не взаємопов'язані з принципами виборчого права.

У статті 63 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. вперше були закріплені положення, які можна розцінювати як принципи інформаційного забезпечення виборів. Законодавче закріплення цих принципів постає певною гарантією отримання виборцями повної інформації про кандидатів, партії, а також гарантією для організацій, що здійснюють випуск ЗМІ, безперешкодного інформування про учасників виборчого процесу.

Інформаційне забезпечення виборів в Україні ґрунтується на таких основних засадах:

- кожному виборцю повинна бути забезпечена можливість доступу до різнобічної, об'єктивної та неупередженої інформації, потрібної для здійснення усвідомленого, поінформованого, вільного вибору;
- інформація, що міститься в документах, поданих до Центральної виборчої комісії для реєстрації кандидатів, є відкритою;
- поширення інформації, яка не належить до передвиборчої агітації, повинно відбуватись об'єктивно, неупереджено, збалансовано, достовірно, повно та точно.

Зазначені засади мають загальний характер і поширюються як на діяльність ЗМІ з висвітлення виборів, так і на оприлюднення інформації про хід виборчого процесу іншими учасниками виборчого процесу.

Відповідно до таких приписів виборчий процес потребує, насамперед, достовірної (за законом, об'єктивної, вірогідної), повної інформації. Можна вести мову про те, що дотримання достовірності, а відповідно, й інших вимог до якісних властивостей інформації, вироблених інформаційною теорією і практикою (повнота, доступність, своєчасність, регулярність, комплексність тощо), є важливим чинником, який забезпечує право на інформацію, взагалі сприяє раціоналізації, ефективності інформаційних процесів в усіх сферах суспільного і державного життя, і, звичайно, в досліджуваній галузі.

Вищеназвані принципи інформаційного забезпечення виборів становлять систему, оскільки норми, в яких вони отримують своє вираження, мають певну єдність і взаємозв'язок. Єдність цих принципів полягає в тому, що вони становлять вихідні начала інформаційного забезпечення виборів, загальний правовий режим здійснення окремих виборчих дій. Принципи, що становлять

досліджувану систему, не можуть функціонувати ізольовано один від одного, оскільки вони регулюють виборчі інформаційні правовідносини, при цьому забезпечуючи гарантії виборчих прав громадян.

Висновки

У науковій літературі відсутній аналіз принципів інформаційного забезпечення виборів як єдиної системи. Керуючись запропонованим підходом, систему принципів інформаційного забезпечення виборів можна представити як таку, що складається з декількох підсистем, таким чином:

- а) загальні принципи права, що стосуються регулювання відносин, пов'язаних з інформацією;
- б) універсальні принципи виборчого права, до яких належать принципи загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні;
- в) безпосередньо принципи інформаційного забезпечення виборів.

Підводячи підсумок, зазначимо, що дослідження та аналіз принципів інформаційного забезпечення виборів має не тільки теоретичне, а й вагомим практичне значення. На підтвердження наведемо думку Н. М. Оніщенко, яка зазначає, що прикладний характер принципів права вбачається в тому, що значна частина населення, яка не знає досконало змісту конкретних приписів права, засвоює загальні вимоги права на основі розуміння принципів як соціальної цінності [3, с. 69]. Яскравим прикладом практичного застосування принципів права може бути те, що вони є керівними засадами розв'язання конкретних юридичних справ, особливо при застосуванні аналогії закону чи аналогії права за наявності прогалин у законодавстві.

Крім того, практична роль принципів інформаційного забезпечення виборів вбачається в тому, що від ступеня їх дотримання прямо залежить рівень стабільності, ефективності виборчої системи в цілому.

Список використаних джерел:

1. Князев С. Д. Избирательное право в правовой системе Российской Федерации (проблемы теории и практики) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / С. Д. Князев ; Дальневост. гос. ун-т. – Владивосток, 1999. – 507 с.
2. Кукушкин М. И. Выборы – конституционный институт прямого народовластия в Российской Федерации / М. И. Кукушкин, А. А. Югов // Рос. юрид. журн. – 1996. – № 2. – С. 72–86.
3. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія / Наталя Миколаївна Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 69 с.

4. Пилипишин В. П. Принципи виборчого права України: теорія і практика забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. П. Пилипишин ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2009. – 215 с.

5. Ставнійчук М. І. До сучасного розуміння прин-

ципів виборчого права України / М. І. Ставнійчук // Держава і право. Юридичні науки : зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 111–118.

6. Яворський В. Принципи сучасного виборчого права України / В. Яворський // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2002. – № 3. – С. 40–50.

Стаття посвячена определению принципов информационного обеспечения выборов в системе принципов избирательного права. Проанализированы научные подходы к определению системы принципов избирательного права. Сделана попытка дать определение принципам информационного обеспечения выборов, а также определить их роль в системе принципов избирательного права. Также изложены выводы и предложения, направленные на совершенствование избирательного законодательства в части информационного обеспечения.

Ключевые слова: выборы, избирательное законодательство, информационное обеспечение выборов, принципы, информация о выборах.

The article analyzes the problems of constitutional determination of principles of the informative providing of elections in the system of principles of the right to vote. The scientific going is analysed near determination of the system of principles of the right to vote. Also formulating the conclusions and proposals aimed at the improvement of the electoral legislation in this area.

Key words: elections, informative providing of electoral process, principles, election rights, principles of the informative providing of elections.



УДК 340.11.001.33

Марина Дзевелюк,*аспірант кафедри загальнотеоретичної юриспруденції,
асистент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету «Одеська юридична академія»*

НОМЕНКЛАТУРА ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглядаються сучасні наукові підходи та досліджуються основні проблеми класифікації функцій сучасної держави, а також проводиться аналіз стану вивчення категорії «функції держави» у сучасній юридичній науці. Наведена характеристика нових видів державних функцій та розкрито їх значення на сучасному етапі розвитку державності. Пропонується нова класифікація функцій сучасної держави на основі проведеного дослідження.

Ключові слова: глобалізація, інформатизація, сучасна держава, функції держави, класифікація функцій сучасної держави, локальні, регіональні, глобальні, традиційні, новачинні функції.

Постановка проблеми. Питання щодо функцій держави – одне з найбільш дискусійних у теорії держави і права, що має як науково-теоретичне, так і політико-практичне значення. Адже саме функції виражають безпосередню сутність держави та її соціальне призначення. Вивчення функцій дає можливість визначити характер діяльності держави, її пріоритети на певному етапі розвитку, а також оцінити рівень її організованості й ефективності [14, ст. 133]. Особливо актуальним це питання постає сьогодні, коли українське суспільство перебуває в стані реформування усіх сфер життя, в тому числі й державно-правової. Значних перетворень зазнає сам зміст функцій держави, їх значення, правові форми й методи здійснення. Постановка нових завдань та зміна політичного курсу на шляху розбудови України як правової, демократичної, соціальної держави, оптимізація діяльності державно-правових інститутів у пошуку ефективної моделі регулювання життя українського суспільства зумовлюють важливість і необхідність сучасного теоретичного узагальнення та переконливого осмислення накопичених у юридичній науці поглядів щодо функцій сучасної держави, їх сутності, змісту та основних різновидів.

Аналіз наукових праць із теорії держави і права дає змогу стверджувати, що на сьогодні вивчення функцій сучасної держави є одним із найбільш досліджуваних напрямів. Але в сучасній юридичній літературі багато питань не мають єдиного трактування, трапляються різні (іноді протилежні) підходи в теорії функцій держави, а також відсутня єдина думка щодо універсальної класифікації функцій сучасної держави. Крім того, у зв'язку зі зміною економічного, соціаль-

но-політичного і державного ладу велика кількість досліджень (особливо тих, що стосувалися розгляду функцій соціалістичної держави) втратила актуальність і не може повною мірою використовуватись у сучасних умовах. Зміни, що відбулися останнім часом в українській державно-правовій дійсності, значною мірою позначилися на системі й змісті функцій держави, сприяли появі нових пріоритетних напрямів у її діяльності. Таким чином, сучасний стан дослідження функцій держави характеризується існуванням цілої низки проблем – від неузгодженості у класифікації функцій держави до розуміння їх змісту та значення на сучасному етапі розвитку державності. Очевидно, що це питання потребує дослідження та систематизації.

Метою статті є дослідження наявної класифікації функцій держави та вироблення сучасної класифікації, що містить у собі таке коло завдань: аналіз стану вивчення категорії «функції держави» у сучасній юридичній науці; виділення об'єктивних критеріїв для типологізації функцій сучасної держави; характеристика нових видів державних функцій та їх значення на сучасному етапі розвитку державності.

Стан дослідження. Проблематиці розкриття змісту та класифікації основних функцій держави присвячена ціла низка юридичних, філософських та політологічних праць. Функції держави на різних етапах розвитку державності та науки про неї досліджували: Платон, Аристотель, Цицерон, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. В. Гегель, К. Маркс, А. Токвіль та ін. За радянських часів суттєвий внесок у становлен-

ня вчення про функції держави внесли праці: М. І. Байтіна, Г. Н. Манова, В. В. Лазарева, В. Ф. Погорілка, М. В. Черноголовкіна та ін. У 90-х рр. XX ст. проблемам функцій держави у своїх працях значне місце відводили С. С. Алексєєв, А. Б. Венгеров, С. О. Комаров, О. В. Малько, М. М. Марченко, М. І. Матузов. Серед сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників цієї проблематики можна відзначити таких учених, як В. Д. Бабкін, О. Д. Василик, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, О. Ф. Скакун, І. Н. Сенякін, Д. М. Стеченко, М. І. Хавронюк, О. О. Джураєва, та ін. Отже, ступінь розробленості проблеми в далекому й недавньому минулому був значним. Разом із тим аналіз цих робіт дає підставу стверджувати, що питання функцій держави і сьогодні залишається дискусійним.

Виклад основного матеріалу. Обсяг і кількість функцій сучасної держави є однією з найважливіших характеристик у процесі аналізу її діяльності, що надає можливості характеризувати її як певну номенклатуру. Саме тому варто говорити не тільки про зміну ознак сучасної держави, а й зазначити фактичну зміну в такій номенклатурі, що є наступним важливим етапом еволюції функцій сучасної держави.

Насамперед варто визначитися з поняттям «класифікація». Класифікація може бути визначена як «система супідрядних понять (класів об'єктів) якої-небудь галузі знання або діяльності людини, що використовується як засіб встановлення зв'язку між цими поняттями або класами об'єктів» [5, с. 112].

При цьому розрізняють природні класифікації, що припускають розподіл об'єктів якогонебудь роду на взаємозалежні класи відповідно до істотних їхніх ознак (як правило, саме такі класифікації являють наукову цінність), і штучні класифікації, підставами яких є несуттєві ознаки класифікованих об'єктів.

Таким чином, складання будь-якої класифікації, у тому числі функцій держави, передбачає необхідність визначення об'єктів класифікації; визначення ознаки, що буде покладена в основу даної класифікації (здебільшого йдеться саме про визначення істотної ознаки); і, нарешті, розподіл класифікованих об'єктів на взаємозалежні класи відповідно до визначеної ознаки. При цьому дуже важливо, щоб були дотримані правила розподілу обсягу поняття [5, с. 112]. Класифікація функцій держави – це їх розподіл на окремі види, групи залежно від тих чи інших критеріїв, що має практичне значення для вироблення рекомендацій з удосконалення певних напрямів її діяльності.

Таким чином, очевидно, що проблема класифікації функцій сучасної держави дуже

важлива для теорії функцій держави і теорії держави в цілому. З приводу даної складної проблематики серед учених і досі немає єдиної думки.

У 50-70-ті рр. у радянській юридичній науці велася активна дискусія про те, чи є взагалі об'єктивні підстави для виявлення функцій держави, адже вирішення цього питання майже цілком залежить від суб'єктивного розсуду того або іншого автора [8, с. 11-12].

Класифікаційна проблема ще більш ускладнюється пануючим у правовій науці визначенням функції держави як основного (головного) напрямку її діяльності. Тому що, якщо погодитися з таким трактуванням функцій держави, то для вирішення розглянутої проблеми необхідно не тільки визначити їх обсяг, але й відмежовувати функції держави від інших (неголовних) напрямів її діяльності, що саме по собі є непростим, дискусійним питанням [5, с. 141].

Сучасна держава виконує цілу низку різних за змістом, обсягом та іншими показниками функцій, що сприяє виникненню в юридичній науці множинності класифікацій функцій держави за різними критеріями. Класифікаційні критерії, тобто ознаки, що дозволяють віднести ті або інші функції до конкретного класу, групи, мають різний характер.

Найзагальнішими критеріями виокремлення функцій держави виступають особливості об'єкта державного впливу, а також зумовлена останніми змінами специфіка змісту кожної функції [11, с. 61-62]. Типологізація державних функцій може будуватися й на підставі таких критеріїв, як соціальна значущість, тривалість дії, сфера діяльності, форма закріплення та інші. Отже, розглянемо ці класифікаційні критерії та перевіримо їх достовірність у сучасних умовах.

1. У сучасній юридичній літературі загальноприйнятим вважається розподіл функцій держави за соціальною важливістю (значущістю) на *основні й неосновні*. Під основними функціями розуміють найзагальніші та найважливіші напрями діяльності держави щодо здійснення стратегічних завдань і цілей, які постають перед державою в конкретний історичний період. До *неосновних* функцій відносять здійснення державою конкретних завдань у другорядних сферах суспільного життя [14, с. 134]. Така позиція являється спірною, тому що деякі автори вважають таку типологізацію функцій держави необґрунтованою, насамперед, через відсутність об'єктивного критерію для віднесення тієї або іншої функції держави до основної чи неосновної та їх відмінності. Наприклад, М. В. Черноголовкін вважає, що до основних функцій

відносять такі, що охоплюють низку окремих однорідних напрямів діяльності держави, а до неосновних – такі, що охоплюють більш вузькі напрями діяльності, виступаючи складовими структурними частинами основних функцій [15, с. 131]. Це уявлення, сформульоване ще у 70-ті рр. XX ст., суперечить самій логіці класифікації, адже елементи класифікації повинні взаємно виключати один одного. До того ж такий підхід перекреслює одну з важливих властивостей функцій держави – її цілісність. С. О. Комаров та О. В. Малько пропонують виділяти основні функції держави на тій підставі, що вони виконуються всіма її органами у взаємодії, тоді як неосновні функції повинні виконувати відповідні окремі державні органи [8, с. 221].

Щоб уникнути зазначених помилок, вчені пропонують вживати замість визначення «неосновні» термін «окремі», зауважуючи, що «оскільки основні функції реалізуються через окремі, а окремі тісно пов'язані з основними, їм підпорядковані і виступають засобом їх реалізації, називати їх «неосновними» є помилкою [8, с. 221]. Однак і такий підхід не є безпомилковим, адже виділення, крім основних, будь-яких інших (неосновних, окремих тощо) функцій суперечить загальному змісту функцій держави, під якими розуміють основні (головні) напрями її діяльності. Отже, можна зазначити, що у держави не може бути основних і неосновних функцій, у кожній з них виявляється її сутність, зміст і соціальне призначення.

2. Ще одна поширена система класифікації функцій держави ґрунтується на такому критерії, як тривалість дії. Відповідно до нього пропонується виділяти функції *постійні*, що здійснюються на всіх етапах розвитку держави, і *тимчасові*, що викликані певними специфічними умовами, зі зникненням яких дана функція відпадає [2, с. 650]. Але варто зазначити, що така типологізація функцій втрачає свій зміст у сучасному світі, адже всі функції будь-якої сучасної держави можна вважати постійними, але при цьому зумовленими конкретним етапом історичного розвитку суспільства. Діяльність держави щодо здійснення своїх функцій взагалі завжди має конкретно історичний зміст, і саме у процесі реалізації складається їх конкретне співвідношення, формується значення кожної функції в загальній системі. У певні періоди існування держави може відбуватися зміна пріоритетів, що зумовлює відповідні зміни у функціонуванні держави, і на перший план виходять функції, які мають на даний момент найбільше суспільне значення.

3. До числа найбільш поширених у юридичній науці належить також поділ функцій

залежно від політичної спрямованості діяльності держави на *внутрішні*, що забезпечують внутрішню політику держави, і *зовнішні*, що забезпечують діяльність поза її межами. [2, с. 650]. Така типологізація вбачається очевидною, адже функції держави можуть бути реалізовані або всередині країни, або поза її межами, проте використання цього критерію також потребує певних уточнень.

По-перше, в сучасній науці немає єдиної думки щодо переліку внутрішніх і зовнішніх функцій держави. О. Ф. Скакун вважає, що до внутрішніх функцій потрібно віднести політичну, економічну, соціальну, екологічну, культурну, інформаційну, правоохоронну та правозахисну; до зовнішніх – функцію співробітництва та інтеграції із сучасними державами в різних державно-правових сферах суспільного життя, функцію оборони держави, забезпечення миру та підтримку світового правопорядку [14, с. 134]. Так, В. В. Лазарєв до внутрішніх функцій відносить охорону правопорядку і права власності, інших прав і свобод громадян; економічну, соціальну та екологічну функції; до зовнішніх – підтримку мирного співіснування; забезпечення ділового партнерства й співробітництва; захист державного суверенітету [10, с. 90]. М. Т. Шестаєв до внутрішніх функцій держави додає функцію соціальних послуг і культурно-виховну функцію; до зовнішніх – дипломатичну діяльність; функцію економічних і культурних зв'язків; функцію боротьби з міжнародними злочинами; участь у міжнародній охороні навколишнього середовища [16, с. 4-7]. Л. О. Морозова вважає, що сучасній державі властиві такі внутрішні функції: забезпечення народовладдя, економічна і соціальна функції, функція оподаткування, екологічна функція, функція охорони прав і свобод громадян, забезпечення законності й правопорядку. До зовнішніх функцій, на думку автора, відносять: функцію інтеграції у світову економіку, зовнішньоекономічне партнерство, функцію оборони країни, підтримку світового правопорядку, співробітництво з іншими державами у вирішенні глобальних проблем сучасності [12, с. 107-108].

По-друге, розподіл функцій держави на внутрішні та зовнішні в сучасних умовах набуває все більшої умовності. В умовах стрімкої глобалізації світу, коли практично всі країни пов'язані в розгалуженій мережі різноманітних взаємодій, які визначають і характер виробництва, і його обсяги, і стандарти споживання, і, врешті, цінності та ідеали людей, діяльність сучасної держави набуває все більшого міжнародного характеру, а діяльність всередині країни значною мірою залежить від зовнішніх політичних та еко-

номічних обставин. Ф. Брайлард зазначає із цього приводу, що зовнішня політика держав сьогодні перестає бути прерогативою лише зовнішньополітичних відомств. Через необхідність спільно розв'язувати складні та численні проблеми вона стає однією з основних функцій більшості державних структур, які прагнуть у своїй діяльності до безпосереднього співробітництва з відповідними відомствами інших країн, що робить внутрішню й міжнародну політичні сфери взаємно зумовленими [13, с. 115].

У зв'язку із цим ряд учених висувають ідею про існування всього лише однієї – генеральної функції держави, зміст якої полягає в забезпеченні нормального функціонування громадянського суспільства. Така функція являє собою реалізацію загальних справ, які забезпечують об'єктивні передумови людського існування, а саме: природні умови – забезпечення життя, здоров'я людини та нормального середовища її проживання; соціально-культурні умови – загальна свобода, доступ до культурних цінностей, освіти; економічні умови – приватна власність тощо; політичні умови – доступ до управління справами суспільства, реальна участь у ньому, гласність тощо [4, с. 108]. На наш погляд, із даною тезою можна погодитись подекуди умовно, для того щоб показати увесь спектр напрямів діяльності сучасної держави, необхідно виділяти певні підфункції.

4. Деякі вчені до числа головних відносять класифікацію функцій держави, що базується на принципі поділу влади. І відповідно підрозділяють функції на законодавчі (правотворчі), управлінські і судові. Деякі автори в таку класифікацію включають як самостійну функцію державний нагляд. Така класифікація визнається не всіма вченими-юристами. Наприклад, О. О. Джураєва вважає, що можна сумніватися у справедливості подібної класифікації функцій держави, тому що в цьому разі ми маємо справу скоріше з класифікацією форм здійснення державних функцій, а не самих функцій держави [5, с. 144].

5. Найбільш обґрунтованою в сучасних умовах класифікацією функцій держави, на думку багатьох науковців, є класифікація за об'єктами державного впливу. Основана на такому критерії, як сфера діяльності держави, ця типологія близька до попередньої, але при цьому позбавлена її головних недоліків і достатньо логічна.

Функції держави в цьому разі виступають як основні напрями реалізації завдань і цілей, соціального призначення держави в процесі її діяльності в різних сферах суспільного життя [9, с. 294]. Залежно від того, в якій сфері жит-

тєдіяльності суспільства держава здійснює свої функції – економіці, політиці, соціальній сфері, духовному житті суспільства, можна виділити функції економічного, політичного, соціального, культурного та міжнародного характеру. Зокрема, виділяють:

1) у сфері економіки – довгострокове планування та прогнозування економічного розвитку країни, формування державного бюджету, встановлення системи оподаткування, сприяння підприємницькій діяльності та ін.;

2) у соціальній сфері – соціальний захист малозабезпечених прошарків населення, розвиток системи охорони здоров'я;

3) у політичній сфері – охорону законності та правопорядку, прав і свобод людини, забезпечення вільного волевиявлення громадян, попередження міжнаціональних та релігійних конфліктів;

4) у культурній сфері – державну підтримку та фінансування культури, мистецтва, освіти;

5) у міжнародній сфері – взаємовигідну економічну, політичну, науково-технічну, військову та культурну співпрацю з іншими державами, захист територіальної цілісності та суверенітету, підтримку системи міжнародної безпеки та ін.

До зазначених головних напрямів діяльності сучасної держави необхідно додати такі, що з'явилися або набули важливого значення в останні десятиліття. Адже в умовах науково-технічної революції, яка сьогодні набула глобальних масштабів, значення функцій усіх сучасних держав піддаються істотному впливу: з одного боку, з'являються нові життєво важливі напрями діяльності, з іншого – набуває значення діяльність, спрямована на обмеження небезпеки, пов'язаної з неконтрольованим використанням науково-технічних досягнень [3, с. 150]. В умовах інтеграції світової економіки суттєво змінюється, набуваючи нового змісту, економічна функція; змінюється характер державної діяльності у міжнародній сфері – на перший план виходять завдання підтримки світового порядку, протистояння міжнародному тероризму, кіберзлочинності та ін. Також до нових факторів, що в останні десятиліття суттєво впливають на еволюцію функцій держави, безумовно, необхідно віднести екологічний фактор. Екологічна функція держави виявляється в її діяльності з охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, підтримки екологічної безпеки як на державному, так і на міжнародному рівнях. Істотного значення в Україні останнім часом набуває правозахисна функція. Ще зовсім недавно в юриспруденції мова йшла лише

про правоохоронну функцію, яка проявлялася в забезпеченні державою суспільного і правового порядку, захисті та охороні прав і інтересів громадян і організацій, захисті конституційного ладу і держави від протиправних зазіхань [10, с. 120]. Але в умовах формування в Україні громадянського суспільства і становлення правової держави проблема правозахисної діяльності сучасної держави набуває особливого значення. Правозахисна функція являє собою діяльність держави, спрямовану на захист прав і свобод людини і громадянина, утвердження законності і правопорядку в усіх сферах суспільного і політичного життя [1, с. 34]. Однією з ознак сучасного суспільства є зростання ролі інформації, інформаційних відносин та інформаційного простору, які стають невід'ємним складником усіх внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів державного і суспільного життя, що надає інформаційні функції нового змісту та закріплює за нею ключову позицію, адже інші функції держави не можуть здійснюватись без попереднього інформування громадян про їх зміст [6, с. 18]. Митна функція починає відігравати дедалі більш значиму роль у процесах економічної та політичної інтеграції України. Це пов'язано з тим, що сучасна держава все активніше використовує засоби митного регулювання для непрямого впливу на економіку, що є виправданим із точки зору захисту внутрішнього ринку від агресивного імпорту. А також митна функція отримує своє вираження як один із пріоритетних напрямів економізації державного управління, оскільки саме митниця є одним із найважливіших наповнень державного бюджету багатьох сучасних держав [7, с. 4]. Отже, ми вважаємо, що такі функції виражають досить нові напрями діяльності сучасної держави і доповнюють наявну класифікацію за сферами життєдіяльності суспільства.

Наведені положення є свідченням суттєвої видозміни функцій держави, наповнення їх новим змістом саме в умовах сучасної держави. Відповідно до ознак, яким має відповідати остання (правова, демократична, легітимна, соціальна, стійка), і можна здійснити нову класифікацію.

На нашу думку, сучасна номенклатура функцій держави повинна здійснювати, перш за все, за сферою територіального поширення – локальні, регіональні та глобальні функції. У свою чергу, локальні функції ми пропонуємо поділити на традиційні (економічна, соціальна, правоохоронна, природоохоронна, культурна, оборонна, політична) та новачинні (інформаційна, правозахисна, боргова, митна) функції сучасної держави,

які реалізуються у відповідних сферах діяльності держави. До регіональних ми можемо віднести функцію міжнародної співпраці зі світовою спільнотою. А до глобальних – екологічну, функцію забезпечення миру, комунікативну, функцію нормального функціонування громадянської спільноти. Це дасть нам змогу уникнути прив'язаності до внутрішньої і зовнішньої сторони діяльності держави, а також виразити співвідношення державної політики і функцій держави задля досягнення найбільшої ефективності держави, покликаної задовольняти потреби суспільства і кожного окремого його члена на принципі публічних послуг. У зв'язку із цим наша подальша робота будуватиметься на дослідженні цієї концепції.

Висновки

Таким чином, на основі проведеного аналізу функцій сучасної держави можна зробити такі висновки: функції держави багатопланові, їх формування відбувається в процесі становлення і розвитку держави. У різні історичні періоди пріоритетного значення набувають ті або інші завдання, цілі держави, а отже, і різні її функції. Зникають одні функції, виникають інші. Тому наведені класифікації не є остаточними для української держави.

Виділені та охарактеризовані в наведеної класифікації функції у тому або іншому виді та відповідній формі реалізації, попри всі істотні розходження у характері, обсязі, пріоритетах наявної функціональної діяльності, властиві більшості сучасних держав. Внутрішній зміст цих функцій, безумовно, змінюється залежно від конкретних політичних, економічних і соціально-культурних умов, але кожна держава так чи інакше здійснює ці функції, зумовлені самою її сутністю як універсальної політичної форми організації суспільства.

Звичайно, тема функцій держави, а саме їх модернізація в умовах глобалізаційних перетворень, буде актуальною і через кілька десятиріч і навіть сотень років, поки існує такий інститут, як держава. Я думаю, що дана тема ще не висчерпала себе і потребує подальших розвідок.

Список використаних джерел:

1. Аракелян М. Р. Новое содержание право-защитной функции современного Украинского государства // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 67. – 768 с. – С. 32–39.
2. Большая юридическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2001. – 688 с.
3. Венгеров А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 525 с.

4. Джураєва О. О. Генеральна функція держави / О. О. Джураєва // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 22. – 1072 с. – С. 107–111.
5. Джураєва О. О. Класифікація функцій сучасної держави // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 25. – 664 с.
6. Дзевелюк М. В. Теоретико-правові засади інформаційної функції // М. В. Дзевелюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 2. – С. 15–18.
7. Коломоєць О. В. Митна функція сучасної української держави: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Коломоєць Ольга Володимирівна; Міжнар. гуманітарний ун-т. – Одеса, 2014. – 20 с.
8. Комаров С. А. Теория государства и права : учеб.-метод. пособие / С. А. Комаров. – М.: Норма, 2001. – 448 с.
9. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К.: Атіка, 2005. – 592 с.
10. Лазарев В. В. Теория государства и права. Актуальные проблемы / В. В. Лазарев. – М.: Акад. МВД РФ, 1992. – 153 с.
11. Матузова Н. И. Теория государства и права: Курс лекций / Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 672 с.
12. Морозова Л. А. Функции Российского государства на современном этапе / Л. А. Морозова // Государство и право. – 1993. – № 6. – С. 95–105.
13. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : посібник для студентів спеціальності «Правознавство» / П. М. Рабінович. – 2-ге вид., зі змін. й доп. – К.: навчальне видання, 1994. – 238 с.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид., доповнене і перероблене. – К.: Правова єдність, 2010. – 520 с.
15. Черноголовкин Н. В. Теория функций социального государства / Н. В. Черноголовкин. – М.: Юридическая литература, 1970. – 216 с.
16. Шестаев Н. Т. Функции и структура государства / Н. Т. Шестаев. – М.: МВШМ, 1992. – 25 с.

В статье рассматриваются современные научные подходы и исследуются основные проблемы классификации функций современного государства, а также проводится анализ изучения категории «функции государства» в современной юридической науке. Приведена характеристика новых видов государственных функций и раскрыто их значение на современном этапе развития государственно-сти. Предлагается новая классификация функций современного государства на основе проведенного исследования.

Ключевые слова: глобализация, информатизация, современное государство, функции государства, классификация функций современного государства, локальные, региональные, глобальные, традиционные, инновационные функции.

The article deals with modern scientific approaches and examines the main problems of classification functions of the modern state, as well as analysis of the study category of «state functions» in modern legal science. The following description of new types of government functions and their importance in the current development state. Proposed new classification of functions of a modern state based on the study.

Key words: globalization, information, modern state functions, classification of functions of a modern state, local, regional, global, traditional, innovative functions.



УДК 343.343 (477)

Альона Агаркова,*ад'юнкта відділу організації освітньо-наукової підготовки
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОРГАНІЗАТОР ЯК СУБ'ЄКТ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

У статті розглядаються та досліджуються різні погляди вчених на поняття організатора злочину, характеризуються особливості спеціального суб'єкта масових заворушень – організатора. На підставі проведеного дослідження автором сформульовано поняття організатора масових заворушень. Також вносяться пропозиції щодо зменшення віку кримінальної відповідальності за скоєння масових заворушень.

Ключові слова: суб'єкт злочину, кримінальна відповідальність, масові заворушення, організатор, керівник.

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність [1].

Масові заворушення – це діяння, які скоюються великою кількістю людей, виражають протест проти суспільної безпеки та суспільного порядку, супроводжуються насиллям, погрозами, підпалами, знищенням майна, а також здійсненням опору представників влади із застосуванням зброї [2, с. 21].

Проблема визначення суб'єкта масових заворушень перебуває в центрі уваги науки кримінального права. Правильне її розв'язання є запорукою забезпечення ефективності і законності вирішення завдань, які стоять перед правоохоронними органами з приводу притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які винні у скоєнні масових заворушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безумовно, проблемному питанню суб'єкта масових заворушень було приділено увагу, але не повною мірою. Серед науковців, які присвятили свої праці цій проблемі, – А. А. Абдульманов, Ю. М. Демідов, А. З. Ільясов, В. П. Пономарьов, Е. А. Аріпов, В. І. Кузнецов, П. В. Помазков, П. В. Шалдирван та інші. На сьогодні суб'єкт масових заворушень потребує більш детального розгляду та аналізу.

Метою статті є вивчення та аналіз такого спеціального суб'єкта, як організатор масових заворушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суб'єкту злочину притаманні такі ознаки: це повинна бути фізична особа, осудна, досягла віку кримінальної відповідальності.

Виходячи з диспозиції статті, яка нами розглядається, можемо сказати, що суб'єктом масових заворушень можуть бути лише їх організатори і активні учасники, які досягли 16-річного віку. Інші особи, які були у натовпі, можуть нести відповідальність із 14 до 16 років, якщо вчинили інші злочини: вбивства, зґвалтування та деякі інші [3, с. 373].

У цій статті ми зупинимося саме на такому спеціальному суб'єкті масових заворушень, як організатор.

Так, згідно зі ст. 19 КК УРСР 1960 року організатором визнавалася особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його вчиненням [4].

У чинному КК України визначення організатора злочину, закріплене в ч. 3 ст. 27, є більш детальним: «Організатором є особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, а також особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації» [1].

Із цих двох понять ми можемо зробити висновок про те, що законодавець минулих років дуже звузив поняття організатора злочину, обмежившись лише організацією та керуванням злочину, а в чинному кодексі, навпаки, це поняття розширене та доповнене поняттями утворення, фінансування, приховування.

Організатор злочину – це, насамперед, один зі співучасників, поняття, ознаки та відповідальність якого розглядаються в межах інституту співучасті у злочині. Організатор завжди надає злочину більшої суспільної небезпечності, адже злагоджені злочинні дії, організовані й керовані, значно підвищують імовірність досягнення злочинного результату. Організатор злочину – фігура унікальна за ступенем суспільної небезпечності та різноманітності можливих функцій, засобів та методів діяльності. Слід зазначити, що ефективність у викритті та притягненні до кримінальної відповідальності організаторів злочинів є передумовою, запорукою успішної боротьби з груповою та організованою злочинністю в Україні. Адже організатор як головна особа у злочинній групі і верхня ланка в ієрархічній структурі злочинної організації є тим фундаментом, ліквідація якого спричиняє зруйнування будови злочинного утворення [5, с. 4].

Організаторська злочинна діяльність являє собою найнебезпечніший вид злочинної діяльності, який виявляється в обміркованих, різноманітних, багатоактних діях особи і зумовлюється певними особистісними властивостями організатора злочину [5, с. 4].

Щоб впливати на оточуючих людей, залучати їх до злочинної діяльності, організувати злочинну групу, розробити план вчинення злочину, власним прикладом і авторитетом спонукати інших до злочинних дій, особа повинна бути наділена специфічними особистісними рисами, певними психологічними навичками для здійснення організаторської діяльності (організаторськими здібностями, лідерськими якостями) [5, с. 5].

Для визначення поняття організатора злочину вважаємо за потрібне проаналізувати погляди різних учених.

Наприклад, професор А. Н. Трайнін вважав, що роль організатора виражається у створенні злочинного співтовариства, у вербуванні його членів, у розробці плану злочинних дій і, нарешті, в керівництві вчиненням злочину [6, с. 101]. На думку інших авторів, основним недоліком наведеного визначення є те, що його формулювання дає підстави вважати: для наявності організатора необхідна сукупність усіх наведених ознак [7, с. 24-31]. Таке тлумачення занадто звужувало поняття організатора або ж, на думку М. І. Ковальова, охоплювало широке коло злочинних дій із підготовки й вчинення злочину кількома особами [8, с. 79]. Інші науковці проводили фактичне розмежування організаторів і керівників злочину, хоча і не робили різниці між ними в юридичному сенсі. М. А. Шнейдер вважав, що організатором

злочину є особа, яка створила злочинне співтовариство або керувала ним [9, с. 29].

Організатор злочину – це особа, яка створила групу, розподілила ролі між співучасниками, визначила план злочину, налагодила контакти з іншими злочинними групами і т. ін. Також організатором вважається особа, яка керувала вчиненням злочину [10, с. 35]. Інші автори вважають, що організатором є особа, яка не тільки викликає в інших осіб бажання вчинити злочин, а й об'єднує їх, розробляє план вчинення злочинних дій, розподіляє ролі між учасниками злочину або здійснює безпосереднє керівництво вчиненням злочину як ватажок, розпорядник діяльності, спрямованої на досягнення злочинного результату [11, с. 54].

З об'єктивного боку діяльність організатора можлива лише в активних діях. Це впливає насамперед із терміна «організатор». Організатор – той, хто організовує, засновує, налагоджує або впорядковує що-небудь. Під словом «організатор» в українській мові також розуміється особа, яка має здібності до організаторської роботи. Авторитетний російський мовознавець В. І. Даль організатора визначав як упорядника, засновника [12, с. 36]. Таким чином, семантичне тлумачення терміна «організатор» доводить, що діяння організатора злочину можливе лише у формі дії. Як відомо, в кримінальному праві розрізняють дії одноактні та багатоактні. У цьому сенсі дія організатора злочину завжди багатоактна. Це процес, сукупність певних операцій. Тому стосовно організатора в кримінально-правовій літературі вживається термін «діяльність» [5, с. 52].

Дуже влучно охарактеризував роль організатора у злочині О. В. Лохвицький: «Організатор – душа злочину; навіть якщо він і не є присутнім при вчиненні злочину, то є присутньою його воля, він машиніст, який пустив у хід машину» [13, с. 85].

Існує думка, що масові заворушення – це завжди дії агресивного натовпу, який спровокований організатором [14, с. 168]. Тобто організація масових заворушень за такого підходу звужується до провокаційних дій. Термін «організовувати» означає: створювати, засновувати що-небудь, залучати до цього інших, спираючись на них; здійснювати певні заходи громадського значення, розробляючи їх підготовку і проведення; згуртовувати, об'єднувати кого-небудь з певною метою, зосереджувати, мобілізувати, спрямовувати когось на що-небудь; чітко налагоджувати, належно впорядковувати що-небудь [15, с. 479].

На думку Г. А. Кригера та П. І. Грішаєва, «організаторами є особи, які створюють злочинне співтовариство чи зграю або керують

їх діяльністю, а також особи, які керують підготовкою або вчиненням окремих злочинів». І перша, і остання частини цього визначення піддавалися критиці в науковій літературі. Так, О. М. Царегородцев вважав, що друга частина наведеного визначення, де йдеться про організаторів окремих злочинів, значною мірою звужує поняття організатора злочину порівняно із законодавчим визначенням та з об'єктивною суттю його діянь, адже організатор може не лише керувати вчиненням злочину, а й організовує його [16, с. 112-113]. При цьому автор наголошує на слові «організовує», уточнюючи, що воно передбачає вербування співучасників, їхнє об'єднання, розробку злочинного плану, розподіл ролей між співучасниками, визначення способів і засобів вчинення злочину і т. ін. [5, с. 20-21].

Проаналізувавши точки зору вчених, ми можемо сказати, що, на нашу думку, організатор злочину – це особа, яка засновує, наладжує, розробляє, визначає, вербує, розмежовує, спрямовує, згуртовує, об'єднує, це та особа, що робить усі необхідні дії, які спрямовані на досягнення злочинного результату. Він є головною особою, лідером, ватажком.

Дії організатора злочину можуть об'єднувати кілька форм організаторської діяльності, а можуть включати лише якусь одну [5, с. 55].

Функції організації та керівництва злочином чи злочинним угрупованням здійснює одна особа – організатор. Проте вчені практично закріпили в юридичній літературі поряд із поняттям організатора поняття «керівник». Причому, як правило, автори не приділяють уваги питанню щодо відмінності і співвідношення понять організатора і керівника злочину [5, с. 56].

Оскільки організатори часто поєднують в одній особі організатора і керівника, то в законі не робиться різниці між тими та іншими, вони завжди згадуються разом, але функції їх можуть бути відокремлені [5, с. 57].

Особливо часто замість поняття організатора вживають термін «лідер», «авторитет». Термін «лідер», як правило, використовують, аналізуючи формування злочинних груп, або розглядаючи такий склад злочину, як організація масових безпорядків [5, с. 77].

Організатором визнається співучасник, який:

- підготує вчинення злочину, тобто підбирає співучасників, визначає об'єкт злочину, розподіляє ролі співучасників; керує виконанням злочину на місці його вчинення разом з іншими виконавцями;

- утворює організовану групу чи злочинну організацію, тобто визначає учасників злочинного формування, одержує їхню згоду

на участь у злочинній діяльності, структурує формування, установлює співвідношення підпорядкованості, забезпечує зброєю й спеціальними технічними засобами, установлює систему захисту від соціального контролю;

- керує організованою групою або злочинною організацією, тобто планує злочинну діяльність, інструктує учасників, визначає об'єкти, час і спосіб злочинного зазіхання, підводить підсумки, розподіляє злочинні доходи тощо [17, с. 46].

Організатори та провокатори таких масових дій – найбільш небезпечні, адже здійснюють відчутний психологічний вплив на інших учасників [18, с. 49].

Виходячи з вищезазначеного, ми вважаємо, що організатор масових заворушень – це особа, яка є лідером, вона підбирає учасників злочину, визначає ролі кожного, формує злочинну групу, фінансує їх, забезпечує усім необхідним для вчинення насильства над особою, погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, опору представникові влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя.

Однією з ознак суб'єкта злочину є досягнення особою відповідного віку. У зв'язку із цим нагадаємо, що в КК України визначається, що відповідальність за масові заворушення несуть особи, які досягли 16-річного віку. У разі участі в масових заворушеннях підлітків віком із 14 до 16 років, вони несуть відповідальність не за участь у них, а за інші злочини, які пов'язані з ними: вбивства, знищення майна, підпали і т. ін. [19, с. 46].

Розглядаючи обов'язкові ознаки суб'єкта злочину, варто відзначити позицію Н. Ф. Кузнецової, яка вважає, що зміст таких його загальних ознак, як вік та осудність, нерозривно пов'язані з характеристикою інтелектуально-вольового ставлення суб'єкта до своїх дій та наслідків [20, с. 86]. Виходячи із цього визначення, М. М. Тараненко зробив висновок, що особи віком 14 років цілком здатні свідомо та адекватно оцінювати свою поведінку і тому повинні нести кримінальну відповідальність за цілий ряд злочинів. На його думку, не випадково майже всі кримінальні кодекси, які діяли на території України в різні історичні періоди, встановлювали кримінальну відповідальність саме з 14-річного віку. У цьому контексті він відзначив, що, якщо КК УРСР 1922 р. не передбачав відповідальності 14-річних осіб, а лише обмежився застосуванням до них заходів медико-педагогічного характеру, то КК УРСР 1927 р. застосовував такі виховні заходи тільки до малолітніх осіб, які не досягли 14 років. Кримінальна відповідальність згідно з вказаним

Кодексом наставала з 14 років. У свою чергу КК УРСР 1960 р. не тільки підтвердив, що кримінальній відповідальності підлягають особи з 14-річного віку, але і конкретно визначив увесь спектр таких злочинних діянь. Проте відповідальність за організацію та участь у масових заворушеннях серед них не передбачалася [19, с. 46].

У ч. 2 ст. 22 чинного КК України чітко визначено, за які злочини особи віком з 14 до 16 років підлягають кримінальній відповідальності. Однак М. М. Тараненко вважає, що законодавець приділив недостатньо уваги питанню вікового критерія осіб, які несуть кримінальну відповідальність за масові заворушення. Він зазначає, що за більшість злочинів, що здійснюються в ході масових заворушень (тобто таких, які є їх складовими частинами), кримінальна відповідальність настає при досягненні особою 14-річного віку. Це, зокрема, умисне тяжке тілесне пошкодження (ст. 121), умисне середньої тяжкості тілесне пошкодження (ст. 122), умисне знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст. 194). Крім цього, особи, які досягли 14-річного віку, несуть кримінальну відповідальність і за суміжний з масовими заворушеннями злочин – хуліганство, яке вчинене групою осіб (ч. 2 ст. 296) [19, с. 46].

Висновки

Таким чином, ми вважаємо, що організатор масових заворушень – це особа, яка всі свої зусилля спрямовує на те, щоб завербувати учасників, розподілити між ними ролі, підпорядкувати собі та направити на вчинення таких дій, як: насильство над особою, погроми, підпали, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницьке виселення громадян, опір представникові влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя.

Також ми вважаємо, що фізичний та інтелектуальний розвиток 14-річної особи дає йому можливість цілком усвідомлювати свої дії та керувати ними, розуміти суспільну небезпечність своєї участі у масових заворушеннях, отже, пропонуємо понизити вік кримінальної відповідальності з 16 до 14 років.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

2. Арипов Э. А. Предупреждение массовых беспорядков / Э. А. Арипов // Российский следователь. – М., 2008. – № 8. – 40 с.

3. Кримінальне право України (Особлива частина) : підручник / за заг. ред. О. М. Литвинова; наук. ред. серії О. М. Бандурка. – Х: Вид-во ХНУВС, 2011. – 572 с.

4. Кримінальний кодекс УРСР 1960 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html

5. Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження / О. О. Кваша; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. – К., 2003. – 216 с.

6. Блувштейн Ю. Д. О понятии личности преступника / Ю. Д. Блувштейн // Советское государство и право. – 1979. – № 8. – 120 с.

7. Шнайдер Г. Й. Криминология / Г. Й. Шнайдер. – М., 1994. – 50 с.

8. Долгова А. И. Изучение личности преступника / А. И. Долгова // Советское государство и право. – 1978. – № 6. – 100 с.

9. Личность преступника / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М., 1975. – 50 с.

10. Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (психологический механизм криминального поведения) / А. Н. Костенко – К., 1986. – 45 с.

11. Зелинский А. Ф. Криминология : учебное пособие / А. Ф. Зелинский. – Х., 2000. – 67 с.

12. Даль В. Толковый словарь живого великого русского языка : т. 1-4 / Даль В. – М.: Рус. яз., 1989-1990. – Т. 3: П. – 570 с.

13. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К., 1982. – 105 с.

14. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : монографія / Копотун І. М. – К.: ПП «Золоті ворота», 2013. – 230 с.

15. Новий тлумачний словник української мови : в 3-х т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. – К.: Вид-во «АКОНІТ», 2008. – Т. 2: К-П. – 550 с.

16. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А. И. Долгова. – М., 1981. – 120 с.

17. Водько М. П. Кримінально-правова регламентація протидії організованим злочинності / М. П. Водько, О. О. Подобний ; Одеський держ. ун-т внутрішніх справ. – Одеса, «Юридична література», 2010. – 192 с.

18. Швачко О. В. Соціальна психологія / Швачко О. В. – К.: Вища школа, 2002. – 56 с.

19. Тараненко Н. Н. Субъект массовых беспорядков // Legea si viata. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/11/12.pdf>

20. Кузнецова Н. Ф. Преступления и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Госюриздат, 1969. – 232 с.

В статье рассматриваются и исследуются разные точки зрения учёных на понятие организатора преступления, характеризуются особенности специального субъекта массовых беспорядков – организатора. На основании проведённого исследования автором сформулировано понятие организатора массовых беспорядков. Также вносятся предложения относительно уменьшения возраста уголовной ответственности за совершение массовых беспорядков.

Ключевые слова: субъект преступления, уголовная ответственность, массовые беспорядки, организатор, руководитель.

In article the different points of view of scientists on a concept of the organizer of a crime are considered and researched, features of the special subject of mass riots – the organizer are characterized. Based on the conducted research the author took out the concept of the organizer of mass riots. Also the author makes offers concerning reduction of age of criminal responsibility for making the mass riots.

Key words: subject of a crime, criminal liability, mass riots, organizer, head.



УДК 343

Юрій Новосад,*канд. юрид. наук, начальник управління нагляду
у кримінальному провадженні
Прокуратури Волинської області*

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З ВИЗНАЧЕННЯМ КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ

У статті здійснено аналіз змісту основних критеріїв, що застосовуються для оцінки ефективності діяльності прокуратури, спрямованої на вирішення визначених у законі завдань із запобігання злочинам, а також встановлені деякі проблемні питання, що потребують розв'язання та вдосконалення на нормативно-правовому рівні.

Ключові слова: ефективність, критерії, результативність, оцінка, запобігання, діяльність, прокуратура, правоохоронний орган, сфера боротьби зі злочинністю.

Постановка проблеми. Аналіз практики наглядової та запобіжної діяльності прокуратури показує, що свої потенційні можливості цей державний орган використовує не повною мірою, що, у свою чергу, зумовлює сучасні негативні тенденції динаміки злочинності в Україні (значне зростання злочинів проти основ національної безпеки; збільшення кількості терористичних актів та злочинів проти власності і т. ін.), а також не дозволяє ефективно впливати та реагувати відповідними процесуальними засобами на детермінанти злочинності (причини, що її породжують, та умови, які сприяють зазначеному суспільно небезпечному явищу).

Серед таких детермінант звертає на себе увагу та, що пов'язана з критеріями оцінки ефективності наглядової діяльності прокуратури, включаючи й результативність у сфері боротьби зі злочинністю.

Складність вирішення цього питання на практиці, зокрема на нормативно-правовому рівні, полягає в тому, що досі в науці не розроблені чіткі оціночні показники ефективності роботи прокуратури, що стосується реалізації завдань із запобігання злочинам.

Саме ці обставини стали ключовими у визначенні тематики дослідження, його мети та основного завдання цієї наукової статті – визначити деякі науково обґрунтовані критерії оцінки ефективності запобіжної діяльності прокуратури з урахуванням її координуючої ролі в системі правоохоронних органів України.

Стан дослідження. Як показало вивчення наукової та навчально-методичної літератури, питаннями підвищення ефективності діяльності прокуратури у сфері боротьби зі злочинністю досить плідно займаються як науковці прокурорського нагляду, так і кримінологи. Зокрема, у цьому контексті потужне доктринальне підґрунтя створили такі науковці, як: В. С. Бабкова, О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. М. Говоруха, В. М. Гусаров, Л. М. Давиденко, О. М. Джужа, В. В. Долежан, Л. С. Жиліна, І. М. Козьяков, О. Г. Колб, М. В. Косюта, Т. В. Корнякова, В. В. Кулаков, М. Й. Курочка, М. П. Курило, О. М. Литвинов, О. М. Литвак, М. І. Мичко, М. В. Руденко, Г. П. Середа, М. І. Скригонюк, Є. О. Шевченко та ін.

Поряд із цим в умовах проведення правової реформи в Україні, а також суттєвого підвищення рівня злочинності останніми роками (2014-2016 рр.) [1] питання щодо підвищення рівня ефективності та місця прокуратури в системі суб'єктів боротьби зі злочинністю вивчені не достатньо, а тому потребують активізації наукових розробок у зазначеній сфері суспільних відносин, що й стало вирішальним у визначенні предмета даного дослідження.

Виклад основних положень. Як встановлено в процесі даного дослідження, врахування показників запобіжної діяльності прокуратури під час визначення результату реалізації цим державним органом визначених у законі функцій є важливим елементом оцінки їх ро-

боти. У цьому разі зміст завдань та одночасно проблем діяльності прокуратури полягає в тому, що сьогодні на нормативно-правовому рівні чітко визначені показники роботи з тих чи інших питань, які відображають зміст її функцій. Зокрема, у п. 21.1 наказу Генеральної прокуратури від 26 грудня 2011 року № 1/гн «Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України» зазначено, що діяльність органів прокуратури слід оцінювати комплексно у площині фахового вирішення питань, що належать до компетенції прокуратури, у поєднанні зі статистичними даними, які характеризують якість роботи та можуть об'єктивно порівнюватися [2, с. 10]. Цікавим у цьому ж контексті є наказ Генеральної прокуратури України від 12 квітня 2013 року № 7/гн «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян», у п. 12 якого зазначено, що критеріями оцінки ефективності наглядової діяльності на цьому напрямі слід вважати:

- 1) реальний стан законності у піднаглядних органах та установах;
- 2) повноту вжитих заходів реагування щодо усунення порушень законів, причин та умов, що їм сприяли;
- 3) поновлення порушених прав і свобод людини;
- 4) відшкодування завданої шкоди;
- 5) відповідність чинному законодавству, міжнародним нормам і стандартам умов тримання осіб у місцях та установах застосування заходів примусового характеру, попереднього ув'язнення і виконання покарань [3, с. 78].

Таким чином, у цьому наказі застосовано так званий комбінований підхід в оцінці ефективності діяльності прокуратури [4, с. 216], який передбачає наявність результатів (показників) як у сфері виконання покарань, так і у сфері запобігання злочинам. Водночас у п. 10 наказу Генеральної прокуратури України від 16 січня 2013 року № 1/1гн «Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції» зазначений підхід дещо звужено та формалізовано, а саме: до основних критеріїв оцінки ефективності координаційної діяльності прокурорів віднесені такі:

- а) реальний вплив на покращення стану протидії злочинності та корупції;
- б) підвищення ефективності їх профілактики;
- в) захист прав і свобод громадян та інтересів держави від злочинних посягань, у тому числі щодо відшкодування завданих їм збитків;

г) рівень довіри громадськості до органів прокуратури та правоохоронних органів [5, с. 13].

Звичайно, і в цьому разі можна погодитися з висновком В. І. Борисова та П. Л. Фріса про те, що враховуючи, що на законодавчому рівні критерії ефективності на сьогодні не мають унормованого виду і формально не закріплені [6, с. 82], слід при визначенні їх у підзаконних (відомчих) нормативно-правових актах максимально наближати до тих показників, що розроблені на доктринальному рівні [7, с. 157-158], з урахуванням реалізації тих функціональних завдань, що закріплені у їх статутних законах. Бо як можна оцінювати ефективність координаційної діяльності прокуратури тільки, наприклад, за рівнем довіри громадськості, а не всього населення? Яким чином органи прокуратури можуть формувати імідж (від англ. Image – зразок) [8, с. 225] та рівень довіри населення до інших правоохоронних органів (поліції, СБУ, прикордонників, митників і т. ін.)? Чому у відомчих наказах відсутні кількісні показники запобіжної діяльності?

Саме зазначені прогалини нормативно-правового характеру й виступають однією з детермінант, що впливає на оцінку ефективності запобіжної діяльності прокуратури, а також інших правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю. Виходячи із цього, на науковому рівні обґрунтована необхідність оцінки зазначеної діяльності за поточними та підсумковими результатами [7, с. 157-158], яка включає:

1) обсяг виконаної координаційної роботи: проведених координаційних засідань; розглянутих на них питань і прийнятих по них рішень; застосованих координаційних форм і т. п.;

2) результативність координаційної форми (відношення між абсолютною кількістю вказівок про застосування даної координаційної форми, передбачених координаційним рішенням, до абсолютної величини її застосування для погодження дій суб'єктів запобігання злочинам);

3) питома вага координаційних форм серед інших координаційних заходів [7, с. 157].

Підсумкова оцінка роботи координаційних органів здійснюється, як правило, у кінці певного нормативно визначеного періоду функціонування та проводиться, крім вищезазначених, також за такими показниками:

а) активність координаційної діяльності як відношення суми заходів, які здійснюються координаційним органом безпосередньо та в яких він брав участь, до сумарної кількості заходів, передбачених координаційним рішенням;

б) своєчасність координаційної діяльності як відношення кількості заходів, виконаних без порушень встановлених термінів, до загальної кількості координаційних заходів;

в) доброякісність координаційної діяльності як відношення кількості координаційних заходів, виконаних якісно, до загальної кількості координаційних заходів;

г) інтенсивність координаційного реагування як відношення кількості координаційних заходів до всіх запобіжних [7, с. 158].

Як показали отримані в ході цього дослідження результати, однією з ознак, що входить у зміст поняття «оцінка ефективності запобіжної діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання і протидії злочинності», є обумовленість критеріїв і показників роботи прокуратури змістом законів та інших нормативно-правових актів у сфері боротьби зі злочинністю, а також змістом функцій зазначеного органу.

Сутність цієї проблеми полягає в тому, що незважаючи на те, що за змістом функції прокуратури органічно взаємопов'язані та взаємодіють із завданнями щодо запобігання злочинам, досі на законодавчому рівні кримінологічний прокурорський нагляд не визнаний, хоча підстави для цього як на практичному, так і на доктринальних рівнях розроблені та є очевидними. Зокрема, В. П. Півненко у своїх численних наукових розробках доводить, що в досудовому розслідуванні діяльність прокурора включає у себе два складники кримінологічного нагляду: а) за виконанням органами досудового розслідування вимог закону щодо виявлення й усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів; б) за безпосередньою діяльністю прокурора у межах досудового розслідування [9, с. 214-215]. Аналогічну думку із цього приводу висловив й А. І. Алексєєв, вважаючи, що запобіжна процесуальна діяльність прокурора здійснюється у формі кримінального нагляду, а її предметом є виконання вказаними органами вимог кримінального законодавства [10, с. 155]. Зумовлено це тим, як правильно зробив висновок А. Б. Сухарев, що розслідування злочинів, з одного боку, пов'язується з реакцією суспільства і держави на конкретний злочин з метою вжиття до винуватих кримінально-правових заходів, а з іншого – з кримінологічною реакцією суспільства і держави на фактори, що детермінували вчинення злочину, шляхом їх усунення чи блокування. Тісний зв'язок цих двох ліній впливу, що здійснюються за дорученням держави органами досудового розслідування і прокуратури під час розслідування злочинів, є визначальним і найефективнішим [11, с. 28].

Отже, наявна конкретна теоретико-прикладна проблема, що потребує невідкладного розв'язання. Щодо цього В. М. Юрчишин зауважив, що це суттєвий недолік, який необхідно терміново усувати, бо спеціально-кримінологічне запобігання злочинам є обов'язковим атрибутом кримінального процесу будь-якої демократичної країни світу і займає в ньому чільне місце. Цього визначального положення не може ігнорувати жодний законодавець [4, с. 215]. Необхідність визнання на нормативно-правовому рівні кримінологічного нагляду прокуратури доводять у своїх наукових працях О. М. Бандурка та Л. М. Давиденко, які, зокрема, стверджують, що вся наглядова діяльність прокуратури, як у межах кримінального провадження, так і поза його межами, спрямована на виявлення й усунення порушень закону. Тоді як ця діяльність має ще й спеціально-кримінологічний аспект, спрямований на попередження злочинів, – кримінологічний нагляд [12, с. 249]. Аналогічні підходи підтримують й інші науковці [13, с. 139].

Висновок

Таким чином, найбільш точною, повною, неупередженою та об'єктивною буде тільки така оцінка ефективності запобіжної діяльності прокуратури, яка буде враховувати всі системоутворюючі ознаки, що становлять її зміст. Особливо актуальним та важливим цей висновок є з огляду на вирішення прокуратурою координуючого завдання, ефективність якого прямо пов'язана з ефективністю її запобіжної діяльності як суб'єкта запобігання і протидії злочинам (як одиничне – координуючі завдання, та загальне – завдання із запобігання злочинам). Для того, щоб на практиці зазначена теоретична модель знайшла своє найбільш раціональне та ефективне застосування, слід на науковому рівні розробити відповідну методик.

Список використаних джерел:

1. Кулик О. Г. Сучасна кримінальна ситуація в Україні: тенденції і прогноз [Електронний ресурс] / О. Г. Кулик. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.
2. Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України : наказ Генеральної прокуратури України від 26 груд. 2011 р. № 1 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комен. : у 3-х кн. / за заг. ред. О. М. Литвака. – Кн. 3: Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. – К. : Алерта, 2013. – С. 4–11.
3. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність наказ Генеральної прокуратури України від 03 груд. 2012 р. № 4/1 гн [Елек-

тронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=.

4. Юришин В. М. Місце і роль прокурора у судовому розслідуванні та їх відображення в теорії, законодавстві і практиці : монографія / В. М. Юришин. – Чернівці : Вид. дім «Родовід», 2013. – 307 с.

5. Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції : наказ Генерального прокурора України від 16 січ. 2013 р. № 1/1 гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2nsf/fink1/GP11028.html.

6. Гарашук В. М. Доктрина контролю та нагляду у сфері організаційно-управлінських відносин / В. М. Гарашук // Правова доктрина України : у 5-и т. – Х. : Право, 2013. – Т. 2: Публічно-правова доктрина України / [Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, М. П. Кучерявенко та ін.]; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – С. 269–292.

7. Литвинов А. Н. Профилактика преступлений. От теории к практике: науч.-практ. пособие / А. Н. Литвинов, Т. С. Гавриш. – М. : ЭКМОС, 2003. – 160 с.

8. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов / А. Н. Булыко. – 3-е изд., испр., перераб. – М. : Мартин, 2010. – 704 с.

9. Півненко В. П. Прокурорський нагляд в Україні : навчальний посібник / В. П. Півненко. – Х. : «Харків юридичний», 2008. – 304 с.

10. Алексеев А. И. Оперативно-профилактическое наблюдение / А. И. Алексеев, Г. К. Синилов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1978. – 211 с.

11. Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР / А. Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1961. – 279 с.

12. Бандурка А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монография / А. М. Бандурка, Л. М. Давиденко. – Х. : Основа, 2003. – 368 с.

13. Раскина Т. В. О некоторых направлениях противодействия коррупции в органах внутренних дел Российской Федерации / Т. В. Раскина // Проблемы совершенствования правоохранительной деятельности в области противодействия преступности и коррупции : материалы науч.-практ. конф. – Минск: БГУ ФК, 2012. – С. 138–139.

В статье проведен анализ содержания основных критериев, применяемых при оценке эффективности деятельности прокуратуры, направленной на решение определенных в законе задач по предотвращению преступлений, а также установлены некоторые проблемные вопросы, которые необходимо решить и усовершенствовать на нормативно-правовом уровне.

Ключевые слова: эффективность, критерии, результативность, оценка, предупреждение, деятельность, прокуратура, правоохранительный орган, сфера борьбы с преступностью.

The article analyzes the contents of the main criteria used in assessing the effectiveness of the prosecution aimed at solving the tasks defined in the law to prevent crime, and established some problems that need solving and improvement on the legal level.

Key words: efficiency, criteria, effectiveness, rating, prevention, activity, Prosecutor's Office, law enforcement agencies, field of combating crime.

УДК 343.36

Олена Федорчук,*здобувач кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 376-1 КК УКРАЇНИ (НЕЗАКОННЕ ВТРУЧАННЯ В РОБОТУ АВТОМАТИЗОВАНОЇ СИСТЕМИ ДОКУМЕНТООБІГУ СУДУ)

У статті розглядається предмет складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 376-1 КК (незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду), сформульовані пропозиції з удосконалення кримінального законодавства України щодо досліджуваної проблеми.

Ключові слова: автоматизована система документообігу суду, незаконне втручання, внесення неправдивих відомостей, несанкціонований доступ.

Актуальність дослідження обраної теми обґрунтована тим, що судова реформа, яка нині активно здійснюється в Україні, нерозривно пов'язана з пошуками шляхів підвищення ефективності здійснення правосуддя та посилення ролі судової влади в забезпеченні верховенства права у всіх сферах застосування національного законодавства. Статтею 376-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачено кримінальну відповідальність за незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду (далі – АСДС). Відповідне суспільно небезпечне діяння віднесено законодавцем до злочинів проти правосуддя.

Дослідженням предмету злочину як ознаки складу злочину займалися такі вчені: М. І. Бажанов, П. С. Матишевський, А. В. Наумов, В. Я. Тацій, В. К. Глистин, О. Ф. Кістяківський, Б. С. Никифоров, М. С. Таганцев, Є. Ф. Лашук та інші. Що ж стосується предмета злочину, передбаченого ст. 376-1 КК, то його дослідженням займалися такі вчені, як: М. І. Хавронюк, О. О. Дудоров, В. А. Козак та інші. Незважаючи на всебічне розроблення порушеної проблематики в цілому, в наукових працях існують різні погляди на предмет злочину, передбаченого вищезазначеною статтею КК, і це свідчить про актуальність обраної теми та необхідність її ретельного та поглибленого вивчення.

Метою дослідження є розкриття сутності, з'ясування особливостей та аналіз предмету злочину, передбаченого ст. 376-1 КК України, а також встановлення чітких критеріїв щодо його визначення.

Велике значення має дослідження проблем предмета злочину, зокрема його місця у складі злочину та значення для кваліфікації злочинного посягання. Зазначимо, що вивчення цього питання має свою давню історію і дотепер викликає наукові дискусії. Дослідниками проблем предмета злочину сформульовано декілька підходів, пов'язаних із визначенням його місця у складі злочину. Найбільш поширеним є погляд, відповідно до якого предмет злочину визнається факультативною ознакою складу злочину (П. С. Матишевський, А. В. Наумов, М. І. Бажанов, В. Я. Тацій та ін.). Згідно з позицією М. І. Бажанова, предмет злочину – це та річ (фізичне утворення) матеріального світу, поведження з якою закон пов'язує з певною кваліфікацією, а значить із відповідальністю [1, с. 33]. В. Я. Тацій вважає, що під предметом злочину слід розуміти будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину. Також він зазначає, що предмет злочину, який існує поряд з об'єктом, є самостійною факультативною ознакою складу злочину [2, с. 118]. А. В. Наумов, розвиваючи даний погляд, пояснює: предметом злочину є матеріальні предмети зовнішнього світу, на які безпосередньо впливає злочинець, здійснюючи злочинне посягання на відповідний об'єкт [3, с. 310].

П. С. Матишевський дотримується думки, що предметом злочину є речі матеріального світу, впливаючи на які, особа посягає на блага, що належать суб'єктам суспільних

відносин [4, с. 104]. Таким чином, П. С. Матишевський і А. В. Наумов доводять залежність предмета злочину від об'єкта посягання, хоча й дають визначення предмета злочину як факультативної ознаки складу злочину.

Інша позиція науковців полягає в тому, що предмет злочину слід відносити до ознак об'єктивної сторони складу злочину. Так, П. П. Михайленко дотримувався точки зору, що предмет злочину – це обов'язкова ознака низки складів злочинів, але розглядав його поряд із факультативними ознаками об'єктивної сторони складу злочину [5, с. 76]. В. К. Глистин відносить до об'єктивної сторони злочину предмети, що не входять до структури суспільних відносин [6, с. 48]. З приводу даних поглядів існує слушна критика В. Я. Тація. Він зазначає, по-перше, що предмет злочину необхідно відносити до об'єкта, з яким вони перебувають у більш тісному зв'язку, а не до об'єктивної сторони злочину. По-друге, об'єктивна сторона як елемент складу злочину має власну структуру, свої, властиві їй системоутворюючі ознаки. Тому включення до її складу додаткових ознак навряд чи виправдано, тим більше що вони будуть чимось стороннім для неї. А далі вчений наголошує, що в науці кримінального права і практиці стало традиційним розглядати предмет поряд з об'єктом злочину. З урахуванням викладеного немає потреби змінювати це, загалом стає уявлення про місце предмета у складі злочину, тим більше що предмет злочину і в основному пов'язаний безпосередньо з об'єктом злочину [7, с. 40, 56].

Існує також третій підхід щодо предмета злочину, прихильники якого ототожнювали предмет з об'єктом злочину чи взагалі його не розглядали (О. Ф. Кістяківський, Б. С. Никифоров, В. Д. Спасович, М. С. Таганцев). Так, проблема предмету злочину – пише Б. С. Никифоров – у її нинішньому вигляді, по суті, знімається, тому що усувається необхідність у самостійному дослідженні предмета злочину як явища, що лежить за межами об'єкта і ведучого самостійне відносно нього існування [8, с. 130-132].

Необхідно відзначити також, що останніми роками почали з'являтися альтернативні погляди на сутність предмета злочину. Деякі науковці вважають, що предметом злочину можуть виступати не лише матеріальні речі, а й не матеріалізовані об'єкти (М. І. Панов, А. М. Ришелоу, М. П. Бікмурзін, Є. Ф. Лашук, О. Е. Радутний).

Тут вважаємо доречним навести думку О. Е. Радутного, який пропонує розширити загальноприйняте поняття предмета злочину: він розуміє під ним речі або інші яви-

ща об'єктивного світу (інформація, енергія тощо), з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діянні особи ознак складу конкретного злочину. Причому інформацію науковець відносить до предмета злочину тільки тоді, коли вона прямо вказана в законі або з нього випливає [9, с. 96]. Дане визначення більше за інші підходить до дослідженої нами теми, оскільки інформація як предмет злочину прямо вказана в тексті ст. 376¹ КК.

Підсумовуючи вищевказані позиції науковців, зазначимо, що ми є прихильником першого підходу і вважаємо, що предмет злочину є факультативною ознакою об'єкта злочину. У свою чергу, під предметом злочину слід розуміти речі або інші явища об'єктивного світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діянні особи ознак складу конкретного злочину.

Проаналізувавши підходи щодо визначення місця предмету злочину, перейдемо безпосередньо до дослідження предмету злочину, передбаченого ст. 376¹ КК. Так, запровадження цієї норми до КК зумовлене поширенням у судах України сучасних технічних новацій, високих інформаційних технологій і комп'ютерних засобів, які покликані унеможливити зловживання службовим становищем з боку суддів. Це, зокрема, досягається за рахунок автоматизації документообігу в судах. Закріплення в законодавстві даної статті виступає однією з кримінально-правових гарантій належної організації і функціонування суду як єдиного органу судової влади в Україні.

У ч. 3 ст. 15 Закону України (далі – ЗУ) «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р. було передбачено запровадження в судах загальної юрисдикції автоматизованої системи документообігу (далі – АСДС). Відповідно до ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження автоматизованої системи документообігу в адміністративних судах» від 5 червня 2009 р., який набрав чинності з 1 січня 2010 р., нормами про автоматизовану систему документообігу суду були доповнені Кодекс адміністративного судочинства України (ст. 151), Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 111), Господарський процесуальний кодекс України (ст. 21), Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 35). 26 листопада 2010 р. Рада суддів України своїм рішенням № 30, погодженим із Державною судовою адміністрацією України, затвердила Положення про автоматизовану систему документообігу суду (далі – Положення). Відповідно до цих нормативно-

правових актів до АСДС повинна, зокрема, вноситися інформація щодо предмета справи та сторін у ній, руху судових документів, судді, який розглядав справу, тощо. Зазначена інформація має велике значення для належного здійснення правосуддя. Її відсутність, викривлення, знищення можуть зашкодити як приватним інтересам сторін у справі, так і суспільним інтересам. Аналізуючи також ч. 1 ст. 376¹ КК, де вказано, що злочином вважається «умисне внесення неправдивих відомостей, несвоєчасне внесення відомостей в АСДС, несанкціонована дія з інформацією, яка міститься в АСДС, та інше втручання в роботу АСДС...», можна зробити висновок, що законодавець виділяє такі предмети злочину:

- Відомості;
- Інформацію;
- АСДС.

Що ж до науковців кримінального права, то у них немає єдиної думки щодо предмета злочину, передбаченого ст. 376¹ КК України. Так, В. А. Козак вважає, що предметом аналізованого злочину є відомості, що вносяться до АСДС, з приводу яких і вчиняється це суспільно небезпечне діяння [10, с. 154]. М. І. Хавронюк залежно від форми об'єктивної сторони до предмета розглядуваного злочину відносить саму АСДС або комп'ютерну інформацію, що оброблюється або зберігається в цій системі на відповідних носіях. АСДС, на його думку, це організаційно-технічна система, в якій реалізується технологія обробки інформації, що міститься у відповідних документах, з використанням технічних засобів. Науковець зазначає, що така інформація є предметом розглядуваного злочину лише в тому разі, коли вона створена на законних підставах і має відповідний режим захисту, встановлений згідно з чинним законодавством [11, с. 12]. Як зазначають деякі автори, предметом злочину є певна інформація, тобто відомості, що вносяться до АСДС (дата надходження позовної заяви, інформація про предмет спору та сторони у справі, про рух судових документів, дані про суддю, який розглядав справу, тощо, а також програмне забезпечення). Названі відомості можуть бути як правдивими (такими, що відповідають дійсності), так і неправдивими (що не відповідають дійсності) [12, с. 35]. У свою чергу А. С. Беніцький, до предмету незаконного втручання в роботу АСДС відносить відомості, що вносяться до цієї системи; інформацію, що міститься в ній, а також саму систему АСДС [13, с. 780]. Також, існує точка зору, що інформація є предметом злочину, що розглядається (І. В. Дем'яненко) [14, с. 150]. Різноманітність поглядів щодо ви-

значення предмету злочину, передбаченого ст. 376¹ КК, призводять до того, що правоохоронні й судові органи припускаються певних помилок у розслідуванні та призначенні покарання за вчинення зазначених злочинів.

На нашу думку, питання про предмет злочину, передбаченого ст. 376-1 КК України, необхідно вирішувати виходячи зі змісту поняття інформації, яке містить чинне законодавство України. Зазначимо, що поняття «інформація» міститься, зокрема, у таких нормативно-правових актах, як: Цивільний Кодекс України (далі – ЦК), ЗУ «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., ЗУ «Про науково-технічну інформацію» від 23 червня 1993 р. та ЗУ «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р.

Розпочнемо з аналізу положень ст. 200 ЦК України та ст. 1 ЗУ «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., які є ідентичними. У них закріплено, що інформацією є «будь-які відомості та (або) дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді». Аналізуючи ЗУ «Про науково-технічну інформацію» від 23 червня 1993 р., можемо дійти висновку, що він деталізує поняття інформації і визначає, що «науково-технічною інформацією є будь-які відомості та (або) дані про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки і виробництва, одержані в ході науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної, виробничої та громадської діяльності, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді». Також відповідно до ст. 1 ЗУ «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. інформація визнається як відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб.

Аналіз зазначених законів дає підстави зробити висновки, що законодавець:

- формулює поняття «інформація» через поняття «відомості»;
- вказує обов'язкову ознаку інформації – можливість її збереження на матеріальних носіях або відображення в електронному вигляді.

Це дає підстави стверджувати, що поняття «інформація» є більш вузьким, ніж поняття «відомості».

Для подальшого розвитку даної позиції перейдемо до характеристики АСДС. Її поняття законодавець надає у п. 1.2.1 Положення, де АСДС визначається як сукупність комп'ютерних програм, а тому інформація в ній може бути лише у такій формі, яка придатна для її зчитування комп'ютером. Враховуючи викладене, можемо зробити висно-

вок, що предметом аналізованого злочину є інформація, яка існує в електронному вигляді та вноситься до АСДС. У п. 1.5. Положення АСДС – це «сукупність комп'ютерних програм, що забезпечують функціонування документообігу суду за допомогою використання відповідних програмно-апаратних комплексів судів, обіг інформації між судами різних інстанцій та спеціалізації, передачу інформації до центральних баз даних залежно від спеціалізації судів, захист на технологічних ланках від несанкціонованого доступу тощо». АСДС запроваджується у всіх судах для забезпечення об'єктивного та неупередженого розподілу справ між суддями з дотриманням принципів черговості та однакової кількості справ для кожного судді; надання фізичним та юридичним особам інформації про стан розгляду справ щодо них; централізованого зберігання текстів судових рішень та інших процесуальних документів; підготовки статистичних даних; реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції та етапів її руху; розподілу справ між суддями; видачі судових рішень та виконавчих листів на підставі наявних у системі даних щодо судового рішення та реєстрації заяви особи, на користь якої воно ухвалено; передачі справ до електронного архіву. Кримінальні справи, позовні заяви, скарги, подання та інші передбачені законом процесуальні документи, що подаються (надходять) до суду і можуть бути предметом судового розгляду, у порядку їх надходження підлягають обов'язковій реєстрації в АСДС, яка здійснюється працівниками апарату відповідного суду в день надходження документів. До АСДС в обов'язковому порядку вносяться: дата надходження документа, інформація про предмет спору та сторони у справі, прізвище працівника апарату суду, який здійснив реєстрацію, інформація про рух судових документів, дані про суддю, який розглядав справу, та інші дані відповідно до законодавства [15, с. 12-18].

Визначення судді або колегиї суддів для розгляду конкретної справи здійснюється АСДС під час реєстрації відповідних документів за принципом вірогідності, який враховує кількість справ, що перебувають на розгляді у суддів; заборону брати участь у перегляді рішень для судді, який брав участь в ухваленні судового рішення, про перегляд якого ставиться питання; перебування суддів у відпустці, на лікарняному, у відрядженні та закінчення терміну повноважень. Після визначення судді або колегиї суддів для розгляду конкретної справи внесення змін до реєстраційних даних щодо цієї справи, а також видалення цих даних з АСДС не допускається, крім випадків, встановлених законом.

Доступ до АСДС надається суддям та працівникам апарату відповідного суду згідно з їх функціональними обов'язками [16, с. 887].

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що, на нашу думку, предметом незаконного втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду є як інформація, що вноситься до АСДС, так і сама АСДС, з приводу якої вчиняється злочин, як матеріальний носій, на якому зберігається зазначена інформація. Інформацією у цьому разі є будь-яка текстова чи інша інформація, що існує в електронному вигляді, обробляється в АСДС або зберігається в цій системі на відповідних носіях і може створюватись, змінюватись чи використовуватись за допомогою цієї системи.

Список використаних джерел:

1. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть. Конспект лекций / М. И. Бажанов. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 33.
2. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / [В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.]; за ред. В. Я. Тацій, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2015. – 528 с. – С. 118.
3. Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3-х т. / А. В. Наумов. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – Т. 1. Общая часть. – С. 310.
4. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студ. юрид. вузів і фак. / П. С. Матишевський. – К.: А.С.К., 2001. – С. 104.
5. Михайленко П. П. Уголовное право Украины. Общая часть / П. П. Михайленко. – Киев, 1995. – С. 76.
6. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / В. К. Глистин. – Л., 1979. – С. 48.
7. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. – Харьков. – 1988. – С. 40, 56.
8. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М.: Юрид. лит., 1960. – С. 130–132.
9. Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю: монографія / О. Е. Радутний. – Х.: «Ксілон», 2008. – 202 с. – С. 96.
10. Козак В. А. Кримінальна відповідальність за незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду: аналіз основного складу злочину // Проблеми законності / В. А. Козак. – № 122–2013. – С. 151–157, 154.
11. Хавронюк М. І. Стаття 376-1 Кримінального кодексу України: здобуток чи прорахунок? / М. І. Хавронюк // Вісник Верховного суду України. – 2009. – № 10 (110). – С. 6–13, 12.

12. Злочини проти правосуддя : навч. посіб. / за заг. ред. проф. В. І. Борисова, проф. В. І. Тютюгіна. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. – 155 с. – С. 35.

13. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Луганськ: Елтон-2, 2012. – Т. 2. – 780 с.

14. Дем'яненко І. В. Кримінальна відповідальність за незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду / І. В. Дем'яненко VIII // Міжна-

родна науково-практична конференція студентів та молодих вчених Від громадянського суспільства – до правової держави (26 квітня 2013 р., Харків). – С. 149–150.

15. Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 12. – С. 12–18.

16. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / за заг. ред. К82 В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х.: Право, 2013. – С. 887.

У статті розглядається предмет складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 376-1 КК (незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду), сформульовані пропозиції з удосконалення кримінального законодавства України щодо досліджуваної проблеми.

Ключові слова: автоматизована система документообігу суду, незаконне втручання, внесення неправдивих відомостей, несанкціонований доступ.

The article analyzes the subject of the crime under Part. 1 Art. 376-1 Criminal Code (illegal interference with operation of an automated workflow system ships), formulated proposals for improvement of the criminal legislation of Ukraine on the problem.

Key words: court's automatical system of flow of documents, illegal intervention, untrue changes' introduction, unauthorised access.



УДК 343.97

Анжела Корягіна,

канд. юрид. наук,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Київського національного торговельно-економічного університету

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК РІЗНОВИД СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізуються позиції вчених щодо термінологічного визначення протидії злочинності та підтримуються ті з них, які використовують термін «запобігання» і вважають, що воно має здійснюватися заходами загальносоціального та спеціально-кримінологічного характеру. Обґрунтовується, що протидія злочинам має об'єднувати різні запобіжні заходи та здійснюватися на трьох рівнях: загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному.

Ключові слова: запобігання злочинності, протидія злочинам, профілактика злочинності, соціально-профілактична діяльність, усунення детермінант злочинності, виховні заходи.

Постановка проблеми. Думку про те, що запобігання злочинності повинне мати пріоритет перед каральною політикою держави, висловив ще Платон у IV столітті до нашої ери. Правову аргументацію ця думка одержала у XVIII столітті в роботах юристів класичної школи кримінального права, що заклали основу нової політики в боротьбі зі злочинністю. І наразі лишається актуальним вислів про те, що, історія й така наука, як статистика, з вичерпною очевидністю доводять, що з часів Каїна світу ніколи не вдавалося ні виправити, ні залякати покаранням [2, с. 24]. Так, діяльність держави та неурядових організацій із запобігання злочинності ще довго буде займати пріоритетне місце в масиві наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень. До проблем запобігання злочинності в різні часи була прикута увага таких науковців, як Б. М. Головкін, В. В. Голіна, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, С. М. Іншаков, Я. Ю. Кондратьєв, та інших. Досить важливим питанням, яке не полишає уваги кримінологів, є термінологічне визначення діяльності, націленої на протидію злочинності. Найбільш часто на сторінках наукової літератури для позначення вказаної діяльності використовують терміни «профілактика», «попередження» і «запобігання», що свідчить про відсутність єдиної позиції науковців щодо загального поняття діяльності, спрямованої на протидію злочинності.

Постановка завдання. Завданням даної статті є аналіз наукових думок щодо визначення попередження злочинності, узгодження позицій про напрями діяльності з профілактики правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи сімейно-побутову злочинність, під її попередженням Б. М. Головкін розуміє діяльність держави, суспільства й окремих громадян щодо випередження, обмеження й усунення негативних явищ і процесів, що продукують та відтворюють цей вид злочинності, а також недопущення вчинення даного виду злочинів на різних стадіях злочинних проявів [4, с. 151].

О. М. Джужа і Я. Ю. Кондратьєв ототожнюють поняття «профілактика» та «попередження» і розуміють під ними особливий вид соціального управління, який покликаний забезпечити безпеку правоохоронюваних цінностей і полягає в розробленні та здійсненні спеціальних заходів щодо виявлення й усунення детермінант злочинності, а також справляння запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки [13, с. 140]. На нашу думку, в даному визначенні автори змішують широке та вузьке розуміння профілактичної діяльності, оскільки не можливо поєднувати «соціальне управління» і «запобіжний вплив на осіб, схильних до протиправної поведінки»: ці два види діяльності не збігаються й реалізуються різними суб'єктами на різних рівнях.

А. П. Закалюк схиляється до терміна «запобігання» злочинності і тлумачить його як «різновид суспільної соціально-профілактичної діяльності, функціональний зміст та мета якої полягає у перешкоджанні дії детермінантів злочинності та її проявів, передусім причин і умов останніх через обмеження, нейтралізацію, а за можливістю – усунення їхньої дії» [6, с. 324]. Цілком очевидно, що

хоча попередньо автори і говорять про відмінність цих понять, однак надають обом термінам однакового значення. Ми підтримуємо позицію А. П. Закалюка в тому, що етимологічно вони не є тотожними. Визначенню діяльності, націленої на боротьбу зі злочинністю, відповідає саме термін «запобігання», оскільки слово «попередження» в українській мові вживається у значенні «попереджувати про щось» [6, с. 320].

Також необхідно звернути увагу на розбіжності в поглядах науковців стосовно того, яке визначення є узагальнюючим щодо боротьби зі злочинністю.

Так, Б. М. Головкін говорить, що кримінологічна профілактика є найбільш пріоритетним напрямом спеціально-кримінологічного попередження протиправних діянь [4, с. 153]. У свою чергу, А. П. Закалюк зауважує, що запобігання злочинності є різновидом соціально-профілактичної діяльності [6, с. 323]. Тобто він вважає, що поняття «профілактика» є узагальнюючим для визначення всіх видів даного роду діяльності. Ми погоджуємося з наведеною позицією А. П. Закалюка, оскільки профілактика здійснюється різними суб'єктами і має загальну спрямованість на недопущення формування, розвитку й реалізації причин і умов злочинності, поширюється на різні часові періоди у здійсненні запобіжної діяльності – від початку формування особи злочинця (рання профілактика) до профілактики рецидиву злочинів.

Запобігання злочинності як різновид соціально-профілактичної діяльності виступає основним видом боротьби зі злочинністю, що здійснюється уповноваженими на це суб'єктами і головною метою якого є безпосередньо зниження рівня злочинності. У цій статті ми будемо використовувати термін «запобігання» саме в цьому сенсі.

У кримінології термін «профілактика злочинності» використовують як у широкому, так і у вузькому сенсі. У широкому сенсі під профілактикою розуміють діяльність усіх суб'єктів профілактичної діяльності (як спеціальних, так і тих, чий основні функції не пов'язані з правоохоронною діяльністю), націлену на протидію детермінантам злочинних проявів.

Аналіз наукової літератури дає змогу зробити висновок, що під профілактикою злочинів у вузькому сенсі слід розуміти діяльність саме спеціальних суб'єктів, що полягає у розробленні й здійсненні заходів, спрямованих на виявлення й усунення детермінант злочинності, а також здійсненні превентивного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Детермінанти злочинності, котрі є об'єктами профілактичного впливу, – це різноманітні процеси суспільного буття: економічні, політичні, соціальні та інші, а також процеси людської діяльності та свідомості. Тому діяльність суб'єктів з обмеження, нейтралізації та усунення дії детермінантів злочинності потребують застосування профілактичних та безпосередньо запобіжних заходів у комплексі, системно. Це підтверджується й висловом С. М. Іншакова, на думку якого «системний вплив на злочинність – складний процес, у ході якого суб'єкт (система суб'єктів) за допомогою реалізації системи заходів (способів впливу) здійснює вплив на розвиток кримінального феномена» [6, с. 5].

В. В. Голіна вважає, що інтегративна система організованої протидії злочинності, котра об'єднує різні запобіжні заходи, здійснюється на трьох рівнях: загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному [14, с. 84]:

- на загальносоціальному рівні запобігання злочинності здійснюється різними органами державної влади й управління, а також громадськими організаціями та громадами, до безпосередніх функцій яких не належить боротьба зі злочинністю. Профілактичний вплив здійснюється шляхом розроблення та реалізації різноманітних економічних та соціальних проектів і програм, які також опосередковано сприяють втіленню спеціально-кримінологічних запобіжних заходів;

- спеціально-кримінологічне запобігання злочинності здійснюється конкретними державними органами, для яких боротьба зі злочинністю, захист прав громадян є професійним обов'язком. У процесі своєї професійної діяльності спеціальні суб'єкти здійснюють вплив на криміногенні фактори, а також встановлюють причини та умови вчинення злочинів та вживають заходів щодо їх усунення;

- на індивідуальному рівні запобігання полягає у цілеспрямованих заходах щодо конкретної особи (групи осіб), схильної до вчинення злочину, причин та умов, що детермінують поведінку цієї особи.

Важливою є позиція науковців, котрі виділяють рівні протидії злочинності стосовно групового суб'єкта діяльності: перший – діяльність на рівні великих соціальних груп, другий – на рівні малих соціальних груп, третій – на рівні окремої особи [12, с. 166].

Д. А. Шестаков вважає, що вплив на особу, котра схильна до вчинення злочину, є більш ефективним, якщо його здійснювати саме на груповому рівні [19, с. 240], тобто на рівні малої соціальної групи – сім'ї, трудового або навчального колективу.

Щодо суб'єктів, котрі здійснюють запобігання злочинності, то ними є державні органи, громадські організації, соціальні групи, посадові особи та громадяни, які цілеспрямовано здійснюють розроблення та реалізацію заходів із запобігання злочинності, у зв'язку з чим мають права, обов'язки та відповідальність за виконання покладених на них завдань [14, с. 93].

Залежно від цілей і завдань, а також функціональних обов'язків науковці поділяють суб'єктів протидії злочинності на дві групи:

- суб'єкти, які діють на загальносоціальному рівні;
- спеціальні суб'єкти [12, с. 167].

Діяльність кожного із суб'єктів із запобігання злочинам проявляється у певних формах. Термін «форма» означає вид, будь-який зовнішній прояв певного змісту [1, с. 135].

Соціальне коріння злочинності свідчить про існування проблем в економіці, освіті, вихованні й інших різних сферах суспільного буття. Боротьба зі злочинністю не буде мати жодного сенсу без заходів, націлених на розв'язання таких проблем. І хоча сама по собі діяльність державних органів та установ із розвитку суспільного життя не ставить за головну мету зниження рівня злочинності, вона є його підґрунтям. Ми цілком погоджуємося з думкою Л. В. Крижної про те, що визнання соціальної зумовленості злочинності означає усвідомлення об'єктивних і реальних можливостей її попередження за рахунок зміни умов суспільного буття, соціального розвитку й етичного формування особистості [11, с. 116].

Проблема загального впливу на злочинність на сучасному рівні до цих пір залишається відкритою. Соціально-економічна ситуація в Україні натеper характеризується такими негативними явищами, як спад виробництва, інфляція, зниження рівня життя населення, зростання безробіття, та іншими, що сприяє створенню напруги в суспільстві та призводить до розв'язання людьми своїх проблем злочинним шляхом. Для того щоб ефективно впливати на злочинність, необхідна сильна політична влада, економічна стабільність і справедливе кримінальне законодавство.

На думку М. В. Колодяжного, загальносоціальне запобігання злочинності є першим фундаментальним напрямом, покликаним удосконалити суспільні відносини в соціально-економічній, політичній, ідеологічній, правовій, морально-психологічній та інших сферах. Тому цей рівень запобігання злочинності передбачає вироблення такого соціально-психологічного механізму в суспіль-

стві, який би давав можливість блокувати деструктивну поведінку та усувати причини та умови, що сприяють їй [9, с. 163].

І. І. Карпець вважає, що запобігання злочинності має починатися з так званого раннього запобігання. Науковець слушно зауважує, що питання це складне і беззаперечне, як беззаперечне й те, що кримінологія має вивчати аморальні явища, котрі не є злочинними. Кримінологія ще стоїть на шляху до того, щоб визначити коло явищ, де з особливою гостротою постає питання про раннє запобігання злочинам [8, с. 131-132]. Справді, «аморальні явища» зазвичай є причинами вчинення злочинів або створюють умови для їх вчинення.

У загальній системі профілактичної діяльності рання профілактика злочинів, насамперед, здійснюється культурно-виховними заходами. Виховання саме по собі передбачає не тільки передачу досвіду старших поколінь, а й навчання основ спілкування, пердусім неконфліктного, тому заходи культурно-виховного характеру мають здійснюватися на індивідуальному рівні.

На загальносоціальному рівні держава докладає зусиль до формування правової культури і правосвідомості своїх громадян. Про те, що підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян є суттєвим чинником у боротьбі зі злочинністю, свідчить затвердження ще 18 жовтня 2001 року Національної програми правової освіти населення. Метою цієї програми є підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права й обов'язки [15].

Суб'єктами втілення положень програми є органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, навчальні та культурні заклади, наукові установи, міжвідомчі координаційно-методичні ради з правової освіти населення, центри зв'язку з громадськістю при органах внутрішніх справ та засоби масової інформації тощо.

Профілактичними заходами, котрі здійснюють вказані суб'єкти, є правова пропаганда та інформування громадськості про стан злочинності. Нині така робота проводиться досить активно.

Ще одним завданням заходів, що розглядаються, є інформування громадськості, перш за все, про існування та місцезнаходження в їхньому місті або районі служб та центрів, покликаних захистити особу в разі виникнення складної конфліктної ситуації з її оточенням. Преса є досить доступним і поширеним джерелом інформації для багатьох

громадян. Популярні періодичні видання поділяються за гендерним, віковим та різними тематичними критеріями. Використання такого поділу задля здійснення правової пропаганди та психологічного навчання може дати позитивний профілактичний результат.

Розроблення та прийняття законів, різноманітних національних програм, удосконалення наявної законодавчої бази, на основі якої відбувається регулювання суспільних відносин в усіх суспільних інститутах, відображає правові заходи загальносоціальної профілактики, які потім реалізуються в заходах соціально-економічного характеру. Тому ми вважаємо, що і правові, і соціально-економічні заходи, їх розроблення та реалізацію доцільно розглядати разом.

Суттєве превентивне значення для зменшення кількості злочинів мають заходи соціально-економічного характеру. Підвищення матеріального забезпечення та матеріальна підтримка соціально незахищених верств населення (неповнолітніх; пенсіонерів; інвалідів; жінок, котрі доглядають за дітьми) сприяє формуванню їхньої самостійності й незалежності, що відбивається і на їхній поведінці у повсякденному житті та сприяє зниженню рівня віктимності. До того ж матеріальна забезпеченість і соціальна захищеність мають сприяти зниженню не лише корисливих та корисливо-насилювальних злочинів, а й насильницьких, особливо тих, які вчинюються з використанням певного стану залежності жертви від злочинця. Відчуття фінансової та соціальної захищеності суб'єктами будь-яких взаємин сприяє зниженню такого стану особи, який є основною умовою вчинення цієї категорії злочинів.

Учені неодноразово звертали увагу на перспективність віктимологічного напрямку профілактики злочинності. Віктимологічна профілактика – це цілеспрямований спеціалізований вплив на фактори, що зумовлюють віктимність або сприяють їй [18, с. 168]. До неї відносять специфічну діяльність соціальних інститутів, спрямовану на виявлення й усунення (нейтралізацію, блокування) факторів, обставин, ситуацій, які формують віктимну поведінку, що детермінують здійснення, установлення груп ризику й конкретних осіб із підвищеним ступенем ризику й вплив на них з метою відновлення або активізації їхніх захисних властивостей; розроблення або вдосконалення вже наявних спеціальних засобів захисту громадян від злочинів і наступної віктимізації [2, с. 108].

Погляди дослідників на місце віктимологічного напрямку в системі профілактики злочинів та на рівень, на якому вона повинна здійснюватися (загальносоціальному, кри-

мінологічному або індивідуальному), не збігаються. Так, В. П. Коновалов і Л. В. Франк специфічною рисою віктимологічного напрямку профілактики вважають спрямованість на зниження потенційної віктимності громадян шляхом проведення заходів загальнопрофілактичного характеру, диференційованих за категоріями і групами населення, зниження потенційної віктимності конкретних громадян шляхом проведення стосовно них профілактичних заходів, попередження «рецидиву» віктимізації громадян, потерпілих від злочину [10, с. 15]. В.Я. Рибальська також вважає віктимологічну профілактику окремим напрямом загальної профілактики, що визначає особливості об'єкта впливу [17, с. 184-188]. Ми вважаємо, можна погодитися з тим, що віктимологічна профілактика злочинності існує на загальносоціальному рівні запобігання злочинності. Більшість авторів згодні, що загальносоціальне запобігання злочинності – це, насамперед, комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин, і разом із цим усунення причин й умов злочинності [5, с. 95].

Водночас, на думку В. О. Веселухи, віктимологічна профілактика може здійснюватися як на загальносоціальному, так і на спеціально-кримінологічному рівні, і на кожному із цих рівнів може здійснюватися індивідуальна профілактика, але у разі, якщо вона має здійснюватися або здійснюється правоохоронними органами [3, с. 69]. Як бачимо, науковець виокремлює серед усіх суб'єктів профілактики на всіх її рівнях правоохоронні органи. Видастеться, що домінуючу роль правоохоронних органів можна виділити на спеціально-кримінологічному рівні. Окрім того, у нас викликає певне заперечення здійснення індивідуальної профілактики на загальносоціальному рівні. На цьому рівні попереджувальний вплив здійснюється на все суспільство: як на потенційних злочинців, так і на потенційних жертв. Держава має постійно захищати своїх громадян. Тому на загальносоціальному рівні віктимологічне попередження злочинів органічно пов'язане з традиційним, його навряд чи можна виділити окремо.

Слід констатувати, що віктимологічна профілактика в нашій країні ведеться лише на загальносоціальному рівні, під дією якого перебуває все населення. Також проводиться окрема робота з реабілітації людей, які вже постраждали від злочину, у разі якщо вони звернулись за допомогою до компетентних органів. А виявлення потенційних жертв та здійснення щодо них виховної та захисної

роботи, тобто індивідуальної профілактики, є неможливим, доки до правоохоронних органів не надійде заява про злочинні дії. Втручання без заяви допускається лише в разі, якщо жертвами домашнього насильства стають діти. Тобто певний механізм захисту розроблено тільки щодо взаємин у сім'ї.

Так, у разі звернення осіб до правоохоронних органів із приводу насильства у сім'ї, згідно із Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року № 2789-III [16], інформація про такі сім'ї повинна заноситися до Банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (із приводу насильства в сім'ї), направлятися до центрів соціально-психологічної допомоги; особи, котрі вчинили насильство в сім'ї, мають направлятися на корекційні програми.

Висновки

Ми бачимо, що в Україні створено законодавчу базу, котра має своїм завданням врегулювати соціальне, економічне становище громадян та захистити найбільш вразливі його верстви. Однак усунення названих проблем шляхом реалізації розроблених програм та поставлених завдань стикається з іншими проблемами, такими як нестабільна економічна та політична ситуації, високий рівень корумпованості держслужбовців та їх низький професійний рівень.

Протидія злочинності має об'єднувати різні запобіжні заходи та здійснюватися на трьох рівнях: загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному. Оскільки запобіжні заходи проявляються в певних формах, то в запобіганні злочинам значення мають такі форми діяльності суб'єктів, які спрямовані на виявлення та нейтралізацію їх детермінантів.

Список використаних джерел:

1. Административное право Украины / [Битяк Ю. П., Богуцкий В. В., Гаращук В. Н. и др.] под ред. проф. Ю. П. Битяка. – 2-е изд. – Х. : Право, 2003. – 576 с.
2. Алексеев А. И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы / Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. – М. : Норма, 2001. – 496 с.
3. Веселуха В. О. Значение виктимологической профилактики в системе предотвращения преступности / В. О. Веселуха // Право Украины. – 1999. – № 10. – С. 67–69.
4. Головкин Б. М. Криминологичні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчинюються у сімейно-побутовій сфері / Б. М. Головкин. – Харків : ППВ Нове слово, 2004. – 251 с.
5. Даньшин И. М. Криминология: Общая и Особенная части / [Даньшин И. М., Голина В. В., Кальман О. Г., Лысодед О. В.] – Харьков, 2003. – 347 с.
6. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3-х кн. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – 424 с.
7. Иншаков С. М. Зарубежная криминология : учебное пособие для вузов / Иншаков С. М. – 2-е изд. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 383 с.
8. Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1976. – 207 с.
9. Колодяжний М. Г. Насильницькі вимогання майна в Україні: криминологічна характеристика, детермінація та запобігання : монографія / М. Г. Колодяжний; за ред. В. В. Голіни. – Х. : Крессроуд, 2010. – 288 с.
10. Коновалов В. П. Об организации виктимологического исследования направления профилактики преступности в Таджикской ССР (научно-методическая информация) / В. П. Коновалов, Л. В. Франк. – Душанбе, 1976. – 98 с.
11. Крижна Л. В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин : дис....канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Крижна Людмила Володимирівна. – К. : 2000. – 215 с.
12. Криминология / под ред. проф. Н. Ф. Кузнецовой, проф. Г. М. Миньковского. – М. : БЕК, 2003. – 556 с.
13. Курс криминології: Загальна частина : підручник : у 2-х кн. / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
14. Курс лекцій по криминології: учебное пособие / под ред. проф. И. Н. Даньшина (Общая часть) и проф. В. В. Голины (Особенная часть). – Х. : Одиссей, 2006. – 280 с.
15. Про національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>
16. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 // Верховна Рада України / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2789-14>
17. Рыбальская В. Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 33. – М. : Юрид. лит., 1980. – 112 с.
18. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, (Серия «Учебники для вузов»), 2002. – 304 с.
19. Шестаков Д. А. Семейная криминология: Криминофамилистика / Д. А. Шестаков. – 2-е изд. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 389 с.

В статье анализируются мнения ученых о терминологическом определении противодействия преступности и поддерживаются те из них, которые используют термин «предотвращение», а также считают, что оно должно осуществляться мерами общесоциального и специально-криминологического характера. Обосновывается, что противодействие преступлениям должно объединять различные меры и осуществляться на трех уровнях: общесоциальном, специально-криминологическом и индивидуальном.

Ключевые слова: предотвращение преступности, противодействие преступлениям, профилактика преступности, социально-профилактическая деятельность, устранение детерминант преступности, воспитательные мероприятия.

The article analyzes the position of scientists about the terminological definition of combating crime and supported by those who use the term «prevention», and believe that it should be implemented measures general social and special-criminological nature. It is proved that the opposition crimes should combine various measures and carried out at three levels: general social, specially-criminological and individual.

Key words: crime prevention, combating crime, crime prevention, social and preventive activities, elimination of crime determinants of educational activities.



УДК 343.131

Євген Лялюк,*аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ,
суддя Галицького районного суду міста Львова*

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ЗДІЙСНЕННЯ ВИКЛИКУ СЛІДЧИМ, ПРОКУРОРОМ ТА СУДОВОГО ВИКЛИКУ ЯК ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню загальних правил та особливостей застосування таких заходів забезпечення кримінального провадження, як виклик слідчого, прокурора та судовий виклик. Досліджено правову природу виклику та обґрунтовано його належність до заходів забезпечення кримінального провадження. Досліджено порядок здійснення виклику та наслідки нез'явлення особи на виклик. Сформовано рекомендації з удосконалення застосування досліджуваного заходу забезпечення кримінального провадження.

Ключові слова: заходи забезпечення кримінального провадження; заходи кримінально-процесуального примусу, виклик слідчого, прокурора; судовий виклик, повістка про виклик.

Постановка проблеми. У Кримінально-процесуальному кодексі України (далі – КПК) вперше запроваджено поняття «заходи забезпечення кримінального провадження» та наведено їх перелік. Особливе місце серед них посідає виклик слідчого, прокурора та судовий виклик. Поряд із тим, що ступінь обмеження прав особи у разі її виклику до слідчого (прокурора, слідчого судді) є незначним порівняно з іншими заходами забезпечення кримінального провадження, досліджуваний вид заходів є одним із небагатьох, які застосовуються без додаткового судового дозволу, у зв'язку із чим питання щодо правомірності його застосування покладаються виключно на слідчого та прокурора. Незважаючи на те, що КПК досить детально регламентовано підстави та порядок здійснення виклику слідчим, прокурором чи судового виклику, багато проблемних питань залишаються не вирішеними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Окремі аспекти питань, пов'язаних із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, висвітлені у працях таких відомих учених і практиків, як Ю. П. Аленін, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, В. В. Рожнова, С. Р. Тагієв, О. Ю. Татаров, Л. Д. Удалова, М. Є. Шумило та ін. Проте вказані дослідження здебільшого мають загальний характер або зосереджені на про-

блемах застосування інших, ніж досліджуваний, видів заходів забезпечення кримінального провадження, що, з огляду на новизну розглядуваного інституту, не вирішує всіх наявних проблем правозастосування, які, на жаль, мають системний характер.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу кримінального процесуального законодавства розробити науково обґрунтовані теоретичні та практичні пропозиції, спрямовані на вдосконалення правової регламентації застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження, як виклик слідчого, прокурора та судовий виклик.

Виклад основного матеріалу. У ст. 131 КПК визначений вичерпний перелік заходів, які можуть застосовуватися компетентними суб'єктами для досягнення дієвості кримінального провадження [1]. Кодексом не передбачено визначення таких заходів, яке, однак, розроблене у літературі.

Заходи забезпечення кримінального провадження – це передбачені КПК заходи примусового характеру, які застосовуються за наявності підстав та в порядку, встановлених законом, з метою запобігання і подолання негативних обставин, що перешкоджають або можуть перешкоджати вирішенню завдань кримінального провадження, забезпеченню його дієвості [2, с. 261].

Автори курсу лекцій з кримінального процесу визначають заходи забезпечення кримінального провадження як передбачені кримінальним процесуальним законом процесуальні засоби державно-правового примусу, що застосовуються уповноваженими на те органами (посадовими особами), які здійснюють кримінальне провадження, у чітко визначеному законом порядку стосовно осіб, котрі залучаються до кримінально-процесуальної діяльності для запобігання та припинення їх неправомірних дій, забезпечення виявлення та закріплення доказів з метою досягнення дієвості кримінального провадження [3, с. 331].

В. М. Махов та М. О. Пешков визначають заходи кримінально-процесуального примусу як передбачені кримінально-процесуальним законодавством процесуальні засоби примусового характеру, що застосовуються у сфері кримінального судочинства уповноваженими на те посадовими особами і державними органами за наявності підстав і в порядку, передбаченому законом, щодо обвинувачених, підозрюваних та інших осіб для попередження і припинення їхніх неправомірних дій з метою успішного розслідування і вирішення завдань кримінального судочинства [4, с. 45].

Дискусійним є питання про співвідношення між заходами забезпечення кримінального провадження і заходами кримінально-процесуального примусу.

В. В. Назаров та Ю. Р. Лахманик виділяють певні специфічні ознаки заходів забезпечення кримінального провадження, які відрізняють їх від інших заходів державного примусу: 1) вони мають процесуальний характер і регулюються кримінальним процесуальним законодавством, а тому є складником кримінально-процесуальної форми. Цією ознакою вони відрізняються від інших примусових заходів, які застосовуються у провадженні щодо кримінальних правопорушень; 2) підстави, межі та порядок їх застосування детально регламентовані законом; 3) спрямовані на досягнення єдиної мети – забезпечити належний порядок кримінального провадження, його дієвість; 4) мають виражений примусовий характер, який залежить не від порядку реалізації цих заходів, а від їх законодавчої моделі. Навіть коли особа не заперечує проти обмеження її прав та свобод, що пов'язано із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, вони все одно мають примусовий характер, оскільки сама можливість застосування примусу передбачена законом; 5) виключний характер означає, що такі заходи застосовуються лише в тому разі, коли іншими заходами завдання

кримінального провадження досягнути не можливо; 6) специфічний суб'єкт застосування: процесуальний примус є різновидом державного примусу, а тому суб'єктом його застосування завжди є виключно компетентні державні органи та посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження; ними, як правило, є слідчий суддя, суд [5, с. 103].

Цілком слушним у наведених вище визначеннях є виділення таких ознак заходів забезпечення кримінального провадження, як їх примусовий характер та спрямованість на запобігання і подолання негативних обставин, що перешкоджають або можуть перешкоджати вирішенню завдань кримінального провадження.

Зрозуміло, що вказаним ознакам, безумовно, відповідають такі заходи, як привід, відсторонення від посади, затримання особи тощо.

Однак чи можна надати таку ж характеристику таким процесуальним інститутам, як виклик слідчим, прокурором та судовий виклик? Звичайно, ступінь обмеження прав особи у разі її виклику до слідчого (прокурора, слідчого судді) є незначним у порівнянні з тим же приводом. Більше того, виклик є одним із небагатьох заходів забезпечення кримінального провадження, які можуть бути застосовані самостійно слідчим або прокурором, без ухвали суду чи слідчого судді [6, с. 343].

Деякі вчені, зокрема Г. К. Кожевніков, категорично заперечують належність виклику до заходів забезпечення кримінального провадження. На думку автора, виходячи з класичного визначення сутності заходів примусу в кримінальному провадженні, слід визнати наявність у відповідній примусовій нормі санкцій за невиконання правил поведінки певного суб'єкта. Навіть аналіз заходів забезпечення кримінального провадження, наведений у ст. 131 нового КПК, свідчить, що всі вони (за винятком виклику) у назві містять елементи примусу. Виклик не може бути заходом примусу, оскільки передбачає добровільне його виконання суб'єктом процесу. Примус настає тільки після неявки без поважних причин за викликом певного учасника процесу – тоді як примусовий захід застосовується привід [7, с. 69].

Однак і виклик все ж таки пов'язаний із застосуванням примусу, оскільки, по-перше, примує особу підкоритися вимозі слідчого, прокурора, слідчого судді про з'явлення, а по-друге, неприбуття учасника кримінального провадження за викликом без поважних причин тягне за собою негативні для неї правові наслідки, що полягають у можливості застосування грошового стягнення або приводу.

Для більш чіткого розуміння місця виклику в системі процесуальних дій, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, необхідно провести розмежування між викликом та повідомленням. Згідно з ч. 1 ст. 111 повідомлення у кримінальному провадженні є процесуальною дією, за допомогою якої слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд повідомляє певного учасника кримінального провадження про дату, час та місце проведення відповідної процесуальної дії або про прийняте процесуальне рішення чи здійснену процесуальну дію. Від виклику повідомлення відрізняється тим, що воно з приводу вчинення процесуальних дій здійснюється у разі, якщо участь повідомлюваних осіб у таких діях не є обов'язковою. Також відмінними є наслідки неприбуття особи: ігнорування виклику може мати наслідком застосування приводу або грошового стягнення, тоді як на повідомлення особа може не відреагувати без будь-яких санкцій.

Для з'ясування природи виклику та підтвердження його належності до заходів забезпечення кримінального провадження варто навести класифікацію таких заходів, запропоновану З. З. Зінатулліним: а) заходи кримінально-процесуального примусу, пов'язані із забезпеченням належної поведінки осіб, залучених до участі у кримінальному процесі; б) примусові заходи, які забезпечують зібрання і дослідження доказів [8, с. 28].

Виходячи з визначення виклику слідчого, прокурора та судового виклику, які містяться у ст. ст. 133-134 КПК, зазначені заходи забезпечення кримінального провадження належать саме до тих примусових заходів, які забезпечують зібрання і дослідження доказів.

С. М. Смоков класифікував заходи забезпечення кримінального провадження виходячи з обмеження конституційних прав громадян на такі види: 1) заходи, які обмежують суспільне і приватне життя громадян (до них автором якраз віднесено виклик слідчим, прокурором, судовий виклик, а також привід, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом, відсторонення від посади, тимчасовий доступ до речей і документів; 2) заходи, які обмежують майнові права громадян (накладення грошового стягнення, тимчасове вилучення майна, арешт майна); 3) заходи, які обмежують свободу пересування громадян (особисте зобов'язання, домашній арешт, особиста порука, застава); 4) заходи, які обмежують особисту свободу громадян (затримання та тримання під вартою) [9].

На основі наведеного можна виділити ознаки виклику слідчого або прокурора, а також судового виклику: наявність незначного обмеження прав особи, яке полягає у

покладенні на неї обов'язку з'явитися у визначений час для проведення процесуальної дії; обов'язковість для особи, щодо якої застосовується відповідний захід забезпечення кримінального провадження; можливість настання негативних наслідків у разі невиконання вимоги слідчого, прокурора чи суду (слідчого судді).

Тому виклик слідчого або прокурора, а також судовий виклик можна однозначно віднести до системи заходів забезпечення кримінального провадження.

Оскільки здійснення виклику щодо особи, як і застосування будь-якого заходу забезпечення кримінального провадження, певною мірою обмежує права особи та зобов'язує її до вчинення певних дій, то необхідною є чітка законодавча регламентація такого заходу з метою уникнення зловживань та забезпечення максимального дотримання принципу законності та прав особи.

Насамперед, для здійснення виклику слідчим чи прокурором або судового виклику необхідна наявність передбачених законом підстав.

Виходячи зі змісту ст. ст. 133-134 КПК, підставами для виклику особи до слідчого, прокурора або суду є: перебування особи, яка викликається, у статусі підозрюваного, свідка, потерпілого або іншого учасника кримінального провадження; достатні підстави вважати, що вона може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або її участь у процесуальній дії є обов'язковою.

О. Г. Шило зазначає, що під «іншим» учасником кримінального провадження необхідно розуміти: експерта, криміналіста, спеціаліста, цивільного позивача, цивільного відповідача, законного представника підозрюваного тощо [2, 372].

Натомість В. І. Фаринник на підставі аналізу норм КПК (у тому числі п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК) доводить наявність ширшого переліку «інших» учасників кримінального провадження, до яких відносять: сторони кримінального провадження, представника потерпілого та законного представника потерпілого, цивільного позивача, його представника та законного представника, цивільного відповідача та його представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, заявника, адвоката свідка, понятого, заставодавця, перекладача, експерта, спеціаліста [10, с. 78].

Оцінка достатності підстав вважати, що особа може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або що її участь у слідчій дії є необхідною, покладається на слідчого, прокурора або слідчого суддю.

Порядок здійснення виклику в кримінальному провадженні передбачено у ст. 135 КПК. Зокрема, особа викликається до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику телефоном або телеграмою [1].

У разі застосування альтернативних щодо поштового способів здійснення виклику виникає проблема у здобутті підтвердження одержання інформації про виклик особою, яка викликається. У цьому контексті варто погодитися з висновком В. І. Фаринника: якщо особа самостійно повідомила свою електронну пошту, номер телефону чи факсу (і це зафіксовано у відповідних процесуальних документах), то виключно в такому разі може бути здійснено виклик цими способами, в іншому разі – лише шляхом надіслання повістки поштою [10, с. 80]. Належним підтвердженням отримання особою повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом є розпис особи про отримання повістки, в тому числі на поштовому повідомленні, відеозапис вручення особі повістки, будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення особі повістки про виклик або ознайомлення з її змістом.

Варто звернути увагу на таку умову виклику в кримінальному провадженні, як строк вручення повістки (ч. 8 ст. 135 КПК). Особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом не пізніше ніж за три дні до дня, коли вона зобов'язана прибути за викликом. У разі встановлення в КПК строків здійснення процесуальних дій, які не дозволяють здійснити виклик у зазначений строк, особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом якнайшвидше, але в будь-якому разі з наданням їй часу, необхідного для підготовки та прибуття за викликом.

Висновки

По-перше, виклик слідчого або прокурора, а також судовий виклик входять у систему заходів забезпечення кримінального провадження, є найменш суворими із передбачених КПК заходів, застосовуються з метою досягнення дієвості цього провадження, якщо є достатні підстави вважати, що особа, яка викликається, може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або що її участь у процесуальній дії є обов'язковою.

По-друге, підставами здійснення виклику є: перебування особи, яка викликається, у статусі підозрюваного, свідка, потерпілого або іншого учасника кримінального прова-

дження; достатні підстави вважати, що вона може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або що її участь у процесуальній дії є обов'язковою.

По-третє, КПК розширено перелік способів виклику осіб до слідчого прокурора і суду. Особа може викликатися до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її уже не тільки поштою, а й електронною поштою чи факсимільним зв'язком, а також виклик може здійснюватися телефоном або телеграмою. Вперше врегульовано питання про мінімальний строк повідомлення особи про виклик. Особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом не пізніше ніж за три дні до дня, коли вона зобов'язана прибути за викликом.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар : у 2х т. / за загальною редакцією В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова ; Національна академія правових наук України. – Х.: «Право». – 2012. – Т. 1. – 768 с.
3. Рожнова В. В. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (загальна частина) / Рожнова В. В., Савицький Д. О., Конюшенко Я. Ю.; Національна Академія Внутрішніх Справ. – К., 2012. – 398 с.
4. Махов В. Н. Уголовный процесс США (досудебные стадии) : учеб. пособ. / В. Н. Махов, М. А. Пешков. – М.: ЗАО «Бизнес школа «Интел Синтез», 1998. – 208 с.
5. Назаров В. В. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження / В. В. Назаров, Ю. Р. Лахманік // Європейські перспективи. – 2013. – № 3. – С. 102–106.
6. Фаринник В. І. Загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження: методологія реалізації в кримінальному судочинстві України / В. І. Фаринник // Митна справа. – 2014. – № 3(93). – Ч. 2. – С. 341–351.
7. Кожевніков Г. К. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г. К. Кожевніков // Вісник Нац. акад. прокуратури України. – 2012. – № 3. – С. 68–70.
8. Зинатуллин З. З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность (вопросы теории и практики) / Зинатуллин З. З. – Казань, 1981. – 136 с.
9. Смоков С. М. Види обмежень конституційних прав громадян у новому кримінальному процесуальному кодексі України [Електронний ресурс] / С. М. Смоков. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2012-2/12ccmpku.pdf>.
10. Фаринник В. Виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід: процесуальні проблеми застосування та шляхи їх вирішення / В. Фаринник // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 4. – С. 77–84.

Стаття посвящена дослідженню загальних правил і особливостей застосування таких заходів забезпечення кримінального виробництва, як виклик слідчого, прокурора і судовий виклик. Досліджена правова природа виклику і обґрунтовано його належність до заходів забезпечення кримінального виробництва. Досліджено порядок здійснення виклику і наслідки неявки особи на виклик. Представлено рекомендації щодо вдосконалення застосування досліджуваного заходу забезпечення кримінального виробництва.

Ключевые слова: заходи забезпечення кримінального виробництва, заходи кримінально-процесуального примусу, виклик слідчого, прокурора, судовий виклик, повістка про виклик.

The article deals with the general rules and characteristics of such measures to ensure the criminal proceedings as a call to the investigator, prosecutor and court call. The author examined the legal nature of the call and proved its affiliation with the measures of the criminal proceedings. The procedure of calling and consequences of default against a person on the call are investigated. The author offered recommendations for improving the use of examined measures to ensure the criminal proceedings.

Key words: measures to criminal proceedings, measures of criminal procedure compulsion call prosecutor, judicial challenge summons.



УДК 343.988

Олена Козицька,

канд. юрид. наук, старший інспектор з
ювенальної превенції сектору превенції
Хмельницького відділу поліції Головного управління
Національної поліції в Хмельницькій області

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ВІДНОСНО ДІТЕЙ

Стаття присвячена дослідженню особи потерпілого як елементу криміналістичної характеристики злочинів, вчинених відносно дітей. Розглянуто основні відомості, які необхідно вивчати під час криміналістичного дослідження саме дитини як потерпілого від злочину, запропоновано класифікацію осіб, потерпілих від злочинів, вчинених стосовно дітей.

Ключові слова: криміналістична характеристика, дитина, особа потерпілого, повноліття, малолітня особа, неповнолітня особа, вік, умови життя та виховання, місце навчання, потреба в захисті держави.

Постановка проблеми. У Декларації прав дитини, проголошеній Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листопада 1959 року, визначено, що дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження [4]. Україна як член міжнародного співтовариства бере участь у діяльності зі створення сприятливого для дітей середовища, в якому гідний розвиток і захист їхніх прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, миру, соціальної справедливості з урахуванням моральних засад та традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я дітей в Україні [7].

Разом із тим у 2015 році та протягом дев'яти місяців 2016 року на території України 13 тис. 685 дітям було завдано моральної, фізичної чи майнової шкоди внаслідок вчинення стосовно них кримінальних правопорушень [18]. Безсумнівно, така ситуація зумовлює необхідність вжиття широкого комплексу науково-обґрунтованих заходів, спрямованих на профілактику, виявлення та ефективне розслідування злочинів, вчинених стосовно дітей. Саме тому нині є досить актуальним вивчення особи потерпілого як структурного елементу криміналістичної характеристики даної категорії злочинів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню особи потерпілого як

структурного елементу криміналістичної характеристики злочинів присвячено праці багатьох учених-криміналістів, зокрема В. В. Вандишева, В. А. Журавля, В. О. Коновалової, Є. Д. Лук'янчикова, В. В. Тіщенко, Є. О. Центрова, В. І. Шиканова, Н. Є. Шинкевича, В. Ю. Шепітька та багатьох інших. Крім того, у 2015 році О. І. Резнікова підготувала та захистила дисертацію, присвячену виявленню закономірностей поведінки жертви злочину (потерпілого) у процесі вчинення злочину, його досудового розслідування та судового розгляду. У своєму дослідженні науковець розробила наукові основи віктимологічного пізнання особи та використання його результатів у криміналістиці. Водночас криміналістичному дослідженню особи дитини, яка є потерпілим від злочину, в сучасній науці приділено недостатньо уваги.

Метою статті є дослідження особи потерпілого як структурного елементу криміналістичної характеристики злочинів, вчинених стосовно дітей, окреслення проблем, які виникають при цьому, та надання пропозицій щодо їх вирішення, а також розроблення класифікації осіб, які є потерпілими від даної категорії злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці 60-х років минулого століття видатні вчені О. Н. Колесніченко та Л. А. Сергєєва ввели в науковий обіг термін «криміналістична характеристика злочинів» та запропонували розгорнуте уявлен-

ня про нього. З того часу в криміналістиці розпочалися наукові пошуки та дискусії щодо визначення поняття криміналістичної характеристики окремих видів злочинів, її складу та взагалі доцільності розроблення. Незважаючи на те, що свого часу Р. С. Белкін дійшов висновку, що «криміналістична характеристика злочину перетворилася в ілюзію, в криміналістичний фантом» [1, с. 223], ми не можемо не погодитись із тим, що вона дійсно продовжує сприяти розробленню окремих методик розслідування, побудові типових програм і моделей розслідування злочинів, визначенню напряму розслідування конкретного злочину та слугувати слідчому своєрідною інформаційною базою, набором відомостей про певний вид злочинів [15, с. 12]. Однак для того, щоб розроблена теоретиками криміналістична характеристика злочину змогла допомогти практикам у розслідуванні конкретних кримінальних правопорушень, до її складу слід включати не всі, а лише значущі елементи. Одним із таких елементів, безспірно, є особа потерпілого, адже відомості про нього або ж інформація, надана ним, можуть бути використані під час висунення слідчих версій, планування початкового та подальшого етапів розслідування, розроблення заходів криміналістичної профілактики тощо. Загалом, актуальність та практична корисність дослідження особи потерпілого детермінували появу віктимологічного підходу у криміналістиці, відповідно до якого збирання інформації про злочинця розпочинається саме з дослідження особи та поведінки потерпілого [6, с. 46].

Серед суттєвих для криміналістичної характеристики даних про особу потерпілого чені виділяють дві групи відомостей:

1) відомості про власні якості, притаманні потерпілому як особистості, яка наділена певною сукупністю фізичних та соціально-психологічних рис;

2) відомості про особливості поведінки, зв'язки та взаємини потерпілого зі злочинцем та іншими особами, його місце в системі найближчого соціального оточення, що може зумовити специфіку вчинення злочину (спосіб, час, місце, знаряддя та засоби, інші обставини його вчинення) [17, с. 52].

Такими відомостями, на думку Ю. В. Гавриліна та М. Г. Шурухнова, є демографічні дані (стать, вік, місце проживання, професія тощо), інформація про характер та розмір завданої потерпілому шкоди, фізичні, біологічні та психологічні особливості потерпілого, його спосіб життя, захворювання, віктимність поведінки, рівень культури, ціннісні орієнтації, взаємозв'язки з іншими людьми [3, с. 56].

Також у результаті криміналістичного дослідження особи жертви злочину (потерпілого) мають бути з'ясовані: дані, які характеризують таку особу як особистість; дані про спосіб життя, зв'язки та стосунки з оточуючими; дані про взаємини зі злочинцем; особливості поведінки потерпілого до й під час вчинення злочину; характер шкоди, наслідки злочину; позиція потерпілого у кримінальному провадженні [2, с. 21].

В. Ю. Шепітько розширює цей перелік та зазначає, що вивчення особи потерпілого повинно включати в себе:

1) відомості анкетного характеру (стать, вік, місце народження, роботи або навчання, стаж, професія (фах), сімейний стан, наявність родичів);

2) соціально-психологічні дані (тип темпераменту, риси характеру, емоційні прояви, особливості взаємодії (спілкування) в колективі);

3) особливості поведінки – до злочинної події, в момент вчинення злочину, після його вчинення;

4) незалежні характеристики (за місцем роботи чи навчання, за місцем проживання, за показаннями рідних, близьких чи найближчого оточення);

5) соціальні зв'язки (коло спілкування, найближчі знайомі, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу, комерційна діяльність, специфіка групової поведінки, бажання вступити в певні мікрогрупи);

6) дані про суспільно-корисну діяльність, її особливості;

7) матеріальне становище (наявність майна, в тому числі і нерухомості, грошових вкладів, джерело збагачення, наявність або відсутність боргових зобов'язань, отримання кредитів і можливість їх погашення);

8) злочинний досвід (наявність або відсутність судимостей, зв'язки з кримінальними угрупованнями, дружні стосунки з особами, які притягувалися до кримінальної відповідальності);

9) причини віктимної поведінки (виконання певних професійних функцій; соціальна деформація особистості) тощо [20, с. 164-165].

Справді, перелік відомостей про потерпілого, які встановлюються і використовуються під час виявлення, розслідування та криміналістичної профілактики злочинів, є досить широким і включає в себе значну кількість елементів, які можуть змінюватися залежно від виду злочину та категорії потерпілого.

Перед тим, як перейти безпосередньо до визначення відомостей, які необхідно вста-

новлювати під час вивчення особи потерпілого від злочинів, вчинених стосовно дітей, слід дослідити питання про те, хто може бути потерпілим від цих злочинів, та класифікувати злочини, вчинені стосовно дітей.

Відповідно до Конвенції про права дитини, дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [12].

У Сімейному кодексі України вказується, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття [16], а у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» уточнюється, що дитина – це особа, віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [8].

Разом із тим у цивільному праві поняття «дитина» застосовується у значенні особи, яка перебуває у кровному спорідненні першого ступеня по прямій лінії з іншими особами (батьками), а основне значення надається право- і дієздатності фізичної особи, які змінюються залежно від віку і не завжди збігаються з повноліттям особи. Водночас набуття повноліття пов'язується виключно з досягненням особою 18 років, і саме із досягненням цього віку в особи втрачається статус дитини і вона вибуває з-під охорони і захисту держави, і жодних винятків, які дозволяють говорити про набуття статусу повноліття до досягнення 18 років, у законодавстві України не визначено [5, с. 253-254].

Якщо ж аналізувати чинне законодавство далі, то можна виявити також низку суперечностей щодо критеріїв поділу осіб, які не досягли повноліття, на малолітніх та неповнолітніх. У Цивільному кодексі України зазначається, що малолітня особа – це фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, а неповнолітня особа – фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [19]. Аналогічна позиція закріплена й у Сімейному кодексі України. На відміну від цього, у кодексах, прийнятих до незалежності України, поділ осіб на малолітніх і неповнолітніх не здійснюється: так, у ст. 187 Кодексу законів про працю йдеться про те, що неповнолітні – це особи, які не досягли вісімнадцяти років [10], а в ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення ототожнюються поняття «дитина» і «неповнолітній» [11, с. 137].

Водночас у Кримінальному процесуальному кодексі, у ст. 3, даються такі визначення термінів: малолітня особа – дитина до досягнення нею чотирнадцяти років; неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина віком від чотирнадцяти до вісімнад-

цяти років [14, с. 4]. Виходячи із цього, можна говорити, що особа до чотирнадцяти років одночасно може мати правовий статус як малолітньої, так і неповнолітньої особи. Тоді виникає запитання: в якому сенсі розуміти поняття «малолітня особа» та «неповнолітня особа», які вживаються у Кримінальному кодексі України (надалі – ККУ) [13], якщо їх визначення у цьому нормативно-правовому акті не надаються? Наведемо приклад: у ч. 1 ст. 304 ККУ встановлюється кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми; ч. 2 визначає кваліфікуючу ознаку цього злочину – вчинення тих самих дій щодо малолітньої особи. Чому тоді не можна кваліфікувати дії особи, яка втягнула 13-річну дитину у злочинну діяльність, за ч. 1 ст. 304 ККУ, розтлумачивши цю норму в розрізі ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України? Разом із тим, наприклад, ч. 1 ст. 164 ККУ встановлює відповідальність за злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, однак у цьому разі поняття неповнолітніх дітей охоплює і малолітніх осіб. Тобто виходить, що в деяких статтях ККУ поняття «неповнолітня особа» трактується на підставі Цивільного та Сімейного кодексів, а в інших – на підставі Кримінального процесуального кодексу? На нашу думку, ці протиріччя можливо усунути лише шляхом прийняття змін до вищевказаних нормативних актів, однак нині з метою недопущення непорозуміння слід вживати лише поняття «дитина», щодо якого суперечностей у законодавстві немає. Саме тому під час криміналістичного дослідження особи, яка не досягла 18-річного віку, ми пропонуємо називати її дитиною й уникати вживання поняття «особа неповнолітнього потерпілого», оскільки воно може трактуватися неоднозначно.

Загалом, Кримінальним кодексом України передбачено широкий перелік складів злочинів, потерпілими від яких може бути дитина. Серед цих злочинів умовно можна виділити три групи:

1) злочини, які можуть бути вчинені стосовно будь-яких осіб, у тому числі щодо дітей (наприклад, вбивство через необережність (ст. 119 ККУ), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ), крадіжка (ст. 185 ККУ), шахрайство (ст. 190 ККУ) та багато інших). При цьому вчинення таких злочинів щодо малолітнього є обставиною, яка обтяжує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 67 ККУ);

2) злочини, вчинення яких щодо неповнолітньої або малолітньої особи визначено законодавством як кваліфікуючу обставину,

що тягне за собою більш суворе покарання, передбачене частинами другими, третіми тощо відповідних статей ККУ (наприклад, доведення до самогубства (ч. 3 ст. 120 ККУ), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 2 ст. 136 ККУ), зґвалтування (ч. 3, 4 ст. 152 ККУ), схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів (ч. 2 ст. 315 ККУ) та ін.);

3) злочини, які можуть бути вчинені тільки стосовно дітей, оскільки особу потерпілого – дитину – передбачено їх основних складом (наприклад, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 ККУ), неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 ККУ), підміна дитини (ст. 148 ККУ), статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ), незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169 ККУ) та інші) [9, с. 20-22].

Залежно від вищевказаних категорій, а також від самого складу злочину межі криміналістичного дослідження особи потерпілого у процесі побудови криміналістичної характеристики злочину можуть варіюватися. Не зупиняючись на тих відомостях, які досить детально описані в науковій літературі і які вивчаються під час дослідження як дорослого потерпілого, так і дитини (наприклад, стать особи, місце проживання, злочинний досвід тощо), зосередимо увагу лише на тих даних, які, на нашу думку, є важливими у криміналістичному дослідженні саме дитини як потерпілого від злочину, і на підставі них спробуємо класифікувати осіб, потерпілих від злочинів, вчинених стосовно дітей. Такими даними є: вік дитини, умови життя та виховання, місце навчання та наявність потреби в особливому захисті держави.

Отже, за віковою ознакою на підставі норм Кримінального кодексу України ми можемо виділити шість категорій дітей, які можуть бути потерпілими від злочину:

- 1) малолітня особа;
- 2) неповнолітня особа;
- 3) новонароджена дитина (ст. 117, ч. 2 ст. 135 ККУ);
- 4) дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування (ст. 150 ККУ);
- 5) особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ч. 1 ст. 156 ККУ);
- 6) особа, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ).

Залежно від умов життя та виховання дітей, які є потерпілими, можна виокремити тих, які проживають і виховуються у: повній сім'ї; неповній сім'ї (сім'я, що складається з матері або батька і дитини); багатодітній

сім'ї; прийомній сім'ї; дитячому будинку сімейного типу; дитячому будинку-інтернаті.

За місцем навчання потерпілі розподіляються на:

- 1) дітей, які не охоплені навчанням;
- 2) дітей, які відвідують дошкільні навчальні заклади;
- 3) дітей, які відвідують позашкільні навчальні заклади (станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії тощо);
- 4) учнів загальноосвітніх навчальних закладів;
- 5) учнів професійно-технічних закладів освіти;
- 6) студентів вищих навчальних закладів.

Наявність потреби в особливому захисті держави зумовлює виділення таких категорій потерпілих від злочинів, учинених стосовно дітей: дитина-сирота; дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; діти, позбавлені батьківського піклування; дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах; дитина, розлучена із сім'єю; безпритульні діти; дитина-інвалід; дитина-біженець; дитина, яка потребує додаткового захисту; діти, які потребують тимчасового захисту.

Висновки

Вивчення особи потерпілого від злочинів, учинених стосовно дітей, має важливе кримінально-правове, процесуальне та криміналістичне, зокрема тактичне, значення. Основними критеріями класифікації дітей, які є потерпілими від злочинів, є вік дитини, умови життя та виховання, місце навчання та наявність потреби в особливому захисті держави.

Список використаних джерел:

1. Белкин Р. С. Криминалистика : проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2001. – 240 с.
2. Бурданова В. С. Виктимологические аспекты криминалистики : учеб. пособ. / В. С. Бурданова, В. М. Быков. – Ташкент : Изд-во Ташк. ВШ МВД СССР, 1981. – 79 с.
3. Гаврилин Ю. В. Криминалистика: методика расследования отдельных видов преступлений : курс лекций / Ю. В. Гаврилин, Н. Г. Шурухнов. – М., 2004. – 471 с.
4. Декларация прав дитини, проголошена 20.11.1959 Генеральною Асамблеєю ООН : Резолюція 1386 (XIV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
5. Євко В. Ю. Співвідношення поняття «дитина» за цивільним та сімейним правом України /

В. Ю. Євко // Вісник Академії адвокатури України число. – 2012. – № 3(25). – С. 253–254.

6. Журавель В. А. Допрос потерпевшего при викримінальному поведінні / В. А. Журавель // Криміналістика і судовба експертиза. – Вип. 26. – К.: Вища шк., 1983. – С. 46–51.

7. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року: Закон України від 05.03.2009 № 1065-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>.

8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

9. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / В. О. Брижик, Т. В. Журавель, О. О. Кочеміровська [та ін.]. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – 238 с.

10. Кодекс законів про працю від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

11. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство із змінами та допов. 05 січня 2016 року: Офіц. текст. – К.: Алерта, 2016. – 262 с.

12. Конвенція про права дитини, прийнята 20.11.1989 Генеральною Асамблеєю ООН: Резолюція 44/25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

13. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. на 15 січня 2016 року: Офіц. текст. – К.: Алерта, 2016. – 202 с.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство станом на 05 березня 2013 р. (офіц. текст) – Суми: ТОВ «ВВП НОТІС», 2013 – 291 с.

15. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.]. – Х.: Право, 2006. – 624 с.

16. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

17. Сокол Е. В. Особенности личности несовершеннолетнего, вовлеченного в совершение преступления / Е. В. Сокол // Вестник Краснодарского университета МВД России. – 2009. – № 4. – С. 50–55.

18. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2015 та 2016 роки // Генеральна прокуратура України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

19. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Назва з екрана.

20. Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів / В. Ю. Шепітько // Проблеми законності: республік. між від. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 93. – С. 168–174.

Стаття посвячена дослідженню особистості потерпевшого як елемента криміналістичної характеристики злочинів, совершених відносно дітей. Розглянуті основні свідчення, які необхідно вивчати в процесі криміналістичного дослідження саме дитини як потерпевшого від злочину, запропонована класифікація осіб, потерпевших від злочинів, совершених відносно дітей.

Ключевые слова: криміналістическа характеристика, ребенок, личность потерпевшего, совершеннолетие, малолетнее лицо, несовершеннолетнее лицо, возраст, условия проживания и воспитания, место учебы, необходимость в защите государства.

The article investigates identity of the victim as part of criminalistic characteristics of crimes committed against children. Considered the basic information that is necessary to study in the forensic investigation is the child as a victim of crime, proposed classification victims of crimes committed against children.

Key words: criminalistics characteristic, child, victim's person, adulthood, juvenal, underage, age, living conditions and upbringing, place of study, need to protect state.



УДК 347.963

Олександр Шандула,

канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЯКОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПРОКУРАТУР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглядаються питання якості та ефективності діяльності військових прокуратур на сучасному етапі в Україні. Окреслюються проблеми визначення предметної сфери діяльності військових прокуратур. Характеризуються особливості повноважень військових прокуратур. Аналізуються перспективи підвищення якості та ефективності роботи військових прокуратур.

Ключові слова: прокурор, військова прокуратура, функції прокуратури, система прокуратури, організація роботи прокуратури, якість, ефективність.

Постановка проблеми. В умовах окупації частини території України і проведення антитерористичної операції на сході країни набуває особливого значення діяльність військових прокуратур, які є спеціалізованою підсистемою органів прокуратури України, наділеною широкою автономією від інших органів прокуратури. Це, а також той факт, що військові прокуратури мають специфічну предметну сферу свого функціонування, яка потребує належного наукового аналізу, визначає актуальність обраної теми цієї наукової статті.

Огляд останніх досліджень і публікацій із цієї проблеми. Проблеми функціонування військових прокуратур досліджувалися такими ученими, як О. О. Зархін, П. М. Каркач, О. С. Козачук, А. В. Лапкін, А. В. Матіос, А. Д. Чорний та ін. Разом з тим проблеми якості та ефективності функціонування військових прокуратур досі не були предметом наукового аналізу у вітчизняній юридичній літературі.

Метою наукової статті є розроблення теоретичних проблем функціонування військових прокуратур задля підвищення його якості та ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з характерних ознак військових прокуратур, які визначають їх особливе місце в системі органів прокуратури України, поряд з особливостями організаційної побудови та статусу військових прокурорів, є специфічна предметна сфера їх функціонування.

Слід звернути увагу на те, що в Законі України «Про прокуратуру» предметна сфе-

ра діяльності військових прокуратур окремо не виділяється. Відповідно, вони виконують загальні функції органів прокуратури, передбачені у ст. 1311 Конституції України і ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», а їх діяльність спрямована на досягнення загальної мети прокуратури, якою згідно зі ст. 1 цього Закону є захист прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Проте, як зауважують дослідники, військові прокуратури здійснюють це у специфічній, військовій сфері правовідносин, якою є сфера життєдіяльності держави, що об'єктивно необхідна для забезпечення її динамічного, стійкого і безпечного розвитку, в якій зайнята велика кількість спеціально підготовлених (тих, хто має стосунок до військової сфери) людей і яка передбачає у своєму функціонуванні використання державою в потенційній або реалізованій формі військової міцності держави та регулюється засобами військової політики на основі військово-доктринальних установок і визначеної нормативно-правової бази [1, с. 9-10]. Таким чином, хоча функціональна спрямованість їх діяльності відповідає покладеним на прокуратуру функціям і не може виходити за їх межі, проте предметна сфера її реалізації є особливою і стосується військової сфери.

У наказі Генпрокурора України гн від 29.08.2014 № 12 «Про особливості діяльності військових прокуратур», виданому з метою розмежування їх компетенції з територіальними прокуратурами, завдання їхньої діяльності визначається як здійснення ефективного впливу на зміцнення законності та

правопорядку у військових формуваннях та оборонно-промисловому комплексі держави [2]. При цьому акцентується увага на обов'язку військових прокурорів забезпечити виконання функцій органів прокуратури та повноважень прокурорів, визначених Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» і галузевими наказами Генерального прокурора України, з урахуванням положень цього наказу щодо: Міністерства оборони України; Збройних Сил України; Державної прикордонної служби України (за винятком питань, які стосуються забезпечення недоторканності державного кордону; здійснення нагляду за додержанням законів оперативними підрозділами, окрім Управління інформації та Управління внутрішньої безпеки департаменту оперативної діяльності при здійсненні оперативно-розшукової діяльності; законності провадження у справах про адміністративні правопорушення); Служби зовнішньої розвідки України; Служби безпеки України (за винятком повноважень із нагляду за додержанням законів під час оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, нагляду за додержанням законів спеціальними підрозділами та іншими органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю і корупцією, визначених галузевими наказами Генерального прокурора України); Управління державної охорони України; Державної спеціальної служби транспорту Міністерства інфраструктури України; Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; Національної гвардії України та спеціальної міліції Міністерства внутрішніх справ України; Сектору з питань розвитку оборонно-промислового комплексу та військово-технічного співробітництва департаменту розвитку реального сектору економіки Секретаріату Кабінету Міністрів України; департаменту економіки оборони та безпеки Міністерства економічного розвитку і торгівлі України; Державної служби експортного контролю України (за винятком питань, які стосуються законності провадження у справах про адміністративні правопорушення); Державного космічного агентства України, підприємств, установ, організацій, що йому підпорядковані, а також інших підприємств космічної галузі в частині здійснення діяльності у цій сфері; Державного концерну «Укроборонпром», підприємств, що йому підпорядковані; Державної компанії з експорту та імпорту продукції і послуг військового та спеціального призначення «Укрспецекспорт»; Державного спеціалізованого підприємства «Укрспецторг», інших підприємств оборонно-промислового комп-

лексу, а також уповноважених підприємств на реалізацію військового майна, списаного військового майна та металобрухту, що утворився у військових частинах; Міністерства промислової політики України (з питань управління підприємствами оборонно-промислового комплексу та виконання завдань з мобілізаційної підготовки та мобілізаційної готовності підприємств, що належать до сфери його управління); Державного агентства резерву України (з питань державного мобілізаційного резерву); замовників, виконавців та співвиконавців державного оборонного замовлення (з виконання законодавства про державне оборонне замовлення); суб'єктів господарювання, яким видано ліцензії на право провадження господарської діяльності з розроблення, виготовлення, реалізації, ремонту, модернізації та утилізації озброєння, військової техніки, військової зброї і боєприпасів до неї, а також щодо підприємств, які включенні до реєстру виробників продукції та послуг оборонного призначення, закупівля яких становить державну таємницю; інших центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ й організацій (з питань створення та зберігання матеріальних цінностей державного мобілізаційного резерву; підготовки та призову громадян на військову службу); органів державного контролю при здійсненні повноважень на об'єктах, визначених у цьому пункті.

Таким чином, предметна сфера функціонування військових прокуратур визначається через перелік об'єктів, стосовно яких вони здійснюють функції прокуратури. Поряд із цим Генеральний прокурор України визначає пріоритетні напрями їх роботи, зобов'язуючи діяльність військових прокурорів передусім спрямовувати на: виконання військового обов'язку та проходження військової служби; додержання законодавства про мобілізаційну підготовку і мобілізацію, обороноздатність і боєготовність військових частин Збройних Сил України та інших військових формувань; збереження державного (військового) майна, зокрема озброєння, військової техніки, військових містечок; додержання законодавства з питань безпеки арсеналів, баз і складів, а також збереження зброї та боєприпасів; соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей; формування, розміщення та виконання державного оборонного замовлення; формування, розміщення, зберігання, використання, поповнення та освіження (поновлення) запасів державного мобілізаційного резерву; зовнішньоекономічну діяльність та питання військово-технічного співробітництва

цтва; додержання бюджетного законодавства; запобігання і протидію корупції та організованій злочинності; використання земель оборони; оплату та охорону праці.

Проблема полягає в тому, що вказані пріоритетні напрями діяльності військових прокуратур стосуються здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів, який як функція прокуратури був скасований Законом України «Про прокуратуру» від 14.10.2014. Разом із тим вони малозастосовні для характеристики наявних нині функцій прокуратури. У зв'язку із цим існує нагальна потреба оновлення галузевого наказу Генерального прокурора України, присвяченого діяльності військових прокуратур.

Загалом, сьогодні з приводу наявної і перспективної компетенції військових прокуратур у науковій юридичній літературі висловлюються різні погляди. Так, в умовах дії Закону України «Про прокуратуру» від 1991 року фахівці наводили такі чинники, що зумовлювали існування військових прокуратур: (1) необхідність спеціалізації прокурорського нагляду; (2) потреба здійснення належного нагляду за виконанням військовими формуваннями держави своїх повноважень на нинішньому етапі їх реформування; (3) необхідність володіти відповідними методиками оперативного та якісного розслідування військових злочинів [3, с. 3-5]. Проте обмеження функцій прокуратури і скасування функції нагляду за додержанням і застосуванням законів ставить подібний підхід під сумнів і зумовлює необхідність пошуку нової функціональної моделі військових прокуратур.

Ураховуючи це, на сучасному етапі одна група вчених вбачає їх призначення у здійсненні функцій органів прокуратури у кримінальному провадженні у військовій сфері. Так, на думку А. Чорного, утворення військових прокуратур зумовлюється не тільки потребою здійснення нагляду за додержанням законів у оперативних підрозділах окремих військових формувань, а й необхідністю ефективного виконання завдань кримінального судочинства, зокрема, щодо повноти, всебічності, об'єктивності, швидкості та неупередженості розслідування й охорони встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби [4, с. 86].

Інші дослідники наголошують на необхідності збереження наглядових повноважень військових прокуратур. Як указує дослідниця цього питання О. Козачук, особливість організації діяльності військових прокуратур насамперед визначається її об'єктами – військовими формуваннями та оборонно-промисловим комплексом – і їх утворення дасть можливість значно підвищити оперативність

та ефективність нагляду в цій сфері, насамперед в особливий період [5, с. 117].

Аналогічну позицію із цього питання займає і Головний військовий прокурор А. Матіос. Коментуючи діяльність військової прокуратури на сучасному етапі, він вказує на те, що її створення дало можливість вживати адміністративних і кримінально-карних заходів до тих, хто не виконує бойові та інші статuti в умовах особливого стану, та притягнути до відповідальності тих осіб, які скоїли злочини. Згідно з Кодексом це 35 складів злочину, які віднесено до виключної підслідності військової прокуратури щодо тих, хто проходить військову службу (Збройні сили, Національна гвардія та ін.) [6]. Отже, очільник підсистеми військових прокуратур акцентує увагу на такому напрямі діяльності цих прокуратур, як притягнення до відповідальності (адміністративної та кримінальної) військовослужбовців.

Разом із тим, прогнозуючи функціонування військової прокуратури на перспективу, він вважає необхідним під час особливого періоду, воєнного стану або в умовах проведення антитерористичної операції виключно органам військової прокуратури надати право продовжити виконання окремих функцій нагляду за додержанням законів саме у сфері обороноздатності держави. Свою позицію він обґрунтовує посиленням на рекомендації Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні від 9 грудня 2015 року, згідно з якими рекомендовано українській стороні «дозволити Головній військовій прокуратурі здійснювати загальний нагляд над воєнними та правоохоронними органами» як одну з необхідних умов поліпшення ситуації з правами людини в Україні [7, с. 36].

Треба звернути увагу на те, що подібний підхід має деяке законодавче підґрунтя. Так, відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про прокуратуру», «у разі якщо в силу виключних обставин у певних адміністративно-територіальних одиницях не діють органи прокуратури України, які мають здійснювати там нагляд (курсив наш – О. Ш.), за рішенням Генерального прокурора України виконання їх функцій може покладатися на військові прокуратури». Таким чином, законодавець пов'язує функції військових прокуратур саме зі здійсненням нагляду. Разом із тим, коментуючи цю норму, А. В. Лапкін стверджує, що військові прокуратури забезпечують виконання функцій органів прокуратури та повноважень прокурорів, визначених Конституцією України та Законом України «Про прокуратуру» стосовно особливих об'єктів [8, с. 58], тобто жодних додаткових специфічних функцій на них не покладається, а згаду-

вання в тексті Закону про «нагляд» можна вважати технічною помилкою законодавця.

Водночас спроби повернути військовим прокуратурам наглядові повноваження робилися на законопроектному рівні. Так, 28 травня 2015 року на розгляд Верховної Ради України народними депутатами Ю. В. Луценком, С. В. Пашинським та В. В. Кривохатськом був внесений проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України (щодо окремих питань удосконалення забезпечення діяльності органів військової прокуратури)» [9], яким, зокрема, передбачалося, що на особливий період, у разі введення воєнного стану або в умовах проведення антитерористичної операції військові прокуратури виконують функцію нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів суб'єктами, які беруть участь у забезпеченні обороноздатності держави, їх посадовими і службовими особами до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів. Коло таких суб'єктів мало б визначитися Генеральним прокурором України. Крім того, з метою забезпечення законності з питань обороноздатності держави, для виконання вказаних повноважень військовим прокурорам пропонувалося надати право вилучувати за письмовим запитом, ознайомлюватися та безоплатно отримувати копії документів і матеріалів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних та комунальних підприємств, установ і організацій, отримувати від посадових та службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних та комунальних підприємств, установ та організацій усні або письмові пояснення; вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних та комунальних підприємств, установ і організацій, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок.

Отже, у зазначеному законопроекті йдеться про збереження за військовими прокуратурами «загальнонаглядових» повноважень, якими вони наділялися до набуття чинності Законом України «Про прокуратуру» від 14.10.2014. У Пояснювальній записці до законопроекту наголошується на тому, що особливості організації діяльності прокуратур у воєнній сфері насамперед визначається її об'єктами – військовими формуваннями та оборонно-промисловим комплексом. На ці прокуратури покладено відповідальність за додержання законів щодо забезпечення воєн-

ної безпеки суверенної і незалежної, демократичної, правової держави України. Підкреслюється, що запропоновані зміни не стосуються концептуальних підходів до реформування органів прокуратури та не впливають на європейську перспективу перебудови зазначеного державного інституту [10].

Однак фахівці висловлюють протилежні погляди. На думку В. Пилипенка, на перший погляд здається, що право здійснювати нагляд за суб'єктами АТО військові прокурори отримають тимчасово. Але, згідно з текстом законопроекту, такі повноваження військовим прокурорам пропонується надати на весь особливий період, який визначається недостатньо чітко і може бути доволі тривалим. Є питання й до переліку суб'єктів, «які беруть участь у забезпеченні обороноздатності держави»: у законодавстві він відсутній, у проекті закону – також не уточняється. Тому залишається незрозумілим, щодо кого саме буде здійснюватися нагляд. Отже, законопроект не відповідає європейським стандартам, оскільки містить численні норми, які можуть неоднозначно та неоднаково застосовуватися на практиці [11].

Негативний висновок зазначений законопроект отримав і від Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, згідно з п. 6 якого зміни щодо запровадження загального нагляду військової прокуратури у визначеній законопроектом сфері безпосередньо стосуються одного з концептуальних підходів до реформування органів прокуратури, який полягає в тому, що органи прокуратури поступово мають бути позбавлені функцій загального нагляду. Запропоновані законопроектом зміни також негативно впливають на європейську перспективу перебудови зазначеного державного інституту. Крім того, з тексту законопроекту однозначно не зрозуміло, на який саме термін військовим прокуратурам надано право виконувати функції нагляду за відповідними суб'єктами – на особливий період, на період дії воєнного стану, в умовах проведення антитерористичної операції чи до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів [12]. Як наслідок, зазначений законопроект був повернутий Комітетом ініціаторам його внесення на доопрацювання.

Наведена ситуація наочно ілюструє той факт, що проблема підвищення якості та ефективності функціонування військових прокуратур є досить гострою на сучасному етапі. З одного боку, визначення предметної сфери компетенції військових прокуратур повинно відбуватися у загальному контексті реформування прокуратури з тенденцією до

обмеження її функцій. Але, з іншого боку, військові дії і особливий період, в якому перебуває країна, вимагають розширення компетенції військових прокуратур, надання їм більш вагомих повноважень у військовій сфері. З огляду на це, варто підтримати позицію щодо повернення військовим прокуратурам деяких наглядових повноважень, проте із чітким окресленням на законодавчому рівні об'єктів і сфери їх застосування. Відповідні норми закону мають бути тимчасовими і отримати чітко визначений термін дії, наприклад рік, із можливістю законодавчої пролонгації залежно від воєнно-політичної ситуації у державі.

Висновки

Військові прокуратури сьогодні не наділяються особливими функціями та повноваженнями порівняно з іншими органами прокуратури. Проте специфіка їх функціонування зумовлена особливою предметною сферою, в якій вони працюють, а саме тими об'єктами і правовідносинами, які належать до військової сфери держави. Питання про визначення компетенції військових прокуратур є дискусійним, проте в умовах особливого періоду необхідним є підвищення якості та ефективності їх функціонування. У свою чергу, це залежить від розширення повноважень військових прокуратур за допомогою повернення їм частини правових засобів наглядового характеру. Це рішення повинно бути чітко визначено у законі шляхом чіткого окреслення повноважень військових прокуратур, предметної сфери їх застосування і терміну їх дії.

Список використаних джерел:

1. Козачук О. С. Організаційно-правові засади функціонування військових прокуратур в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «» / О. С. Козачук. – К., 2016. – 20 с.
2. Про особливості діяльності військових прокуратур : Наказ Генерального прокурора України № 12 гн від 29.08.2014 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.

3. Козачук В. Органи військової прокуратури на захисті прав і свобод громадян, державних та публічних інтересів / В. Козачук // Право військової сфери. – 2008. – № 4. – С. 3–5.

4. Чорний А. Реформування військових прокуратур в Україні / А. Чорний // Вісник прокуратури. – 2014. – № 10. – С. 82–89.

5. Козачук О. Особливості сучасного реформування військових прокуратур в Україні / О. Козачук // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – С. 114–119.

6. Капсамун І. Час Військової прокуратури (інтерв'ю із заступником Генерального прокурора України – керівником Головної військової прокуратури А. Матіосом) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/chas-viyskovoyi-prokuratury>.

7. Матіос А. Реформування правоохоронних органів у воєнній сфері та відновлення системи військових судів як нагальна потреба сьогодення / А. Матіос // Вісник прокуратури. – 2016. – № 8. – С. 33–38.

8. Лапкін А. В. Закон України «Про прокуратуру». Науково-практичний коментар / А. В. Лапкін. – Х. : Право, 2015. – 680 с.

9. Про внесення змін до деяких законів України (щодо окремих питань удосконалення забезпечення діяльності органів військової прокуратури) : Проект Закону № 2967 від 28.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2967&skl=9.

10. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Законів України (щодо окремих питань удосконалення забезпечення діяльності органів військової прокуратури)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55379.

11. Пилипенко В. «Особливий статус» військової прокуратури. Чому парламент не захотів повернути функції нагляду військовим прокурорам? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://blogs.lb.ua/volodymyr_pylipenko/318149_osobliviy_status_viyskovoi.html

12. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо окремих питань удосконалення забезпечення діяльності органів військової прокуратури)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55379.

В статье рассматриваются вопросы качества и эффективности деятельности военных прокуратур на современном этапе в Украине. Обозначаются проблемы определения предметной сферы деятельности военных прокуратур. Характеризуются особенности полномочий военных прокуратур. Анализируются перспективы повышения качества и эффективности работы военных прокуратур.

Ключевые слова: прокурор, военная прокуратура, функции прокуратуры, система прокуратуры, организация работы прокуратуры, качество, эффективность.

In article questions of efficiency and quality of activities of military prosecutor's offices at the present stage in Ukraine are considered. The purpose of this scientific article is development of theoretical problems specific subject sphere of functioning of military prosecutor's offices for increase in efficiency of their work. Also the specifics of the powers military prosecutor's offices are characterized in the article. Analyzes the prospects of improving efficiency and quality of activities of military prosecutor's offices.

Key words: prosecutor, military prosecutor's office, functions of prosecutor's office, system of prosecutor's office, organization of work of prosecutor's office, efficiency and quality.

УДК 341.1/8

Олександр Єлеазаров,

канд. юрид. наук, в.о. декана факультету судноводіння,
доцент кафедри судноводіння та керування судном
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

ОСОБЛИВІСТЬ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ МОРСЬКИХ ПРОСТОРІВ АРКТИКИ

Стаття присвячена аналізу міжнародно-правових аспектів регулювання морських просторів Арктики, які мають вплив на встановлення правового режиму морських просторів цього регіону. Розглянута правова регламентація діяльності приарктичних держав. З'ясований принцип розподілу сфер впливу на морські простори Арктики.

Ключові слова: Арктика, морські простори, приарктичні держави, Арктична рада, правовий режим, секторальний принцип.

Арктика – північна полярна область Землі, що включає окраїни материків Євразії та Північної Америки, майже весь Північний Льодовитий океан з островами, за винятком прибережних островів Норвегії, а також прилеглі частини Атлантичного і Тихого океанів.

Основи сучасного міжнародно-правового режиму Арктики закладені в Статуті ООН 1945 р., і, відповідно, подальший розвиток міжнародно-правового регулювання обумовлений принципами міжнародного права, закладеними в ньому.

Найголовніший принцип міжнародного права – принцип суверенної рівності держав – є підґрунтям формування фундаменту міжнародно-правового режиму для будь-якого регіону нашої планети, включаючи Арктичний регіон. Саме з урахуванням принципу суверенної рівності держав, а також принципу недоторканності державної території слід проводити делімітацію морських просторів в акваторії Північного Льодовитого океану. Необхідно, щоб під час вирішення питань юрисдикції кожної конкретної арктичної держави стосовно тих або інших просторів Арктики не були порушені суверенні права арктичної держави, ні цілісність її державної території. В Арктичному регіоні найбільш уразливим є суверенітет держав щодо морських просторів. Відповідно, його реалізація прибережними державами багато в чому залежить від змісту норм міжнародного морського права, застосовних до правового режиму акваторії Північного Льодовитого океану. При цьому необхідно враховувати й інші основоположні принципи міжнародного права. Принцип сумлінного виконання

міжнародних зобов'язань є певною мірою гарантом реалізації всіх інших принципів [2].

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів і принцип незастосування сили або загрози силою також реалізовані в ряді міжнародних договорів про нерозповсюдження ядерної зброї, скорочення озброєнь та роззброєння, заборону і знищення хімічної, біологічної та інших видів зброї масового ураження, які підписані в тому числі арктичними державами і, відповідно, повинні бути також реалізовані стосовно Арктичного регіону.

Географічне положення Арктики, незважаючи на суворий клімат, визначає її статус як ресурсного об'єкта, що привертає до себе дедалі більшу увагу міжнародної спільноти. Арктика – північна полярна область земної кулі, яка охоплює весь Північний Льодовитий океан, що примикає до частини Тихого і Атлантичного океанів, а також околиці материків Євразії та Північної Америки в межах полярного кола (66 ° 33 хв. північної широти). За скромними оцінками, в Арктиці, крім значних запасів міді, нікелю, фосфатів, дорогоцінних каменів, урану тощо, є біля 90 млрд. бар нафти та 7 млрд. куб. м газу.

Арктика являє собою територію, що включає в себе околиці Євразії, Північної Америки і Північний Льодовитий океан. Територія Арктики поділена між США, Канадою, Данією, Норвегією і Росією. В основу її поділу покладена «секторальна теорія». Відповідно до зазначеної теорії сектор являє собою морський простір, підвалиною якого є суходутна територія держави, а верхня точка – Північний полюс. Зазначений сектор належить п'ятьом приарктичним державам.

Арктика – частина земної кулі, обмежена з півдня Північним полярним колом, площа якої становить близько 21 млн кв. км. Усі відомі (відкриті) сухопутні звертання в Арктиці підпорядковані суверенітету тієї чи іншої з держав, що межують із Північним Льодовитим океаном, – Росії, Данії, Канади і США. До країн, що мають історичні інтереси в даному регіоні і на межі з ним, відносять Фінляндію, Швецію та Ісландію. Причому Фінляндія з передачею Радянському Союзу району Печенги (Петсамо) позбулася виходу в Північний Льодовитий океан. Ісландія визначає всю територію країни, яка входить в арктичну зону, але претензій на власний арктичний сектор не пред'являє.

Арктичний регіон із суходолом і водними просторами за своїми кліматичними і, насамперед, льодовими умовами значно відрізняється від інших частин Світового океану. Приполярні держави, економічні інфраструктури та населення, інтереси яких у багатьох аспектах пов'язані з просторовим і ресурсним потенціалом Крайньої Півночі, протягом десятиліть докладали зусилля до вивчення, господарського, культурного та іншого освоєння регіону, його оборони, збереження екологічної сфери і природних наявних ресурсів. Цей регіон здавна вважався зосередженням політичних, правових, економічних, військово-стратегічних, екологічних і соціальних інтересів. Саме ці інтереси впливають на характер прийнятих приарктичними державами законодавчих актів та укладених ними міжнародних договорів.

Арктичний регіон історично розділений на «сектора володіння» приарктичних держав, хоча й існує пропозиція інтернаціоналізації Арктики, яка поки що не знайшла підтримки. У 1921 р. Канада декларувала, що всі землі й острови до півночі від канадської континентальної частини перебувають під її суверенітетом. У 1926 р. Постановою ЦВК та РНК СРСР було прийнято аналогічне рішення, однак архіпелаг Шпіцберген залишився поза юрисдикцією СРСР, оскільки згідно з Паризьким договором 1920 р. він належить Норвегії. Секторальна теорія отримала тією чи іншою мірою відображення в офіційній позиції Канади і міжнародно-правовій доктрині колишнього СРСР, натомість три інші приарктичні держави не встановили власних секторів і не підтримали секторального поділу Арктики в цілому. Метою секторального поділу Арктики стало цілком обгрунтоване прагнення окремих приарктичних держав, зокрема Росії, виключити з-під дії загальних принципів міжнародного морського права райони, географічні і кліматичні особливості яких роблять їх особливо значущими для цих держав [5].

Що стосується морських районів Арктики, навіть постійно покритих льодами, то тут діють правові режими, встановлені нормами міжнародного морського права, що визначають статус і режим морських просторів (внутрішні води, територіальне море, виключна морська економічна зона, континентальний шельф, відкрите море). Складність вирішення проблеми правового режиму Північного Льодовитого океану і прибережних арктичних морів обумовлена різними підходами до визначення цієї ділянки земної кулі. З одного боку, він може розглядатися як відкрите море, з іншого боку, Північний Льодовитий океан у своїй значній частині представляє крижану поверхню і тому може розглядатися як особливий вид державної території п'яти прилеглих до нього країн світу, які і розділили океан на полярні сектори, а всі землі й острови, а також покриті льодом поверхні, які знаходяться в межах полярного сектора тієї або іншої країни, що входять до складу державної території. Це і пояснює різницю підходів приарктичних держав у застосуванні міжнародно-правових і внутрішньодержавних актів для вирішення міждержавних суперечок, що дедалі збільшуються, щодо використання просторів і ресурсів Арктики.

До 1994 року (набрання чинності Конвенції ООН з морського права 1982 року) континентальний шельф приарктичних держав не міг перевищувати 200 морських миль. Однак прийнята в 1982 році Конвенція ООН з морського права дозволила у виняткових випадках збільшувати простори континентального шельфу до 350 морських миль. Таким чином, велика кількість корисних копалин Арктики, в тому числі біля 87% вуглеводнів, знаходиться під юрисдикцією приарктичних держав [3].

Однак Арктика цікава міжнародній спільноті не тільки великою кількістю ресурсів. Річ у тім, що прибережні райони Арктики ефективні з точки зору альтернативних шляхів сполучення між Азією, Америкою та Європою. Мова йде про Північний морський шлях, що може стати більш вигідною альтернативою тому ж Суецькому каналу. Північний морський шлях – складний комунікаційний організм, він проходить від Кольської затоки на заході і до Берингового моря на сході. З одного боку, СМП є головним національним морським шляхом Російської Федерації в Арктиці, найважливішою частиною інфраструктури економічного комплексу Крайньої Півночі і сполучною ланкою між російським Далеким Сходом і західними районами країни. Він об'єднує найбільші річкові артерії Сибіру в єдину транспортну мережу [4].

З іншого боку, існують потенційні можливості використання складників його трас для міжнародних перевезень між країнами Європи, Азії та Америки. Однак віддаленість окраїнних сибірських морів від світових торговельних шляхів і характерні для них складні льодові умови стали причиною того, що ці траси практично ніколи не використовувалися для міжнародного судноплавства.

Правовий режим плавання іноземних суден на трасах Північного морського шляху заснований на положеннях російського законодавства, що регулює порядок доступу та плавання в таких районах, як внутрішні води, територіальне море і виняткова економічна зона, і яке повною мірою відповідає положенням Конвенції 1982 р. Те, що окремі ділянки трас у той чи інший момент ходу судна можуть пролягати у відкритому морі, не впливає на цілісність цієї транспортної комунікації, оскільки перебування судна на таких ділянках неможливе без попереднього або подальшого перетину російських суверенних вод. Таким чином, Північний морський шлях належить до категорії національних комунікацій, щодо яких Росія має виключні права як прибережна держава.

Нині доступ на Північний морський шлях регламентується Правилами плавання трасами Північного морського шляху, що діють з 1 липня 1991 р. За поглядами вчених для Північного морського шляху характерна наявність трьох складників, що визначають його правовий режим:

- географічний – визначає місце розташування, заданий західними, східними і південними кордонами. Північна межа СМП варіюється в досить широких межах;

- міжнародно-правовий – фіксує проходження трас через води, що володіють різним міжнародно-правовим статусом (внутрішні води, територіальне море, води виключної економічної зони);

- нормативний, зміст якого полягає в тому, що оскільки Північний морський шлях є національним водним шляхом, лежачим у цілому в межах суверенітету та юрисдикції Росії, то і регламентація доступу та користування ним здійснюється актами, що видаються органами Російської Федерації, що володіють відповідною компетенцією. Нині доступ на траси Північного морського шляху регламентується «Правилами плавання по трасах Північного морського шляху», затвердженими Міністерством морського флоту СРСР 14 вересня 1990 р. і введеними в дію 1 липня 1991 р. [7].

Оголошення Росією Північного морського шляху національною транспортною комуніка-

цією, відкритою для міжнародного судноплавства, ставить завдання нормативно-правового регулювання судноплавства по трасах Північного морського шляху з метою забезпечення безпеки мореплавства в цих районах, а також запобігання забрудненню моря із суден.

Також однією з основних проблем арктичного регіону, що вимагає узгодженого рішення на міжнародному рівні, є захист морського середовища від забруднення. Конвенція 1982 р. покладає саме на приарктичні держави зобов'язання щодо захисту і збереження морського середовища і відповідальність за це перед світовим співтовариством.

Найбільш важлива сфера взаємодії держав в Арктиці, а саме регіональна безпека арктичних країн, практично не врегульована міжнародними договорами: будучи готовими прийти один одному на допомогу в критичних ситуаціях, ці держави не припиняють геополітичне суперництво за володіння природними багатствами акваторії Північного Льодовитого океану. Відповідно, будь-які спроби вирішити протиріччя, які виникають, методами застосування збройної сили, враховуючи кліматичні особливості Арктики, можуть призвести до катастрофічних наслідків [1].

Для сприяння співпраці, координації та взаємодії між арктичними державами, корінними громадами та іншими жителями Арктики у зв'язку із загальними арктичними питаннями, зокрема у зв'язку з проблемами сталого розвитку та захисту навколишнього середовища в Арктиці, була створена так звана Арктична рада.

Арктична рада – міжнародна організація, створена в 1996 році з ініціативи Фінляндії для захисту унікальної природи північної полярної зони. Арктична рада має великий вплив у даному регіоні і значною мірою визначає міжнародну політику стосовно Арктики. Арктична рада через свої робочі групи регулярно випускає комплексні передові оціночні дослідження, присвячені екологічним і соціальним проблемам. Загалом робота Арктичної ради сфокусована на питаннях сталого розвитку та захисту навколишнього середовища в Арктиці.

Крім документів Арктичної ради, приарктичні країни взяли Нуукську декларацію про довкілля й розвитку в Арктиці (1993), програму щодо співпраці у військовій області та з питань охорони навколишнього природного середовища в Арктиці (1996; в 2003 р. до документа приєдналася Великобританія), Ілудіссатську декларацію про готовність співпрацювати в Арктиці на основі міжнародного права (2008) [6].

Приарктичні держави співпрацюють і поза рамками Арктичної ради. Так, з 1993 р.

делегатії з Росії, Канади, США, Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії, Швеції, а також представники ЄС беруть участь у конференціях парламентаріїв Арктичного регіону; з 2005 р. проводиться щорічна Конференція з проблем судноплавства в Арктиці (Росія, Фінляндія, Швеція, Норвегія, ФРН, Канада, США); у 2008 і 2010 рр. відбулися зустрічі «Арктичної п'ятірки» (глави МЗС РФ, Канади, США, Данії і Норвегії). Між приарктичними державами і досі існують деякі розбіжності щодо арктичного шельфу в Північному Льодовитому океані. Вони пов'язані із застосуванням різними державами різних принципів проведення розмежувальних ліній по дну океану – рівної віддаленості, секторального, з меж континентального шельфу. Так, нині Росія, Данія і Канада висувують аргументи щодо приналежності хребта Ломоносова. США не є учасником Конвенції з морського права [6]. Останнім часом з'явилося багато питань стосовно освоєння ресурсів Арктики не тільки «Арктичною вісімкою», а й зовсім не приарктичними країнами. Висувуються різні аргументи стосовно регламентації діяльності з освоєння ресурсних об'єктів Арктики. Навіть ставиться під сумнів як принцип «секторального поділу», так і норми міжнародного морського права щодо просторових меж приарктичних держав.

Так, Китай, Індія і Бразилія вимагають собі право голосу в Арктичній раді, оскільки теж хочуть взяти участь в експлуатації енергетичних і сировинних ресурсів цієї зони, зокрема родовищ нафти і газу. Проти прийняття цих країн до Арктичної ради категорично виступають два її члени – Канада та Росія.

Таким чином, можна зробити висновок, що найближчим часом можуть бути переглянуті міжнародні норми, що регламентують використання морських просторів Арктики. На нашу думку, регламентацію просторів, що мають вплив юрисдикції прибережної держави (внутрішні води, територіальне море, виключна морська економічна зона, континентальний шельф), потрібно залишити без змін, як визначено в Конвенції ООН

з морського права 1982 р. Так само потрібно залишити без змін режим використання Північного морського шляху, що регламентується законодавством Росії. Що стосується Арктичних просторів за межами зазначених зон, то тут доцільно впровадити аналогію Району морського дна.

Висновки

Як підсумок, слід зазначити, що у сфері міжнародної безпеки Арктики було б доцільним стимулювати розвиток міжнародно-правового регулювання недопущення війни в Арктиці, і, на думку вчених і експертів у галузі міжнародного права, необхідно укласти міжнародний договір багатостороннього характеру про заходи, спрямовані на запобігання випадковому виникненню війни в даному регіоні.

Список використаних джерел:

1. Арктический регион: проблемы международного сотрудничества: Хрестоматия : в 3-х т. / под общ. ред. И. С. Иванова. – М., 2013. – Т. 3: Применимые правовые источники.
2. Авхадеев В. Р. Многосторонние международные соглашения, регулирующие правовой режим Арктики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=11&art=5349>
3. Балуев Б. Временно ничейные земли / Б. Балуев // Комментарии. – 2013. – № 1. – С. 31.
4. Гуцуляк В. Н. Морское право : учебное пособие / В. Н. Гуцуляк. – М.: РосКонсульт, 2000. – 368 с.
5. Ковалев А. Международно правовой режим Арктики и интересы России / А. Ковалев // Индекс безопасности. – № 3-4 (90-91). – Том 15.
6. Международно-правовой статус Арктики. Досье. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tass.ru/info/895685>
7. Морские вести. Пресс релиз: Развитие Северного морского пути. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.morvesti.ru/tems/detail.php?ID=28072>.
8. Конвенция ООН з Морського права 1982 р. : ратифікована Законом № 728-XIV (728-14) від 03.06.99 // ВВР. – 1999. – № 31. – С. 254. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_057.

Стаття посвящена аналізу міжнародно-правових аспектів регулювання морських просторів Арктики, які мають вплив на визначення правового режиму морських просторів цього регіону. Розглянуто правову регламентацію діяльності приарктичних держав. Вияснено принцип розподілу сфер впливу на морські простори Арктики.

Ключевые слова: Арктика, морские просторы, приарктические государства, Арктический совет, правовой режим, секторальный принцип.

The article analyzes the international legal aspects of Maritime spaces in the Arctic that have an impact on the determination of the legal regime of Maritime spaces in the region. Examines the legal regulation of activities preacticing States. Clarified the principle of distribution of spheres of influence in the seas of the Arctic.

Key words: Arctic, sea, preaction States, Arctic Council, legal regime, sectoral principle.

УДК 34.01

Роман Шевчук,*канд. юрид. наук,
професор кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ*

ЩЕ РАЗ ПРО ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД У ПРАВОЗНАВСТВІ

У статті досліджується генезис діалектичного методу пізнання. Здійснено систематизацію етапів розвитку діалектичного методу пізнання. Запропоновано способи застосування діалектичного методу наукового пізнання у правознавстві.

Ключові слова: діалектика, діалектичний матеріалізм, діалектичний метод, категорії діалектики, правознавство, методологія правознавства.

Актуальність теми. Українське правознавство не без труднощів переживає етап свого становлення. Певні реалії суспільного буття, які своїм корінням сягають у недавнє соціалістичне минуле та спираються на поверхнєве бачення його капіталістичного майбутнього, дещо стримують паростки звільненої від ідеологічного тиску юридичної думки. Так майже у кожному сучасному авторефераті дисертації на здобуття наукового ступеня з юридичних наук, у відповідному розділі, можна побачити, що автор використовував у дослідженні діалектичний метод (нерідко замість нього фігурує метод матеріалістичної діалектики). Така ситуація вважалася б нормальною і навіть необхідною років шістьдесят тому у СРСР, коли «агресивні лещата» партійної ідеології міцно тримали у руслі діалектичного матеріалізму «слухняний струмок» вітчизняної суспільствознавчої думки. Що ж сьогодні примушує молодих дослідників звертатися до діалектики? Можливо, це шана традиції, а можливо, страх натрапити на осуд вишколених радянською системою освіти членів спецради. Та швидше за все, те й інше, поєднане з відсутністю чітких уявлень про матеріалістичну діалектику як «єдино правильний науковий світогляд», і, тим більше, про діалектику як метод спекулятивної філософії Г. Гегеля, і, ще менш імовірно, про діалектику як неповторне досягнення античної гносеології.

Стан наукового дослідження. Необхідно зазначити, що застосування діалектики у правознавстві різною мірою висвітлювали чимало філософів та правознавців, зокрема такі видатні вчені, як С. С. Алексєєв [1], Д. А. Керімов [2], В. М. Сиріх [3], Ю. С. Шемшученко [4], водночас позиції названих на-

уковців були або обтяжені багажем діалектичного матеріалізму, або частково торкалися питань використання діалектичного методу в правознавстві, або абстрагувалися від історико-філософського пошуку сутності діалектичного методу пізнання. Із філософсько-правових позицій найповніше висвітлив розуміння діалектики як методології юридичної науки академік М. В. Костицький, який, надавши діалектичної форми своїй науковій розвідці, гостро поставив питання про багатомірність та глибину пізнавального потенціалу діалектики [5]. Але, взявши філософський масштаб розгляду діалектичної методології, видатний учений лишив простір для загальнонаукового та спеціально-наукового рівня пошуку специфіки застосування діалектичного методу в правознавстві.

Виклад основного матеріалу. То ж, з огляду на зазначене вище, вбачається доречним хоча б у загальних рисах охарактеризувати генезис діалектики як методу пізнання, звуживши горизонт наукового пошуку до з'ясування суто інструментальної ролі діалектичного методу у правознавстві, акцентувавши увагу на періодах розвитку філософської думки, у які діалектика як метод пізнання сущого набула відносно завершеного вигляду, на підставі чого визначити межі її застосування як наукового методу і ту її форму, яка може прислужитись у сучасних правових дослідженнях.

Можна стверджувати, що діалектику як метод пізнання започаткував Сократ. Зокрема, він називав діалектикою метод визначення (формування) понять, що мали відображати сутність речей, тобто те загальне, що є, на думку Сократа, незмінним «законом» для одиничних виявів речі [6, с. 97].

При цьому процес віднаходження змісту поняття відбувався у полеміці зі співрозмовниками, що давало можливість різнобічно розглянути конкретну річ та індуктивно-мисленим методом виявити те важливе і незмінне, що є у ній. Зміст сформованого поняття повинен був без протиріч охоплювати всі відомі факти вияву речі [6, с. 98]. Така перевірка загальності отриманого поняття була певним доведенням його істинності та водночас завершальним етапом діалектичного методу Сократа.

На думку Сократа, поняття виражало незмінну сутність речі, на відміну від результатів її чуттєвого сприйняття, яке давало оманливе знання про мінливе буття речей у світі, а мислене оперування поняттями давало змогу робити істинні висновки про світ речей. Таким чином, можна стверджувати, що давньогрецький мислитель першим почав формувати мову науки як точний засіб відтворення закономірностей буття у свідомості людини.

У свою чергу його учень Платон на підставі вчень Геракліта і Парменіда відмежував світ речей (у якому все змінюється, перебуваючи у процесі становлення, і коливається між буттям та не буттям) від світу ідей (понять), який постає в його уявленнях незмінним буттям чистих сутностей, що пізнаються завдяки вірному мисленню у формі понять (діалектиці) [7, с. 164].

Названий метод полягав у охопленні мисленим поглядом групи загальновідомих фактів, що характеризували конкретну річ, та виявленні спільних для усіх фактів рис названої речі. Набір таких, спільних для усіх фактів виявів речі вважався її сталою, незмінною (від випадку до випадку) сутністю, що й була змістом поняття досліджуваної речі.

Сама ж діалектика у вченні Платона збагатилася перевіркою істинності індуктивно сформованих понять через уможливлене виведення усіх можливих часткових наслідків зі знайденого поняття та зіставлення їх з уже перевіреними поняттями і визнаними фактами. Варто зазначити, що таким чином сформовані поняття (ідеї) потребували, на думку Платона, їх співвіднесення, тобто встановлення співвідношення між ними шляхом з'ясування їх підпорядкованості або співпідпорядкованості одне одному за змістом [7, с. 165].

Учень Платона Аристотель завершив формування діалектики як методу індуктивного сходження від одиничних фактів до основоположних понять, через які ці факти можуть бути витлумачені. Поряд із зазначеним, Аристотель сформулював і обґрунтував закони формальної логіки і тим самим розробив метод дедуктивного виводу із загаль-

них тверджень (що містяться у поняттях та визначених ним категоріях) істинних часткових та одиничних суджень про конкретні речі реального світу. Таким чином, мислитель завершив формування діалектичного методу сходження від конкретних фактів до абстрактних теоретичних положень (понять, категорій і законів) з наступним поверненням до згаданих фактів через «очисну» процедуру дедукції, що збагачувало чуттєве сприйняття речей знанням про їх причини (ідеї, форми, сутність).

Середньовічна філософія не потребувала розробленого античними мислителями діалектичного сходження від фактів до загальних понять, адже в її арсеналі було найзагальніше, найдосконаліше і єдино істинне поняття Бога, зі змісту якого методом Аристотелевої дедукції виводилося знання про духовний і земний світ.

Щось подібне втілює у своїй філософській системі Г. Гегель, тільки за допомогою іншого методу, іншої логіки (діалектичної), яка мала вести суб'єкта пізнання від суперечливої активності Абсолютного духу до такої ж суперечливої за своєю сутністю природної реальності (яка є породженням та інобуттям того ж Абсолютного духу) і зворотним шляхом повернути її через історичний розвиток людства (як біофізичного генератора суспільної свідомості, що є однією з форм духу) у «гостинне лоно» Абсолюту, який у Гегеля і є суб'єктом пізнання і водночас суб'єктом саморозгортання та самопізнання [8, с. 327-359].

Діалектичний метод Гегеля прагнув відшукати у товщі буття пари взаємно заперечних (суперечливих) найзагальніших категорій та шляхом зняття їх суперечності третьою категорією, яка, здійснюючи перехід від однієї суперечливої категорії до іншої, об'єднувала б їх в одне ціле і забезпечувала б таким чином процес зняття суперечності та скачок на вищий рівень буття, де з'являються інші парні взаємно заперечні категорії, що потребують процесу зняття суперечності і, таким чином, стверджують подальший розвиток «тканини» буття аж до злиття її з Абсолютним духом.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що основою діалектичного методу Г. Гегеля є методологічний підхід до будь-якого об'єкта дослідження як суперечливого процесу, що прагне розвитку та переходу на вищий рівень буття, а також струнка система категорій діалектичної логіки, що формує методологічний каркас будь-якої пізнавальної діяльності.

Незважаючи на те, що буття у Гегеля – це буття духу, а об'єкт пізнання – це завжди процес, К. Маркс творчо витлумачив діа-

лектику Гегеля (поставивши її, за словами К. Маркса, «з голови на ноги» [9, с. 656]) як методологію всезагальних форм руху, зокрема суспільного, і поклав її в основу свого «матеріалістичного розуміння історії». Основною відмінністю діалектики Маркса від ідеалістичної діалектики Гегеля є те, що поняття і категорії, як відображення руху соціальної матерії, потрібно було виводити не з апіорності Абсолютного духу, а з історичних реалій суспільної практики (як сфери органічного поєднання ідеального і матеріального), відшукуючи у ній протилежності, їх боротьбу, її зняття (заперечення) та скачки на новий рівень суспільного буття, виявляючи життєстверджуючий розвиток, аж до найдосконалішої суспільно-економічної формації. Тобто мислитель екстраполював гегелівське метафізичне втілення категорій і законів діалектики у саморух об'єктивного духу на історичний процес розвитку суспільства як носія названого духу, позначивши кінцевим пунктом історичного прогресу ідеальний суспільний устрій – комуністичне суспільство, або, як називав його сам К. Маркс, «царство свободи» [10, с. 546]. Але у цьому К. Маркс, так само як і Г. Гегель, припускався однієї і тієї ж помилки (яку, до речі, кожний із них врешті визнав), а саме відкидав вплив на процес саморуху соціуму властивостей (як це не дивно звучить) матеріальної складової сутності людини, яка обтяжує стрункий процес саморозвитку духу за законами діалектики (та масштабами свободи) власними (що беруть початок у біологічних та фізіологічних потребах людини) закономірностями руху. Поєднання перших і других закономірностей, як показує історичний досвід, відхиляє суспільний суб'єкт історичного розвитку від призначеного Г. Гегелем та К. Марксом логічного завершення (чи то в лоні Абсолюту, чи то в «царстві свободи»).

Друг та послідовник К. Маркса – Ф. Енгельс, розвиваючи його погляди та зазнавши надихаючого впливу успіхів природничих наук кінця XIX ст., завершив матеріалістичну редукцію діалектики, чим надав їй нового метафізичного існування вже у вигляді об'єктивного (діалектичного) матеріалізму. У діалектиці природи Ф. Енгельса уже не Абсолютний Дух, а матерія наділяється космогонічною суперечливістю, з якої за чітко виписаними трьома законами діалектики розгортається сповнена конфліктами та протилежностями, але водночас струнка світобудова. Так було закладено фундамент матеріалістичної діалектики як «науки про всезагальні зв'язки, найбільш загальні закони будь-якого руху, про закони розвитку

природи, суспільства і людського мислення», що завершувала розпочате К. Марксом перетворення гегелівської діалектики «з голови на ноги».

Таким чином, у сучасного дослідника-правознавця фактично є два діалектичних методи. Обидва вони після збагачення їх усталеними загальнонауковими принципами об'єктивності світу, пізнаваності світу та причинності у світі (тобто взаємозв'язку і взаємозалежності явищ у об'єктивному світі та їх пояснення лише внутрішніми причинами, без втручання вищих надсвітових сил) можуть із певними поправками, що диктуються сучасними досягненнями філософської, а також загальної і спеціально-наукової методології, застосовуватись у правових дослідженнях.

Перший, розроблений Сократом, Платоном та Аристотелем, удосконалений сучасними індуктивними та дедуктивними засобами, може стати у нагоді для дослідження фактичного правового матеріалу шляхом індуктивного висунення певних гіпотез (зокрема, формування дефініцій понять, здійснення певних теоретичних узагальнень) та перевіркою їх істинності дедуктивним обґрунтуванням і доведенням. Такі індуктивно виявлені та дедуктивно-обґрунтовані теоретичні положення (сталі зв'язки, відношення та властивості правових явищ) водночас можуть бути використані для пояснення і прогнозування нових фактів як нового підґрунтя для наступного теоретичного узагальнення, і вже його обґрунтування і доведення і т. д.

Другий, розроблений Г. Гегелем, К. Марксом та Ф. Енгельсом, після усунення положень, які не витримали критики історії, та тих, що диктувалися ідеологією класової боротьби, воєнничим матеріалізмом та претензією на всезагальність, може стати у нагоді вченому-правознавцю як інструмент дослідження окремих процесів правової реальності, що дійсно спричиняються суперечливими протилежностями, які необхідно виокремити і зняти віднаходженням об'єднуючих соціально-правових реалій, що здатні примирити протилежності на вищому рівні духовно-матеріального правового універсуму.

Насамкінець необхідно наголосити на винятковому пізнавальному потенціалі категорій діалектики, що, на думку академіка М. В. Костицького, є універсальними логічними формами мислення, в яких відображені ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності. Без понять і категорій, констатує філософ, пізнання дійсності було б неможливим [5, с. 13].

Висновок

Таким чином, категорії діалектики, навіть взяті окремо від процедурної основи діалектичного методу, виступаючи вузловими пунктами «генетично» пов'язаних філософських систем, є аксіоматичними підвалинами будь-якого справді наукового світогляду та мають слугувати теоретичним фундаментом і понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника, у тому числі й дослідника-правознавця.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с.
2. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.
3. Сырых В. М. Логические основания общей теории права / В. М. Сырых. – 2-е изд., стер. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2004. – Т. 1 «Элементный состав». – 528 с.
4. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права / Ю. С. Шемшученко // Проблеми філо-

софії права. – Київ – Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – С. 7–9.

5. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські та методологічні проблеми права. – № 1. – 2012. – С. 3–17.

6. Целлер Э. Очерк истории греческой философии / Э. Целлер; пер. с нем. под ред. Н. В. Самсонова. – М.: Творчество, 1913. – 342 с.

7. Виндельбанд В. История древней философии / В. Виндельбанд; пер. с нем. под ред. А. И. Введенского. – К.: Тандем, 1995. – 368 с.

8. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками: в 2-х т. / В. Виндельбанд; пер. с нем. под ред. А. Введенского. – М.: Гиперборей, 2007. – Т. 2 «От канта до Ницше». – 512 с.

9. Ойзерман Т. И. Диалектический материализм / Т. И. Ойзерман // Новая философская энциклопедия: в 4-х т. / Т. И. Ойзерман; Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – М.: Мысль, 2010 – Т. I. – 744 с.

10. Бичко І. В. Світова філософія ХІХ століття / І. В. Бичко // Історія філософії. Словник / за заг. ред. В.І. Ярошівця. – К.: Знання України, 2006. – 1200 с.

В научной статье исследуется генезис диалектического метода познания. Осуществлена систематизация этапов развития диалектического метода познания. В статье предложены способы применения диалектического метода научного познания в правоведении.

Ключевые слова: диалектика, диалектический материализм, диалектический метод, категории диалектики, правоведение, методология правоведения.

Genesis of dialectical method of cognition is probed in the scientific article. Systematization of the stages of development of dialectical method of cognition is carried out in the scientific article. In the scientific article the methods of application of dialectical method of scientific cognition are offered in jurisprudence.

Key words: dialectics, dialectical materialism, dialectical method, categories of dialectics, jurisprudence, methodology of jurisprudence.



НОТАТКИ